

Sayı 2	Issue 2
Aralık 2023	December 2023
Yayıncı	Publisher
Düzce Üniversitesi	Düzce University
Yayımlandığı Ülke	Broadcast Country
Türkiye	Türkiye
Yayın Modeli	Release Model
Açık Erişim	Open Access
Hedef Kitle	Target Audience
Hedef okuyucu kitlesi; İlahiyat alanı ile ilgili tüm meslek mensupları, uzmanlar, araştırmacılar, uzmanlık ve doktora öğrencilerinin yanı sıra bu alana ilgi duyan herkeştir.	Target audience; All professionals, experts, researchers, specialists and doctoral students related to the field of theology, as well as anyone interested in this field.
Yayın Dili	Publication Language
Türkçe / İngilizce / Arapça	Turkish / English / Arabic
Ücret Politikası	Price Policy
Hiçbir ad altında yazar veya kurumundan ücret alınmaz.	No fee is charged from the author or institution under any name.
Hakemlik Türü	Type of Arbitration
En az iki uzman hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik sistemine uygun olarak değerlendirilir.	It is evaluated by at least two expert referees in accordance with the double-blind refereeing system.
Telif Hakkı	Copyright
Yazarlar, Düzce İlahiyat Dergisi'nde yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Fakat yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.	The authors hold the copyright of their works published in Düzce Divinity Journal. They have the right. But the legal responsibility of the articles belongs to their authors.
İntihal Kontrolü	Plagiarism Check
Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır.	Pre-checked articles are scanned for plagiarism using iThenticate software.

DERGİ KURULLARI | JOURNAL BOARDS

YAYIN KURULU | EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Arif AYTEKİN

orcid.org/0000-0002-7136-1159

arifaytekin@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

ror.org/04175wc52

İlahiyat Fakültesi | Temel İslam Bilimleri
Kelam

Prof. Dr. Cemal TOSUN

orcid.org/0000-0002-9941-4769

tosun@divinity.edu.tr

Ankara Üniversitesi

ror.org/01wntqw50

İlahiyat Fakültesi | Felsefe ve Din Bilimleri
Din Eğitimi

Prof. Dr. Hasan CİRİT

orcid.org/0000-0002-3610-750X

hcirit@hotmail.com

Marmara Üniversitesi

ror.org/02kswqa67

İlahiyat Fakültesi | Temel İslam Bilimleri
Hadis

Prof. Dr. Mehmet Faruk BAYRAKTAR

orcid.org/0000-0003-2819-1585

mfbayraktar@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

ror.org/04175wc52

İlahiyat Fakültesi | Felsefe ve Din Bilimleri
Din Eğitimi

Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN

orcid.org/0000-0001-6134-4518

mozkan@ybu.edu.tr

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

ror.org/05ryem72

İlahiyat Fakültesi | İslam Tarihi ve Sanatları
Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi

Prof. Dr. Soner DUMAN

orcid.org/0000-0002-7309-8622

may@ankara.edu.tr

Sakarya Üniversitesi

ror.org/04ttnw109

İlahiyat Fakültesi | Temel İslam Bilimleri
İslam Hukuku

Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm Pehlivan AĞIRAKÇA

orcid.org/0000-0003-1307-6349

gulsumagirakca@gmail.com

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

ror.org/014bh1q35

İlahiyat Fakültesi | Felsefe ve Din Bilimleri
Din Eğitimi

DANIŞMA KURULU | ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdullah ÇOLAK

orcid.org/0000-0003-1536-8046

abdullahcolak@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi

ror.org/01x8m3269

İlahiyat Fakültesi | İslam Hukuku

Prof. Dr. Ahmet GÜZEL

orcid.org/0000-0003-4569-0386

aguzel@erbakan.edu.tr

Necmettin Erbakan Üniversitesi

ror.org/013s3zh21

Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi | Eğitim Tarihi

Prof. Dr. Asım YAPICI
orcid.org/0000-0002-7041-9064
asim.yapici@asbu.edu.tr
Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
ror.org/025y36b60
İslami İlimler Fakültesi | Din Psikolojisi

Prof. Dr. Hüseyin AYDIN
orcid.org/0000-0001-8285-5181
huseyin.aydin@selcuk.edu.tr
Selçuk Üniversitesi
ror.org/045hgzm75
İslami İlimler Fakültesi |
Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri

Prof. Dr. Nasi ASLAN
orcid.org/0000-0002-0871-5102
nasiaslan@cu.edu.tr
Çukurova Üniversitesi
ror.org/05wxkj555
İlahiyat Fakültesi | İslam Hukuku

Doç. Dr. Mohamad ALAHMAD
orcid.org/0000-0002-3690-236X
mohamadalahmad@gumushane.edu.tr
Gümüşhane Üniversitesi
ror.org/00r9t7n55
İlahiyat Fakültesi | Arap Dili ve Belâgatı

Prof. Dr. Hasan KAYIKLIK
orcid.org/0000-0002-4708-9167
hkayiklik@cu.edu.tr
Çukurova Üniversitesi
ror.org/05wxkj555
İlahiyat Fakültesi | Din Psikolojisi

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL
orcid.org/0000-0002-4800-9122
munal@erciyes.edu.tr
Erciyes Üniversitesi
ror.org/047g8vk19
İlahiyat Fakültesi | Din Felsefesi ve Mantık

Prof. Dr. Saffet SANCAKLI
orcid.org/0000-0002-4365-6275
saffet.sancakli@inonu.edu.tr
İnönü Üniversitesi
ror.org/04asck240
İlahiyat Fakültesi | Hadis

Dr. Öğr. Üyesi Muhammad Akram HAKIM
m.akramhakim88@gmail.com
Jawzjan Üniversitesi
Sosyal Bilimler Fakültesi | İslam Kültürü

EDİTÖRLER | EDITORS

Baş Editör | Editor in Chief
Doç. Dr. Fatih AYDIN
orcid.org/0000-0003-0672-5822
fatihaydin@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | İslam Felsefesi

Editör Yardımcısı | Editorial Assistants
Arş. Gör. Zühal YILDIZ
orcid.org/0000-0002-8477-0947
z.karakaya@hotmail.com
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Hadis

Editör Yardımcısı | Editorial Assistants
Arş. Gör. Muhammed Sadık ÖZBEK
orcid.org/0000-0003-4069-9509
muhammedsadikozbek@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Hadis

Yayın Editörü | Publishing Editor
Arş. Gör. Burak PEKCAN
orcid.org/0000-0001-6395-8855
burakpekcan@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Din Eğitimi

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Arş. Gör. Necmettin Salih EKİZ
orcid.org/0000-0003-3123-4371

necmettinsalihekiz@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Tefsir

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Bilal TOPRAK
orcid.org/0000-0001-8039-2128

bilaltoprak@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Dinler Tarihi

Mizanpaj ve Dizgi Editörü | Layout Editor

Arş. Gör. Enes KARABULUT
orcid.org/0000-0001-7328-7178

eneskarabulut@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Arap Dili ve Belâgati

Türkçe Dil Editörü | Turkish Language Editor

Arş. Gör. Senanur KÜÇÜKTEPE
orcid.org/0009-0008-2900-8029

senanurkucuktepe@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | İslam Tarihi ve Sanatları

Son Okuma | Final Reading

Arş. Gör. Zühal YILDIZ
orcid.org/0000-0002-8477-0947

z.karakaya@hotmail.com

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Hadis

Arapça Dil Editörü | Arabic Language Editor

Öğr. Gör. Thara SHAMIA
orcid.org/0000-0002-8254-5201

tharaashamia@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Arap Dili ve Belâgati

ALAN EDITÖRLERİ | SECTION EDITORS**Temel İslam Bilimleri****Basic Islamic Sciences**

Doç. Dr. Emine GÜMÜŞ BÖKE
orcid.org/0000-0001-9648-8693

eminegumusboke@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | İslam Hukuku

Temel İslam Bilimleri**Basic Islamic Sciences**

Doç. Dr. Mehmet TÖZLÜYURT
orcid.org/0000-0003-4422-9010

mehmet.tozluyurt@bozok.edu.tr

Yozgat Bozok Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Kelam

Felsefe ve Din Bilimleri**Philosophy and Religious Sciences**

Doç. Dr. Hamza AKTAŞ
orcid.org/0000-0001-5059-2671

hamzaaktas@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Din Eğitimi

Felsefe ve Din Bilimleri**Philosophy and Religious Sciences**

Doç. Dr. Muhammet Caner ILGAROĞLU
orcid.org/0000-0001-5712-9401

muhammetcanerilgaroglu@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | İslam Felsefesi

Temel İslam Bilimleri**Basic Islamic Sciences**

Doç. Dr. Ömer MENEKŞE
orcid.org/0000-0003-1190-9394

omermenekse@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | İslam Hukuku

Temel İslam Bilimleri**Basic Islamic Sciences**

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Vefa TEMEL
orcid.org/0000-0001-9117-4070

ahmetvefatemel@hotmail.com

Düzce Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi | Arap Dili ve Belâgati

Kurumlar Sosyolojisi
Institutional Sociology
Dr. Öğr. Üyesi Şevket Ercan KIZILAY
orcid.org/0000-0002-2750-2786
sevketercankizilay@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi | Sosyoloji

Temel İslam Bilimleri
Basic Islamic Sciences
Dr. Öğr. Üyesi Kadri Ziyaeddin COŞAN
orcid.org/0000-0002-4846-8011
ziyaettincosan@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Tefsir

İslam Tarihi ve Sanatları
Islamic History and Arts
Arş. Gör. Senanur KÜÇÜKTEPE
orcid.org/0009-0008-2900-8029
senanurkucuktepe@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | İslam Tarihi ve Sanatları

Felsefe ve Din Bilimleri
Philosophy and Religious Sciences
Dr. Öğr. Üyesi Bilal TOPRAK
orcid.org/0000-0001-8039-2128
balatoprak@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Dinler Tarihi

Temel İslam Bilimleri
Basic Islamic Sciences
Dr. Öğr. Üyesi Hasan KÜÇÜKOSMAN
orcid.org/0000-0002-2384-5650
hasankucukosman@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Hadis

YAZIM DİL EDITÖRLERİ | COPY EDITORS

Arş. Gör. Burak PEKCAN
orcid.org/0000-0001-6395-8855
burakpekcan@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Din Eğitimi

Arş. Gör. Ebru BARIŞ
orcid.org/0000-0002-3810-6789
ebrubaris@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | İslam Hukuku

Arş. Gör. Muhammed Sadık ÖZBEK
orcid.org/0000-0003-4069-9509
muhammedsadikozbek@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Hadis

Arş. Gör. Senanur KÜÇÜKTEPE
orcid.org/0009-0008-2900-8029
senanurkucuktepe@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | İslam Tarihi ve Sanatları

Arş. Gör. Muhammed Tayyib BARIŞAN
orcid.org/0000-0002-6066-5341
muhammedtayyibbarisan@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | İslam Felsefesi

Arş. Gör. Zübeyir ÇETİN
orcid.org/0000-0002-7535-2663
zubeyircetin@duzce.edu.tr
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Kelam

Arş. Gör. Zühal YILDIZ
orcid.org/0000-0002-8477-0947
z.karakaya@hotmail.com
Düzce Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi | Hadis

7. CİLT HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Ali KARATAŞ, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Recep TUZCU, Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ülfet GÖRGÜLÜ, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Arif ATALAY, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi
Doç. Dr. Ferdi KİREMİTÇİ, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Halil ÖZTÜRK, Yozgat Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice ARSLAN SÖZÜDOĞRU, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. İlyas UÇAR, Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut TEKİN, Şırnak Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Akif CEYHAN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Doç. Dr. Muhammed Caner ILGAROĞLU, Düzce Üniversitesi
Doç. Dr. Said Nuri AKGÜNDÜZ, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Doç. Dr. Şükrü ŞİRİN, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. Yüksel SALMAN, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdülkadir KİŞMİR, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet NAİR, Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Bahattin CEMİLOĞLU, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihad ÖZSÖZ, Süleyman Demirel Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Faruk GÖRGÜLÜ, Düzce Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil ORTAKCI, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İsmail Hilmi BİLGİ, Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahfuz GEYLANI, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nur HAMDEN, Gaziantep Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ÇELİK, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa YÜCEER, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ömer DİNÇ, Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Volkan DÖKMECİ, Kırklareli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz ARI, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AKÇAKOCA, Atatürk Üniversitesi
Öğr. Gör. Ramazan ÇÖKLÜ, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

AMAÇ VE KAPSAM

Dergimiz, bilimsel öneme sahip yüksek kaliteli çalışmalar yayınlarak bilime katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu amaçla, Temel İslam Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları alanlarda özgün araştırma makaleleri, tercüme, sadeleştirme, edisyon kritik, kitap ve sempozyum değerlendirmeleri gibi bilimsel çalışmaları yayımlar. Düzce İlahiyat Dergisi, ilgili tüm alanlarda makaleler yayınlamayı amaçlayan, bağımsız, çift kör hakemli, açık erişimli ve çevrimiçi yayın yapan bir dergidir.

Makaleler, daha önce yayınlanmamış veya başka bir yerde yayınlanmak üzere gönderilmemiş orijinal verileri açıklamalıdır. Düzce İlahiyat Dergisi, gönderim kurallarına ve dergi kapsamına uygun görülen yazılar alanında uzman en az iki hakeme bilimsel değerlendirme için gönderilir. Uygunluğunu tartışan Düzce İlahiyat Dergisi Editör Kurulu üyeleri, daha sonra her bir gönderiye ilişkin hakemlerin yorumlarını dikkate alır. Gönderilen tüm yazılar için nihai karar Baş Editör'e aittir.

Konu Kategorisi

Ana Konular:

Felsefe ve Din Bilimleri

Alt Konular:

Dini Araştırmalar, Felsefe, Temel İslam Bilimleri

Bilim Dalları:

Tefsir, Hadis, Kelam, İslam Hukuk, İslam Mezhepleri Tarihi, Tasavvuf, Arap Dili ve Belâğati İslam Felsefesi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi, Dinler Tarihi, Felsefe Tarihi, Mantık, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Eğitimi.

İslam Tarihi, İslam Sanatları Tarihi, Türk-İslam Edebiyatı ve Dini Musikî.

Bilim Alanı:

Temel İslam Bilimleri, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Tarihi ve Sanatları

LC Kategorisi

H1-99 Sosyal Bilimler (Genel)

Anahtar Kelimeler

İslam, Tefsir, Kuran, Kıraat, Hadis, Peygamber, Kelam, İslam Hukuku, İslam Mezhepleri, Tasavvuf, Arap Dili, Arap Edebiyatı, Felsefe, Din Bilimleri, İslam Felsefesi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi, Dinler Tarihi, Felsefe Tarihi, Mantık, İslam Tarihi, İslam Sanatları, Türk-İslam Edebiyatı, Dini Müzik, Din Kültürü, Ahlak, Psikoloji, Felsefe, Sosyoloji, İslam Medeniyeti, Tefsir, Kıraat, Hadis, Kelam, İslam Hukuku, İslam Mezhepler Tarihi, Tasavvuf, Arap Dili ve Edebiyatı, İslam Felsefesi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi, Dinler Tarihi, Felsefe Tarihi, Mantık, İslam Tarihi, İslam Sanatları Tarihi, Türk İslam Edebiyatı, Dini Müzik.

Yayın Dili

Tam Metin Yayın Dili:

- Birincil Dil: Türkçe
- İkincil Dil: İngilizce
- Üçüncü Dil: Arapça

İngilizce ve Latin Alfabesiyle Yazılan İçerik:

- Makale Başlığı: Türkçe & İngilizce
 - Yazar Adı: Türkçe (Latin Alfabesinde)
 - Yazar Adresi: Türkçe (Latin Alfabesinde)
 - Anahtar Kelimeler: Türkçe & İngilizce
 - Kaynakça: Türkçe (Latin Alfabesinde)
- Tam Metin: Türkçe (Latin Alfabesinde)

Makale Başvuruları

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir. Dergimiz, bir yazardan birden fazla makale başvurusunu aynı dönemde kabul etmemektedir. Bunun yanı sıra geç makale başvuruları da değerlendirmeye alınmamaktadır.

Okur Kitlesi

Hedef okuyucu kitle; İlahiyat alanı ile ilgili tüm meslek mensupları, uzmanlar, araştırmacılar, uzmanlık ve doktora öğrencilerinin yanı sıra bu alana ilgi duyan herkeştir.

Ücret Politikası

Düzce İlahiyat Dergisinin tüm giderleri Düzce Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için hiçbir ad altında işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz. Düzce İlahiyat Dergisi yayın politikaları gereği sponsorluk ve reklam da kabul etmemektedir.

Makalelerin Özgünlüğü

Düzce İlahiyat Dergisi, daha önce başka bir yerde yayımlanan çalışmalarını kabul etmez. Ancak bazen yabancı dildeki yayınlanmış makaleler işleme alınabilir.

Hakemlik Türü

Çift Körleme: İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir. Editörler, hakemler ile yazarlar arasındaki tüm etkileşimlere aracılık eder.

COPE'un En İyi Uygulama İlkeleri

Düzce İlahiyat Dergisi, COPE'un Başarılı Bir Yazı İşleri için Etik Araç Setine uyar. Düzce İlahiyat Dergisi editörleri; intihal, alıntı manipülasyonu, veri tahrifatı, veri uydurması ve diğer araştırma suistimalinin meydana geldiği makalelerin yayınlanmasını önlemek için tedbir alacaktır. Hiçbir durumda Düzce İlahiyat Dergisi editörleri bu tür bir suistimalin gerçekleşmesine bilerek izin vermeyecektir. Düzce İlahiyat Dergisi editörleri, dergilerinde yayınlanan bir makaleyle ilgili herhangi bir araştırma suistimali iddiasından haberdar olmaları durumunda, iddialarla ilgili olarak COPE'un yönergelerini izleyeceklerdir.

İntihali Önleme

Düzce İlahiyat Dergisi, gönderilen tüm makaleleri intihal engellemek için taramaktadır. İncelenmeye sunulan çalışmalarda intihal olup olmadığını iThenticate, yazılımı kullanılarak kontrol edilir. Benzerlik oranının %20'den az olması beklenir. Benzerlik oranında asıl ölçü, yazarın atıf yapma ve alıntılama kurallarının uymasıdır. Benzerlik oranı %1 görüldüğü hâlde atıf ve alıntı usulünce yapılmamışsa yine

intihal söz konusu olabilir. Bu açıdan atıf ve alıntı kuralları yazar tarafından bilinmeli ve dikkatlice uygulanmalıdır.

Düzeltilme, Geri Çekme, Endişe İfadesi

Editörler, yayınlanan makalede, bulguları, yorumları ve sonuçları etkilemeyen küçük hatalar tespit edilirse düzeltme yayınlamayı düşünebilirler. Editörler, bulguları ve sonuçları geçersiz kılan büyük hatalar / ihlaller söz konusu olduğunda, makaleyi geri çekmeyi düşünmelidir. Yazarlar tarafından araştırma veya yayını kötüye kullanmaya yönelik olasılık söz konusu ise bulguların güvenilir olmadığına ve yazarların kurumlarının olayı soruşturmadığına dair kanıtlar var veya olası soruşturma haksız veya sonuçsuz görünüyorsa, editörler endişe ifadesi yayınlamayı düşünmelidir. Düzeltme, geri çekme veya endişe ifadesi ile ilgili olarak COPE ve ICJME yönergeleri dikkate alınır.

Türkiye Editörler Çalıştayı Grubu

Düzce İlahiyat Dergisi, editörler için yararlı olacağını düşünerek diğer editörlerle iletişim içinde olmalarını destekler. Editörlerimiz, Türkiye Editörler Çalıştayı Grubu'na üyedir.

Hakem Raporlarının Saklanması

Düzce İlahiyat Dergisi, bilimsel inceleme görevini son derece ciddiye almaktadır. Düzce İlahiyat Dergisi, makale inceleme sürecine ait tüm kayıtları arşivlemekte ve korumaktadır.

Kaynak Gösterim Stili

Makaleler, İSNAD Sistemi 2. Edisyona göre hazırlanmış olmalıdır. Bilim dalında, İSNAD dipnotlu veya metin içi sistemden hangisi yaygın kullanılıyor ise o tercih edilebilir.

Öz ve Anahtar Kelimeler

Makaleler, elektronik aramayı kolaylaştırmak için 150-250 kelimelik öz ve 5-7 arası anahtar kelime içermelidir.

Yazarlık ve Katkıda Bulunma

Yazarlık, çalışmanın konseptine, tasarımına, yürütülmesine veya yorumlanmasına önemli katkılarda bulunanlarla sınırlı olmalıdır. Önemli katkılarda bulunanların tümü ortak yazarlar olarak listelenmelidir. Çalışmaya örneğin dil düzenlemesi gibi çok az katkıda bulunanlar varsa bunların teşekkür bölümünde belirtilmeleri gerekir. Sorumlu yazar, tüm ortak yazarların makalenin son halini görüp onayladığından ve yayınlamak üzere sunulmasını kabul ettiğinden emin olmalıdır. Yazarların, makalelerini göndermeden önce yazarların listesini ve sırasını dikkatlice gözden geçirmeleri ve orijinal gönderim sırasında kesin yazar listesini sağlamaları beklenir. Editör yalnızca istisnai durumlarda makale gönderildikten sonra yazarların eklenmesini, silinmesini veya yeniden düzenlenmesini dikkate alacaktır. Tüm yazarlar bu tür herhangi bir ekleme, çıkarma veya yeniden düzenlemeyi kabul etmelidir. Yazarlar eser için ortak sorumluluk alırlar.

Katkı Oranı Beyanı

Makalede, araştırmacıların katkı oranı beyanı, varsa destek ve teşekkür beyanı, çıkar çatışması beyanı belirtilmelidir. Beyan tablosunu da içeren makale MS Word şablonunu web sitemizden indirebilir.

Anket ve Mülakata Dayanan Çalışmaların Yayını

Etik kurul izni gerektiren, tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için (etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir. Etik kurul izni gerektiren araştırmalarda, izinle ilgili bilgilere (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde, ayrıca makalenin ilk/son sayfalarından birinde; olgu sunumlarında, bilgilendirilmiş gönüllü olur/onam formunun imzalatıldığına dair bilgiye makalede yer verilmelidir.

Özel ve Ek Sayı Yayımlama Prosedürü

Dergimizde Yayın Kurulu'nun talebi üzerine yılda bir kez özel sayı yayımlanabilir. Özel sayıda yer alması için gönderilen makaleler önce Editöryal ön incelemeye tabi tutulur. Sonra derginin yazım kurallarına uygunluk açısından incelenir ve intihali önlemek için benzerlik tarama yapılır. Bu aşamalardan sonra çift taraflı körleme modelinin kullanıldığı akran değerlendirmesi sürecine alınır.

Tam Metinlere Erişim

Düzce İlahiyat Dergisi açık erişimli bir dergidir. Okuyucular, kaydolmaksızın derginin tam metnine ulaşabilirler.

ETİK İLKELER VE YAYIN POLİTİKASI

Etik İlkeler

Yayın Etiği, daha yüksek editöryal işleme standartları oluşturmak için yazarlar, hakemler ve yayıncılar adına dürüstlük konusunda ısrar eden bir öz-düzenleme mekanizması olarak tanımlanabilir. Yayın için etik standartlar, yüksek kaliteli bilimsel yayınları, halkın bilimsel bulgulara güvenini ve insanların fikirlerine itibar edilmesini sağlamak için mevcuttur.

- Dürüst araştırmacılar, intihal yapmaz.
- Kaynakları hatalı belirtmez.
- Çürütemeyecekleri itirazları gizlemezler.
- Karşıt görüşleri çarpıtmazlar.
- Verileri yok etmez veya gizlemezler.

Hakemli çalışmalar, bilimsel yöntemi destekleyen ve hayata geçiren çalışmalardır. Bu noktada yayın sürecine dahil olan tüm tarafların (yazarlar, okuyucular ve araştırmacılar, yayıncı, hakemler ve editörler) etik ilkelere uyması büyük önem taşımaktadır. Düzce İlahiyat Dergisi dergisi, araştırma ve yayın etiği konusunda ulusal ve uluslararası standartlara bağlıdır. Basın Kanunu, Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu ile Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'ne uymaktadır. Düzce İlahiyat Dergisi, Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ) ve Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) tarafından yayınlanan Uluslararası Etik Yayıncılık İlkeleri'ni benimsemiştir. Ayrıca Türkiye Editörler Çalıştay Kararlarına da uymayı taahhüt eder.

Yayın Politikası

1. Düzce İlahiyat Dergisi, ULAKBİM DergiPark platformunda "Hakemli Dergi" statüsünde yılda 2 sayı olarak (30 Haziran ve 31 Aralık tarihlerinde) elektronik ortamda yayımlanmaktadır.
2. Dergi, disiplinlerarası yaklaşımla İlahiyat alanında özgün Türkçe, İngilizce ve Arapça çalışmaları yayımlamaktadır.
3. Dergiye gönderilen çalışmalar amaç, kapsam, yöntem ve yazım ilkeleri açısından editöryal süreçten geçirildikten sonra Hakem Kurulu tarafından çifte körleme yöntemiyle bilimsel olarak değerlendirilir.
4. Dergide ulusal ve uluslararası düzeyde İlahiyat alanını kapsayan telif, tercüme, sadeleştirme, edisyon kritik, kitap ve sempozyum değerlendirmeleri gibi bilimsel çalışmalar yayınlanır.
5. Açık Erişim yaklaşımını benimseyen Düzce İlahiyat Dergisinde makale, yazı vb. için herhangi bir işlem veya yayın ücreti talep edilmemektedir.
6. Rapor edilen araştırmalar etik kurallara uygun olarak hazırlanmalı ve metin içinde yapılan atıflar mutlaka belirtilmelidir.
7. Dergiye gönderilen makalelerde kabul edilebilir benzerlik oranı için üst sınır %20'dir.
8. Yayımlanan makalelerde benimsenen görüşler dergiye ait değildir. Her makale, yazarının sorumluluğundadır.

İLETİŞİM

Bize Ulaşın

Bizimle iletişime geçmenin en iyi yolu e-postadır.

Tüm editörlerin bireysel iletişim bilgileri mevcuttur ve editör kadrosu bulunabilir.

Editöryal Yetkili

Ad Soyad: Doç. Dr. Fatih Aydın

ORCID: 0000-0003-0672-5822

E-posta: fatihaydin@duzce.edu.tr

Telefon: 0 (380) 542 2018

Adres: Konuralp Yerleşkesi, Beçi Yörükler Kampüsü, Merkez/DÜZCE

Şehir: Düzce

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 81620

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Ad Soyad: Dr. Öğr. Üyesi Faruk Görgülü

ORCID: 0000-0002-1826-2426

E-posta: farukgorgulu@duzce.edu.tr

Yayınevi

Düzce Üniversitesi

ROR ID: <https://ror.org/04175wc52>

ISNI: 0000 0001 1710 3792

Crossref: 501100010612

E-posta: ilahiyat@duzce.edu.tr

Web: <https://duzce.edu.tr/akademik/fakulte/ilahiyat>

Adres: Konuralp Yerleşkesi, Beçi Yörükler Kampüsü, Merkez/DÜZCE

Şehir: Merkez

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 81620

İtiraz

Bilimsel içeriğini yanlış anladığımız için makalenizi reddettiğimizi düşünüyorsanız, lütfen ilahiyatdergi@duzce.edu.tr adresinden editör ekibimize bir itiraz mesajı gönderin.

Şikâyet

Şikâyet, Düzce İlahiyat Dergisi'nin veya yazı işleri ekibimizin sorumluluğunda olan içerik, prosedürler veya politikalarla ilgili olmalıdır. Şikâyetler doğrudan ilahiyatdergi@duzce.edu.tr adresine e-posta ile gönderilmelidir.

JOURNAL POLICIES

Scholarly Content

Düzce Divinity Journal contains original scholarly material. Except for editorial papers, all published articles are under a double-blind peer review process.

AIMS AND SCOPE

Aims and Scope

Our journal aims to contribute to science by publishing high quality studies of scientific importance. For this purpose, it publishes scientific studies such as original research articles, translations, simplifications, edition criticism, book and symposium reviews in the fields of Basic Islamic Sciences, Philosophy and Religious Sciences, Islamic History and Arts. Düzce Divinity Journal is an independent, double-blind peer-reviewed, open access and online journal that aims to publish articles in all related fields.

Articles should describe original data that have not been previously published or submitted for publication elsewhere. Manuscripts that are deemed suitable for the submission rules and the scope of the journal are sent to at least two referees who are experts in their fields for scientific evaluation. The members of the Editorial Board of Düzce Divinity Journal, who discuss the suitability of the manuscript, then take into account the comments of the referees on each submission. The final decision for all submitted manuscripts belongs to the Editor-in-Chief.

Subject Category

Main Topics:

Philosophy and Religious Studies

Subtopics:

Religious Studies, Philosophy, Basic Islamic Sciences

Branches of Science:

Tafsir, Hadith, Theology, Islamic Law, History of Islamic Sects, Sufism, Arabic Language and Rhetoric Islamic Philosophy, Philosophy of Religion, Psychology of Religion, Sociology of Religion, Religious Education, History of Religions, History of Philosophy, Logic, Religious Culture and Ethics Education. Islamic History, History of Islamic Arts, Turkish-Islamic Literature and Religious Music.

Fields of Science:

Basic Islamic Sciences, Philosophy and Religious Sciences, Islamic History and Arts

LC Category

H1-99 Social Sciences (General)

Keywords

Islam, Tafsir, Quran, Qiraat, Hadith, Prophet, Kalam, Islamic Law, Islamic Sects, Sufism, Arabic Language, Arabic Literature, Philosophy, Religious Sciences, Islamic Philosophy, Philosophy of Religion, Psychology of Religion, Sociology of Religion, Religious Education, History of Religions, History of Philosophy, Logic, Islamic History, Islamic Arts, Turkish-Islamic Literature, Religious Music, Religious Culture, Ethics, Psychology, Philosophy, Sociology, Islamic Civilisation, Tafsir, Qiraat, Hadith, Kalam, Islamic Law, History of Islamic Sects, Sufism, Arabic Language and Literature, Islamic Philosophy, Philosophy of Religion, Philosophy of Religion, Psychology of Religion, Sociology of Religion, Religious Education, History of Religions, History of Philosophy, Logic, Islamic History, History of Islamic Arts, Turkish Islamic Literature, Religious Music.

Publication Language

Full Text Publication Language:

- Primary Language: Turkish
- Secondary Language: English
- Third Language: Arabic

Content Written in English and Latin Alphabet:

- Article Title: Turkish & English
- Author's Name: Turkish (in Latin Alphabet)
- Author's Address: Turkish (in Latin Alphabet)

- Keywords: Turkish & English
 - Bibliography: Turkish (in Latin Alphabet)
- Full Text: Turkish (in Latin Alphabet)

Manuscripts Submissions

Submitted manuscripts must be appropriate to the purpose and scope of the journal. Original, unpublished manuscripts that are not in the evaluation process in another journal and whose content and submission have been approved by each author are accepted for evaluation. Our journal does not accept more than one article application from one author in the same period. In addition, late article submissions are also not accepted for evaluation.

Audience

Target audience; All professionals, experts, researchers, specialists and doctoral students related to the field of theology, as well as anyone interested in this field.

Article Processing Charge

All expenses of Düzce Divinity Journal are covered by Düzce University. The publication of articles in the journal and the execution of article processes are not subject to any fee. No processing or submission fee is charged under any name for articles submitted to the journal or accepted for publication. Düzce Divinity Journal does not accept sponsorship and advertisement in accordance with its publication policies.

Originality of Manuscripts

Düzce Divinity Journal does not accept papers previously published elsewhere. However, sometimes articles published in a foreign language may be accepted.

Model of Peer Review

Double-blind peer review: After plagiarism control, eligible articles are evaluated by the editor-in-chief for originality, methodology, the importance of the subject covered, and compatibility with the scope of the journal. The editor ensures that the manuscripts go through a fair double-blind review and, if the article conforms to the formal principles, it submits the incoming paper for the evaluation of at least two referees from the country and abroad. Editors mediate all interactions between reviewers and authors.

The Best Practice of COPE

Düzce Divinity Journal adheres to COPE's Ethical Toolkit for a Successful Editorial. The editors of Düzce Divinity Journal will take measures to prevent the publication of articles in which plagiarism, citation manipulation, data falsification, data fabrication, and other research misconduct occur. In no case will the editors of Düzce Divinity Journal knowingly allow such misconduct to occur. If the editors of Düzce Divinity Journal are aware of any allegations of research misconduct related to an article published in their journal, they will follow COPE's guidelines regarding allegations.

Plagiarism Prevention

Düzce Divinity Journal scans all submitted articles to prevent plagiarism. Studies submitted for review are checked for plagiarism using iThenticate software. The similarity rate is expected to be less than 20%. The main measure of similarity is the author's compliance with the rules of citation and quotation. If the similarity rate is 1%, but citation and quotation are not done properly, plagiarism may still be in question. In this respect, citation and quotation rules should be known and carefully applied by the author.

Correction, Retraction, Expression of Concern

Editors may consider publishing a correction if minor errors are detected in the published article that do not affect the findings, interpretations and conclusions. Editors should consider retracting the manuscript if there are major errors/violations that invalidate the findings and conclusions. Editors should consider issuing a statement of concern if there is evidence that the findings are unreliable and that the authors' institutions have not investigated the incident, or if the possible investigation seems unfair or inconclusive, if there is a possibility of research or publication misconduct by the authors. COPE and ICJME guidelines are taken into account regarding correction, retraction or expression of concern.

The Group of Turkey Editors' Workshop

Düzce Divinity Journal supports editors in communications with other editors where which is useful to editors. Düzce Divinity Journal supports editors in communications with other editors where which is useful to editors. Our editors are members of the Group of Turkey Editors' Workshop.

Record of all peer-review process records

Düzce Divinity Journal, takes its duties of guardianship over the scholarly record extremely seriously. Düzce Divinity Journal records all peer-review process records.

Citation Style

Articles should be prepared according to the ISNAD System 2nd Edition. ISNAD footnoted or in-text system, whichever is widely used in the discipline, may be preferred.

Abstract and Keywords

Articles should include a 150-250 word abstract and 5-7 keywords to facilitate electronic search.

Authorship and Contributorship

Authorship should be limited to those who made significant contributions to the conception, design, conduct, or interpretation of the study. All significant contributors should be listed as co-authors. If there are minor contributors, e.g. language editing, they should be acknowledged in the acknowledgements section. The corresponding author should ensure that all co-authors have seen and approved the final version of the manuscript and agree to its submission for publication. Authors are expected to carefully review the list and order of authors before submitting their manuscript and to provide the final author list at the time of original submission. Only in exceptional circumstances will the editor consider the addition, deletion, or reorganisation of authors after the manuscript has been submitted. All authors must agree to any such addition, deletion or reorganisation. Authors take joint responsibility for the work.

Contribution Rate Statement

In the manuscript, the contribution rate statement of the researchers, support and acknowledgment statements, if any, and conflict of interest statement should be stated. The manuscript template including the statement table can be downloaded from website.

Publication of research that involve human subjects (i.e., surveys and interviews)

For research in all disciplines that require ethics committee approval (ethics committee approval must be obtained, this approval must be stated and documented in the article. In researches requiring ethics committee approval, information about the approval (name of the committee, date and number) should be included in the method section, as well as on one of the first/last pages of the article; in case reports, information on the signature of the informed consent form should be included in the article.

Editorial oversight and processing concerning special issues

A special issue can be published once a year upon the request of the Editorial Board. Articles submitted for inclusion in the special issue are first subjected to a preliminary editorial review. Then, they are examined for compliance with the journal's spelling rules and similarity screening is performed to prevent plagiarism. After these stages, they are included in the peer review process using the double blinded model.

Access to the full text

Düzce Divinity Journal is an open access journal. Readers can access the full text of the journal without registration.

ETHICAL PRINCIPLES AND PUBLICATION POLICY

Ethical Principles

Publication Ethics can be defined as a self-regulatory mechanism that insists on integrity on behalf of authors, reviewers and publishers to establish higher standards of editorial processing. Ethical standards for publication exist to ensure high-quality scientific publications, public confidence in scientific findings, and respect for people's opinions.

- Honest researchers do not plagiarise.
- They do not misattribute sources.
- They do not hide objections they cannot refute.
- They do not distort opposing views.
- They do not destroy or conceal data.

Peer-reviewed studies are studies that support and realise the scientific method. At this point, it is of great importance that all parties involved in the publication process (authors, readers and researchers, publisher, referees and editors) comply with ethical principles. Düzce Divinity Journal adheres to national and international standards in research and publication ethics. It complies with the Press Law, the Law on Intellectual and Artistic Works and the Directive on Scientific Research and Publication Ethics of Higher Education Institutions. Düzce Divinity Journal has adopted the International Ethical Publishing Principles published by the Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ) and Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA). It also undertakes to comply with the decisions of the Turkish Editors' Workshop.

Publication Policy

1. Düzce Divinity Journal is published electronically in the ULAKBIM DergiPark platform as a "Refereed Journal" status as 2 issues a year (30 June and 31 December).
2. The journal publishes original Turkish, English and Arabic studies in the field of Theology with an interdisciplinary approach.
3. The studies submitted to the journal are scientifically evaluated by the Referee Board by double-blinding method after being passed through the editorial process in terms of purpose, scope, method and writing principles.
4. The journal publishes scientific studies such as copyright, translation, simplification, edition criticism, book and symposium reviews covering the field of Theology at national and international level.
5. Düzce Divinity Journal, which adopts the Open Access approach, does not charge any processing or publication fee for articles, articles, etc.
6. The reported researches should be prepared in accordance with ethical rules and the references made in the text must be indicated.
7. The upper limit for the acceptable similarity rate in articles submitted to the journal is 20%.
8. The views adopted in the published articles do not belong to the journal. Each article is the responsibility of the author.

CONTACT

Contact us

The best way to contact us is by email.

Individual contact details are available for most staff members and can be found using our Editorial Staff list.

The Main Publishing Contact

Ad Soyad: Doç. Dr. Fatih Aydın

ORCID: 0000-0003-0672-5822

E-posta: fatihaydin@duzce.edu.tr

Telefon: 0 (380) 542 2018

Adres: Konuralp Yerleşkesi, Beçi Yörükler Kampüsü, Merkez/DÜZCE

Şehir: Düzce

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 81620

Managing Editor

Ad Soyad: Dr. Öğr. Üyesi Faruk Görgülü

ORCID: 0000-0002-1826-2426

E-posta: farukgorgulu@duzce.edu.tr

Ethical Editor

Arş. Gör. Burak PEKCAN

orcid.org/0000-0001-6395-8855

burakpekcan@duzce.edu.tr

Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Publisher

Düzce University

ROR ID: <https://ror.org/04175wc52>

ISNI: 0000 0001 1710 3792

Crossref: 501100010612

E-posta: ilahiyat@duzce.edu.tr

Web: <https://duzce.edu.tr/akademik/fakulte/ilahiyat>

Adres: Konuralp Yerleşkesi, Beçi Yörükler Kampüsü, Merkez/DÜZCE

Şehir: Merkez

Ülke: Türkiye

Posta Kodu: 81620

Appeal

If you feel that we have rejected your article because we misunderstood its scientific content, please send an appeal message to our editorial team at ilahiyatdergi@duzce.edu.tr.

Complaint

The complaint should be related to content, procedures or policies that are the responsibility of Düzce Journal of Theology or our editorial team. Complaints should be sent directly by e-mail to ilahiyatdergi@duzce.edu.tr.

İÇİNDEKİLER

Jenerik | Generic I-XVIII

Araştırma Makaleleri | Research Articles

Muhammed Nur Hamdan

İslam Hukukunda Irkçılık Suçu 168-197
The Crime of Racism in Islamic Jurisprudence

Hamza Arslan

İbn Mâlik'in *Elfiyye* Eseri Bağlamında Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri 198-216
Reflections of the Unique Precautions of the Arabic Language in Ibn Mâlik's Work
Named *Alfiyye*

Furat Akdemir

Âhiret Kelimesinin Kavramsal Analizi, Kur'an'da Âhiret Hayatı ve Âhirete İman 217-249
Conceptual Analysis of the Word Afterlife, the Life of the Afterlife in the Qur'an and
Belief in the Afterlife

Fetullah Yılmaz – Ayşegül Bülbül

Kadın ve Aile İlmihallerinin Tespiti ve Bunlara Yapılan Eleştirilerin 250-284
Değerlendirilmesi
Determination of Women and Family Catechisms and Evaluation of Criticisms Made
on Them

Semih Sağır

Monehedonizm Nedir? Ekonomi Sosyolojisi Perspektifinden 'Monehedonizm' 285-301
Kavramının Değerlendirilmesi
What is Monehedonism? Evaluation of the Concept of 'Monehedonism' from the
Perspective of Economic Sociology

Kitap İncelemeleri | Book Reviews

Ömer Menekşe

Tablolarla Fıkıh Usûlü, Enver Osman Kaan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat 302-315
Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021), 144 sayfa, ISBN: 9789755485201
Usul al-Fiqh with Tables, Enver Osman Kaan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Edition, 2021), 144 pages, ISBN: 9789755485201

Ahmet Gülümser

Akdeniz'de Savaş Osmanlı-İspanya Mücadelesi (1560-1574), Hüseyin Serdar Tabakoğlu
(İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 352 sayfa, ISBN: 9786057635150

Ottoman-Spanish War in the Mediterranean (1560-1574), Hüseyin Serdar Tabakoğlu
(İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 352 pages, ISBN: 9786057635150

316-322

İslam Hukukunda Irkçılık Suçu

Muhammed Nur Hamdan | [0000-0003-4749-5672](https://orcid.org/0000-0003-4749-5672) | aboghaith469@gmail.com

Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Azez İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku
Anabilim Dalı, Azez, Suriye

ROR ID: [020vvc407](https://orcid.org/020vvc407)

Öz

İrkçilik hastalığı toplumların en eski ve en tehlikeli hastalıklarından biridir. İrkçılık, Allah'ın Adem aleyhisselamı yarattığı, şeytanın ona karşı kibirlendiği, kendisinin ateşten, Adem'in ise çamurdan yaratıldığı gerekçesiyle kendisinden daha hayırlı olduğu bahanesiyle secde etmekten kaçındığı zamandan beri vardır. Bugün ırkçılık, mültecileri kullanarak halkları bölmenin ve siyasi oy kazanmanın bir aracı haline geldi. Alimler ırkçılık tartışmasını ahlaki açıdan detaylı bir şekilde ele almışlar ancak bunu ceza gerektiren bir suç olarak hukuki açıdan ele almamışlardır. İslam hukuku ırkçılıkla mücadele etmede öncü olarak kabul edilir. Zira İslam geldiğinde ilk sloganı insanların yaratılış bakımından eşit olduklarıydı. Bundan dolayı İslam, efendi ile köleyi, zengin ile fakiri, erkek ile kadını eşit görmüş ve kişinin sunduğu hayır ve faydalı ameller haricinde, bir kimsenin diğerine üstünlüğünün olmadığını bildirmiştir. Hatta bu eşitlik Medine toplumunda amelî olarak uygulanmıştır. Öyle ki Bilâl-i Habeşî, Selmân-ı Fârisî, Zeyd b. Hârise ve diğer köle ve mevlâlar Medine'nin efendileri olmuş, önemli meselelerde kendilerine danışılmış ve görüşleri alınmıştır. Onlarla Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Osman arasında bir fark görülmemiştir. Yine bu eşitlik, Medine'ye hicret eden muhacirlerle ensar arasında da uygulanmış, ensar onlarla parasını, ülkesini, topraklarını paylaşmış, böylece eşitliğin ve ırkçılıkla mücadelenin en güzel örneğini sunmuşlardı. İslam hukuku eşitlik çağrısı yapmak ve ırkçılığı yasaklamakla kalmamış aynı zamanda ırkçılığı, işlenmesi halinde ta'zîr cezasıyla cezalandırılabilir bir suç olarak kabul etmiştir. Bundan dolayı bu araştırmada İslam hukukunda cezayı gerektiren bir suç olarak ırkçılığı ele alacağım ve bu suçun iki suçu içerebilmesi nedeniyle suçun unsurlarından bahsedeceğim. Bu suçlardan birincisi bugün mültecilere karşı yapılan kışkırtmada gördüğümüz şekliyle ırkçılığa teşvihtir. İkincisi ise ırkçılığa yönelik bir suçun işlenmesidir ve bunun İslam hukukunda ve birleşmiş milletlerin kanunlarına göre cezasından bahsedeceğim.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, İrkçilik, İltica, Eşitlik, Etnik Köken Ayrımcılığı.

Atıf Bilgisi

Hamdan, Muhammed Nur. "İslam Hukukunda İrkçilik Suçu". *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 168-197. <https://doi.org/10.61272/duid.1358391>

Geliş Tarihi	11.09.2023
Kabul Tarihi	08.12.2023
Yayım Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Crime of Racism in Islamic Jurisprudence

Muhammed Nur Hamdan | [0000-0003-4749-5672](https://orcid.org/0000-0003-4749-5672) | aboghaith469@gmail.com

Asst. Professor, Gaziantep University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic Law, Azaz, Syria

ROR ID: [020vvc407](https://orcid.org/020vvc407)

Abstract

The disease of racism is one of the oldest and most dangerous diseases in societies. Racism has existed since God created Adam, peace be upon him, when Satan was arrogant over him, and he refrained from prostrating on the pretext that he was better than him because he was created from fire and Adam was created from clay. Today, racism has become a means of dividing people and winning political votes at the expense of refugees. Scholars have dealt with the discussion of racism from a moral point of view in detail, but they did not deal with it from a jurisprudential point of view as a criminal offense independently. Islamic law is considered a forerunner in combating racism, as Islam and its first slogan was that people are equal in the origin of creation, as it equated between the master and the slave, and between the rich and the poor, and between the man and the woman, and declared that there is no preference for one over another except for what the individual offers of good and useful deeds. This equality was practically applied in the councils of Medina, where Bilal al-Habashi, Salman al-Farsi, Zaid bin Haritha, and other slaves and loyalists became masters of Medina to be referred to, and their opinion was taken. There was no difference between them and Umar ibn al-Khattab and Abu Bakr al-Siddiq and Othman bin Affan. This equality was applied between the immigrants who migrated to Medina and the Ansar, where the Ansar shared their money, their country, and their land with them, so they presented the most wonderful example of equality and fighting racism. Therefore, in this research, I will deal with racism as a criminal offense in Islamic jurisprudence, and I will talk about the elements of the crime, as this crime may include two crimes; the first is incitement to racism as we see it today through incitement against refugees, and the second is the commission of a racist crime, and I will talk about its punishment in Islamic jurisprudence, and according to the laws of united nations United.

Keywords

Islamic Jurisprudence, Racism, Asylum, Equality, Racial Discrimination.

Citation

Hamdan, Muhammed Nur. "The Crime of Racism in Islamic Jurisprudence". *Düzce Divinity Journal* 7/2 (December 2023), 168-197. <https://doi.org/10.61272/duid.1358391>

Date of Submission	11.09.2023
Date of Acceptance	08.12.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

جرمة العنصرية في الفقه الإسلامي

د.، جامعة غازي عنتاب، كلية العلوم الإسلامية، الفقه الإسلامي، أعزاز، سورية
 aboghaith469@gmail.com | 0000-0003-4749-5672 | محمد نور حمدان

د.، جامعة غازي عنتاب، كلية العلوم الإسلامية، الفقه الإسلامي، أعزاز، سورية

ROR ID: [020vvc407](https://ror.org/020vvc407)

ملخص البحث

يعد داء العنصرية من أقدم الأمراض الموجودة في المجتمعات وأخطرها، فالعنصرية وجدت منذ أن خلق الله آدم عليه السلام عندما تكبر عليه إبليس، وامتنع عن السجود بحجة أنه أفضل منه على اعتبار أنه مخلوق من نار، وآدم مخلوق من طين، واليوم أصبحت العنصرية وسيلة للتفريق بين الشعوب، وكسب الأصوات السياسية على حساب اللاجئين. وقد تناول العلماء الحديث عن العنصرية من الناحية الأخلاقية تناوياً مفصلاً إلا أنهم لم يتناولوها من الناحية الفقهية بوصفها جريمة جنائية، وتعد الشريعة الإسلامية سبّاقاً في محاربة العنصرية، إذ جاء الإسلام وكان أول شعار له أن الناس متساوون في أصل الخلق، فقد ساوى بين السيد والعبد، وبين الغني والفقير، وبين الرجل والمرأة، وأعلن أنه لا فضل لأحد على أحد إلا بما يقدم الفرد من أعمال صالحة مفيدة، وقد طبقت هذه المساواة عملياً في مجتمع المدينة المنورة؛ إذ أصبح بلال الحبشي، وسلمان الفارسي، وزيد بن حارثة، وغيرهم من العبيد والموالي سادة من سادات المدينة المنورة يُرجع لهم، ويُؤخذ برأيهم، ولا فرق بينهم وبين عمر بن الخطاب، وأبي بكر الصديق، وعثمان بن عفان، وطبقت المساواة بين المهاجرين الذين هاجروا إلى المدينة المنورة والأنصار، إذ قاسمهم الأنصار أموالهم وبلادهم وأرضهم، فقدموا أروع مثال في المساواة ومحاربة العنصرية، ولم تقتصر الشريعة الإسلامية على الدعوة إلى المساواة، وتحريم العنصرية بل عدت العنصرية جريمة يعاقب من يرتكبها بعقوبة تعزيرية، لذلك سأتناول في هذا البحث العنصرية بوصفها جريمة جنائية في الفقه الإسلامي، وأتحدث عن أركان الجريمة، فهذه الجريمة قد تتضمن جريمتين: الأولى التحريض على العنصرية كما نشاهده اليوم من خلال التحريض ضد اللاجئين، والثانية ارتكاب جريمة بدوافع عنصرية، وأتحدث عن عقوبتها في الفقه الإسلامي، وبموجب قوانين الأمم المتحدة.

الكلمات المفتاحية

الفقه الإسلامي، العنصرية، اللجوء، المساواة، التمييز العنصري.

المقدمة

تعد العنصرية من الأمراض القديمة الجديدة التي تزداد بتقسيم المجتمعات إلى أحزاب وجماعات على أساس الانتماء، ونشوب الحروب على أسس عنصرية، وقد بدأت صيحات العنصرية تملأ بين المجتمعات لاسيما بين السياسيين كسبًا للأصوات، وطمعًا في الفوز بالسلطة، إلا أن هذه الدعوات العنصرية لها نتائج كارثية على البلاد.

لذلك سنتناول في هذا البحث العنصرية جريمة وعقوبتها في الفقه الإسلامي، ويهدف البحث إلى: بيان جريمة العنصرية في الفقه الإسلامي، وتوضيح المبادئ التي وضعتها الشريعة الإسلامية للقضاء على العنصرية، ودراسة قوانين الأمم المتحدة التي جرمت العنصرية.

كما سيجيب البحث عن الإشكالية الآتية: وهي هل العنصرية جريمة في الفقه الإسلامي، وما عقوبتها، وما أركان الجريمة، أما عن الدراسات السابقة فلم يتناول الفقهاء الحديث عن العنصرية من الناحية الجنائية، وإنما تناولوها من الناحية الأخلاقية والتربوية، وكيفية الوقاية منها وتحليل المجتمع منها، ومن هذه الدراسات التي وجدتها كتاب بعنوان: الإسلام والعنصرية وتفاضل القبائل وذوي الألوان في ميزان الإسلام لعبد العزيز قارة وقد تحدث عن العنصرية وعلاجها في القرآن الكريم، ومن الأبحاث المحكمة بحث بعنوان التمييز العنصري وأحكامه في الفقه الإسلامي للدكتور محمد ممدوح خليل، ولم يفصل في العنصرية من الناحية الجنائية، وسأتبع في البحث المنهج الاستقرائي التحليلي من خلال تتبع ما ورد عن العنصرية، ثم تحليل النصوص والعناصر للوصول إلى النتيجة المطلوبة، وقد ذكرت أبرز قوانين الأمم المتحدة التي نصت على تجريم العنصرية.

كما سأتناول هذا البحث من خلال: مفهوم العنصرية وأشكالها وتاريخها، ثم الحديث عن الحكم الشرعي للعنصرية، ثم بيان أركان جريمة العنصرية وعقوبتها في الفقه الإسلامي وفي قوانين الأمم المتحدة.

1. تعريف العنصرية وتاريخها

1.1. تعريف العنصرية وأسسها

العنصرية مصدر صناعي من عُنْصُر، وهي كلمة معاصرة لم ترد عند الأقدمين بالمعنى المعاصر المعروف، وهي عند أهل اللغة اسم مؤنث منسوب إلى عُنْصُر، والعنصر: الأصل، ويقال: هو لقيم

العنصر، قال الأزهري: العنصر أصل الحسب، جاء عن الفصحاء بضم العين ونصب الصاد، وقد يجيء نحوه من المضموم كثير نحو السنبلي.¹

وأما العنصرية بالمعنى المعاصر هي: مذهب يفرّق بين الأجناس والشُعوب بحسب أصولها وألوانها، ويُرتّب على هذه التّفرقة حقوقًا ومزايا لمذهب المتعصّبين لعنصرهم، أو لأصلهم العرقيّ.²

والعُنْصُرِيّ (مفرد): اسم منسوب إلى عُنْصُر: من يتعصّب لجنس أو شعب معيّن.³

وورد تعريف التمييز العنصري (racial discrimination - discrimination raciale) في الموسوعة القانونية بأنه: "شعور إنسان ما بتفوق عنصره البشري الذي ينتمي إليه (سواءً على مستوى اللون أم الجنس أم على أي مستوى من خصائص الإنسانية)، وينشأ بالضرورة من هذا الشعور غير السوي سلوك عدواني عنصري؛ لأنه يعزز من اعتقاد المرء بوجود تمايز بينه وبين غيره والآخر، مما يستوجب سيادة النظرة بوجود تفاوت بينه وبين مثيله الإنسان، ثم لتكرار تلك النظرة المرضية إلى النظرة بالتفاوت بين الأجناس، فيقرر من يؤمن بالنظرة العنصرية أن جنسه أعلى من جنس الآخر، مما يبرر له السيطرة عليهم بقهرهم والانتقاص من إنسانيتهم والحطّ من قيمة كرامتهم الآدمية، وكذلك الاعتداء عليهم لكي يذعنوا لقدرهم التاريخي بأهم الأقل قيمة ومكانة، وبالتالي الأقل بجدوى الحياة"⁴. وواضح أن هذا التعريف يشرح فكرة التمييز العنصري، ويبيّن أسباب العنصرية، ثم يبيّن آثارها وتناجها على الفرد والمجتمع.

وقد عرّفت الاتفاقية الدولية للقضاء على جميع أشكال التمييز العنصري لعام 1965 هذا المصطلح بأنه "التمييز العنصري": أي تمييز أو استثناء أو تقييد أو تفضيل يقوم على أساس العرق أو اللون أو النسب أو الأصل القومي أو الإثني، ويستهدف أو يستتبع تعطيل الاعتراف بحقوق الإنسان أو عرقته، والحريات الأساسية أو التمتع بها أو ممارستها، على قدم المساواة، في الميدان السياسي أو الاقتصادي

¹ انظر: ابن منظور محمد بن مكرم بن علي، لسان العرب (بيروت: دار صادر، 1414)، "عنصر"، 611/4.

² انظر: أحمد مختار عبد الحميد عمر، معجم اللغة العربية المعاصرة (د.ن.: عالم الكتب، 2008/1469)، "عنصرية"، 1563/2.

³ انظر: عبد الحميد عمر، "عنصرية"، 1562/2.

⁴ انظر: الموسوعة القانونية، "التمييز العنصري"، <https://arab-ency.com.sy/law/details/25765/2>

أو الاجتماعي أو الثقافي أو في أي ميدان آخر من ميادين الحياة العامة⁵، فقد ركز هذا التعريف على ما ينتج من العنصرية، وهو التمييز العنصري الذي يتناقض مع مبادئ حقوق الإنسان التي تقضي بعدم التمييز بين الناس على أساس اللون أو العرق أو اللغة أو الجنس.

فالعنصرية: هي شعور مرضي نفسي يشعر الإنسان من خلاله أنه أفضل من غيره بسبب لونه أو عرقه أو جنسيته أو مكان مولده وإقامته، وأما التمييز العنصري: فهو التمييز بين الأفراد والمجموعات القائم على العرق والقومية والجنس والجنسية ومكان الإقامة.

فالعنصرية لها وجوه عديدة وأسباب كثيرة ربما يشعر الإنسان بأنه أفضل من غيره لأنه عربي أو أعجمي مثلاً، أو لأنه أبيض، أو لأنه يقيم في المدينة، أو لأنه رجل، أو لأنه غني، أو لأنه ابن العشيرة والعائلة الفلانية، وهكذا فقد يكون هناك أسباب كثيرة للشعور بأفضلية إنسان على آخر، ثم يتصرف بناء على هذه الأفضلية.

وتعدُّ العنصرية أحد أسباب الفتنة، ومن أسباب الحروب والفرقة، وهي من أشد الأمراض فتكاً بالمجتمعات، وبين الناس والشعوب، ويندر أن يخلو مجتمع من هذا الداء ولكن بنسب متفاوتة؛ فقد تكثر في مجتمع تسوده الأفكار العنصرية، وقد تقل في مجتمع آخر، كما أن هناك عدد من الدول والمجتمعات قامت على أسس عنصرية كالدول القومية التي تفضل عرق على آخر، والدول الأوروبية في العصور الوسطى والتي كانت تفضل اللون الأبيض على الأسود، وتعتقد أن أبناء اللون الأسود خلقوا لخدمتهم، ويلاحظ في العصر الحديث أن العنصرية تكون حيث يسود الجهل والتكبر والتخلف.

أسس العنصرية

تستند العنصرية على أسس عدة منها:

- 1- لون البشرة: إذ يفضل اللون الأبيض على اللون الأسود كما حصل في أوروبا وأمريكا.
- 2- القومية: نسبة إلى القوم، أو الجماعة التي تتصل ببعضها بصلات معينة إذ يفضل قوم معين على أقوام آخرين كتفضيل العرب على باقي القوميات أو الكرد أو الترك، وكما فعل هتلر بتفضيل العرق الألماني على باقي الأعراق.

⁵ قرار الجمعية العامة للأمم المتحدة رقم 2106 ألف (د-20) المؤرخ في 21 كانون الأول/ديسمبر 1965.

3- الطبقات الاجتماعية: حيث يحتقر الأغنياء الفقراء ويتحكّمون بهم، فمعاملة الفرد واحترامه مبنية على مكانته الاجتماعية.

4- النسب: إذ يفضل نسب معين على باقي الأنساب.

5- المواطن واللاجئ: وهذا من الأسس المعاصرة وأكثرها انتشاراً إذ يكون التمييز على أساس فكرة المواطن والمهاجر الذي يلجأ لبلد ما بسبب سياسي أو اقتصادي أو الحرب أو الكوارث.

ومن الأسس الأخرى اللغة والعادات والمعتقدات؛ كالرأي السياسي والثقافات والدين.

1.2. تاريخ ظهور العنصرية

لم تخل نزعة العنصرية من شعب من الشعوب، ولا أمة من الأمم، فقد شهد التاريخ القديم والحديث جرائم كثيرة بدعوى أفضلية عرق على عرق آخر، أو لون على لون آخر، ومن أكبر حملات العنصرية حملة البيض على السود، ودعوى تفوق العرق الأبيض على العرق الأسود، والصراعات الكثيرة بين العرقين حتى اعترف البيض بحقوق السود، وأنهم مساوون لهم في البشرية، ولا نزال نشهد إلى يومنا هذا حملات كثيرة للعنصرية وبأشكال مختلفة، كما نلاحظ اليوم الحملات العنصرية الكبيرة على اللاجئين والمهاجرين في دول كثيرة حتى في الدول المتقدمة.

1.2.1. العنصرية في القرآن

لقد ذكر الله تعالى في القرآن الكريم نماذج عن التمييز العنصري ومنها:

- إبليس والعنصرية: ارتبطت العنصرية بالتكبر؛ فالتكبر يعتقد أنه أفضل المخلوقات، لذلك كانت العنصرية سبباً لعصيان إبليس، ومنعه من السجود لآدم فقال تعالى: **إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكٰفِرِينَ ٧٤ قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإَيْدِيٍّ اسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعٰلِينَ ٧٥ قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِن طِينٍ ٧٦**.⁶

ففي هذه المناظرة امتنع إبليس عن السجود بدعوى التفوق الخَلقي بأنه مخلوق من نار، وآدم مخلوق من طين، وهذه هي العنصرية التي كانت سبباً في إبعاد إبليس عن رحمة الله سبحانه وتعالى، واستحقاق الغضب على إبليس.

- المشركون والعنصرية: فقد كفر المشركون بسبب تمسكهم بدين الآباء، وادعائهم أن دين الآباء خير من دين الرسول صلى الله عليه وسلم، وكانوا يرون أن الدين الذي جاء به محمد صلى الله عليه وسلم يساوي بينهم وبين عبيدهم فامتنعوا عن الإسلام يقول تعالى: **وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِّنْ نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثُرِهِمْ مُّقْتَدُونَ** ٢٣ ﴿ قُلْ أُولُو حِجَّتِكُمْ بَاهِدِي مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كُفْرُونَ ٢٤ فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَنْظَرُ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَدِّبِينَ ٢٥. 7

- اليهود والعنصرية:

يعد اليهود من أكثر الشعوب عنصرية إذ ادَّعوا بأنهم شعب الله المختار، وأن الله قد خلق الخلق لخدمتهم يقول تعالى: **وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَىٰ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبُّهُ فَلِئِمَّ يَعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ بَشَرٌ مِّمَّنْ خَلَقَ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَلِلَّهِ مُلْكُ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ**. 8.

1.2.2. حال العرب قبل الإسلام

لقد كانت العنصرية تنخر بين الشعوب والقبائل العربية؛ فقد كان التفاخر بالأحساب والأنساب هو السمة العامة للمجتمع، وكان الانتصار بناء على الانتماء إلى القبيلة بغض النظر إن كان الفرد على حق أو باطل، والشعار السائد هو "انصر أخاك ظالماً أو مظلوماً"؛ فقد نشبت بسبب هذه العصبية القبلية عدد من الحروب العسكرية فيما عرفت بأيام العرب، وأشهرها حرب البسوس دامت أربعين سنة بين بكر وتغلب، وحرب داحس والغبراء بسبب سباق فرس بين عيس وذبيان دامت أربعين سنة، وحرب الفجار التي وقعت في الأشهر الحرم، وسميت الفجار لكثرة الفجور فيها، فقد كانت الرابطة بين أبناء القبيلة هي رابطة الدم والنسب، والقبيلة هي التي تحمي أفرادها، لذلك يبذل العربي كل ما يملك في سبيل الدفاع عنها⁹.

⁷ الزخرف 23-25.

⁸ المائدة 18/5؛ وانظر: عبد العزيز قارة، الإسلام والعنصرية وتفاضل القبائل وذوي الألوان في ميزان الإسلام (جدة: دار البشير، 1995\1416)، 29.

⁹ انظر: محمد سهيل طقوش، التاريخ الإسلامي الوجيز (الأردن: دار النفائس، 2011/1423)، 24.

تضاف إلى العصبية القبلية التي كانت سائدة بين بعضهم انتشار نظام الرق والعبودية، والتمييز بين الناس القائم على لون البشرة، والحرية والعبودية¹⁰.

وهذا الحال وصفه سيدنا جعفر بن أبي طالب رضي الله عنه عندما قال للنجاشي:

(أيها الملك، كنا قومًا أهل جاهلية، نعبد الأصنام، ونأكل الميتة، ونأتي الفواحش، ونقطع الأرحام، ونسيء الجوار، ويأكل القوي منا الضعيف، فكنا على ذلك، حتى بعث الله إلينا رسولًا منا نعرف نسبه وصدقه، وأمانته وعفافه...) ¹¹.

1.2.3. العنصرية في العصر الحديث

عانت البشرية قديمًا وحديثًا مسألة العنصرية والتمييز العنصري، وارتكب بسبب التمييز العنصري جرائم إبادة وتطهير على أساس الجنس واللون والعرق، فلا تزال مشكلة التمييز بين البيض والسود في أمريكا موجودة رغم وجود الاتفاقيات الكثيرة للقضاء على التمييز العنصري، وسيطر الأوربيون في القرن الثامن عشر حتى أوائل القرن العشرين الميلاديين على أجزاء كبيرة من آسيا وإفريقيا بحجة التفوق العرقي والسلالي، ووضع كثير من البيض في الولايات المتحدة - منذ القرن السابع عشر حتى منتصف القرن التاسع عشر الميلاديين - كثيرًا من السود تحت نير الاسترقاق الذي كان سببًا رئيسيًا في قيام الحرب الأهلية الأمريكية (1861-1865م). ومع أن تحرير الرق حدث في خلال ستينيات القرن التاسع عشر الميلادي فإن العزل الاجتماعي والتمييز العنصري ظلا مستمرين ضد السود¹².

وفكرة الدولة القومية التي ظهرت في المائة سنة الأخيرة هي فكرة قائمة على العنصرية بتفضيل عرق معين على باقي الأعراق، فالنازية الألمانية كانت تعتقد أن الألمان هم أفضل القوميات، وبناء على هذا الاعتقاد نشبت كثير من الحروب، وكذلك القومية العربية والاعتقاد بأن العرب أفضل من الأعراق الأخرى، والقومية التركية والقومية الكردية، وبسبب هذا التمييز العرقي والقومي فصلت الشعوب بعضها عن بعض رغم وجود الروابط المشتركة الأخرى كرابطة الدين والانتماء والقرابة والأرض.

¹⁰ انظر: عبد الكريم زيدان، المدخل لدراسة الشريعة الإسلامية (بيروت: مؤسسة الرسالة، 2005)، 18.

¹¹ أحمد بن محمد بن حنبل، مسند الإمام أحمد بن حنبل، تحقيق: شعيب الأرنؤوط (بيروت: مؤسسة الرسالة، 2001/1421)، 263/3 (رقم 1740).

¹² الموسوعة العربية، "التمييز العنصري".

وبعد الثورة السورية عام 2011 وتهجير أكثر من عشرة ملايين سوري إلى خارج بلادهم بسبب النظام السوري، ارتكبت بعض أشكال التمييز العنصري بحقهم في دول الجوار في لبنان وتركيا، وكان ذلك من خلال تحريض بعض الشخصيات العنصرية، أو الأحزاب السياسية المعارضة بهدف كسب الأصوات، وإضعاف السلطة السياسية في البلاد فأتخذت ورقة اللاجئين والتحريض عليهم ذريعة لتحقيق مكاسب سياسية، وشهدنا عددًا من حالات القتل والنهب والسرقة بدافع عنصري¹³.

وكذلك الأحزاب اليمينية في أوروبا اتخذت سياسة التحريض على اللاجئين والتمييز العنصري من أجل تحقيق مكاسب سياسية والوصول إلى السلطة.

رغم وجود الاتفاقيات الدولية والقوانين التي تدعو إلى القضاء على العنصرية والتمييز العنصري فإن العنصرية لم تنته، واتخذت أشكالًا جديدة في المجتمعات، ولا تزال الجهود تبذل من أجل الحد من هذه الظاهرة الخطرة سواء كانت داخل المجتمع الواحد أم المجتمعات المتعددة، وهذه الجهود المبذولة إما من خلال الحكومات لكنها إجراءات ضعيفة، وإما من بعض المنظمات المهتمة بحقوق الإنسان، أو بعض المبادرات والمطالبات الشعبية للحد من هذه الظاهرة الخطرة.

2. الحكم الشرعي للعنصرية

يعد الإسلام سببًا في مجال محاربة العنصرية والتمييز العنصري، فقد أكدت الشريعة الإسلامية على محاربة العنصرية والتمييز العنصري بجميع أشكالها وألوانها، وهذا واضح من خلال الأصول الكلية للشريعة الإسلامية والأدلة الجزئية.

2.1. الأصول الكلية في تحريم العنصرية

وردت مجموعة من الأصول القطعية التي تؤكد على محاربة العنصرية، ومن أهم الأصول الكلية في تحريم العنصرية:

¹³ انظر: صحيفة الشرق الأوسط، مقال بعنوان: الاعتداءات على العرب في تركيا... عنصرية متجددة أم حوادث فردية؟، تاريخ المقال 23 سبتمبر 2023 م- المرصد الأورومتوسطي لحقوق الإنسان، العنصرية في لبنان بتاريخ 21 مارس 2021، <https://euromedmonitor.org/ar>.

2.1.1. تقرير مبدأ المساواة في الإسلام

يقول تعالى: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ.¹⁴ فقد قررت الشريعة الإسلامية مبدأ المساواة بين البشر؛ فالناس كلهم متساوون بطبيعتهم البشرية التي خلقهم الله عليها، ولا فضل لأحد على أحد؛ فجميع البشر عباد الله تعالى، والعبودية لله تعالى تقرر مبدأ المساواة، إذ لو كانت العبودية لملك أو سلطان لكان هناك مزية ومئة لهذا السلطان وسلالته على جميع البشر، لذلك كانت دعوة الأنبياء والرسل تركز على ترك عبادة العباد، وعبادة رب العباد، وتحريرهم من ظلم الملوك والأكاسرة إلى عدل الإسلام، حتى لا يكون هناك فضل لأحد من العباد على غيرهم، فالخالق والرازق والشافي والنافع والضار هو الله تعالى، ولا يملك أحد من البشر هذه الأمور، ثم قررت الشريعة أن مبدأ التفاضل بين البشر هو تقوى الله عز وجل، والخوف منه وعبادته، وليس اللون (أبيض، أسود، أحمر)، أو الجنس (ذكر، أنثى)، أو العرق (عربي، تركي، كردي)، أو اللسان (عربي، أعجمي) وهذه المبادئ القرآنية جاء بها الإسلام منذ أربعة عشر قرنًا حرر بها العباد من أشكال التمييز العنصري وألوانه كافة، وهذا كان سببًا رئيسًا لامتناع زعماء قريش عن دعوة الإسلام.

وقد أكد ذلك صلى الله عليه وسلم في خطبته عن أبي نضرة، حدثني من سمع خطبة رسول الله صلى الله عليه وسلم في وسط أيام التشريق فقال: "يا أيها الناس، ألا إن ربكم واحد، وإن أباكم واحد، ألا لا فضل لعربي على عجمي، ولا لعجمي على عربي، ولا أحمر على أسود، ولا أسود على أحمر، إلا بالتقوى أبلغت"، قالوا: بلغ رسول الله، ثم قال: "أي يوم هذا؟"، قالوا: يوم حرام، ثم قال: "أي شهر هذا؟"، قالوا: شهر حرام، قال: ثم قال: "أي بلد هذا؟"، قالوا: بلد حرام، قال: "فإن الله قد حرم بينكم دماءكم وأموالكم". قال: ولا أدري قال: أو أعراضكم، أم لا. كحرمه يومكم هذا، في شهركم هذا، في بلدكم هذا أبلغت"، قالوا: بلغ رسول الله، قال: "ليبلغ الشاهد الغائب"¹⁵.

فقد قرر الرسول صلى الله عليه وسلم مجموعة من مبادئ حقوق الإنسان في هذه الخطبة، وهذه المبادئ كفيلة بالقضاء على التمييز العنصري وهي:

¹⁴ الحجرات 13/49.

¹⁵ أحمد بن حنبل، المسند، 474/38 (رقم 23489). (إسناده صحيح على شرط البخاري، عكرمة من رجاله، وباقي رجاله ثقات من رجال الشيخين).

- 1- تقرير مبدأ العبودية لله وحده، ولا عبودية لأحد على أحد من البشر.
- 2- التأكيد على المساواة بين الأعراق بين العرب وغيرهم حتى لا يتوهم أحد أن العرب أفضل من غيرهم على اعتبار أن القرآن نزل بلغتهم.
- التأكيد على المساواة بين الألوان حتى لا يتوهم أحد أن الأبيض أفضل من الأسود.

2.1.2. تقرير مبدأ العدل

مبدأ العدل يقتضي تقرير الحقوق والواجبات لجميع الناس بغض النظر عن انتماءاتهم الدينية والعرقية والقبلية والجنسية واللونية، فجميع البشر لهم حقوق وعليهم واجبات، ومن يعتد على غيره يُقدم للمحاسبة وينال جزاءه، وهذا ما قرره الآيات القرآنية والأحاديث النبوية وأعمال الخلفاء الراشدين.

يقول تعالى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُونُوا قَوْمِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاؤُكُمْ عَلَىٰ ٱلْءَاثَمِ وَلَا تُعَدِّلُوا ءَعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ.¹⁶

فقد أمر الله تعالى بالعدل حتى مع الأعداء يقول البيضاوي: " والمعنى لا يحملنكم شدة بغضكم للمشركين على ترك العدل فيهم فتعدتوا عليهم بارتكاب ما لا يحل، كمثلة وقذف وقتل نساء وصبيبة، ونقض عهد تشفياً مما في قلوبكم، عدلوا هو أقرب للتقوى، أي العدل أقرب للتقوى صرح لهم بالأمر بالعدل، وبيّن أنه بمكان من التقوى بعد ما نهاهم عن الجور وبيّن أنه مقتضى الهوى، وإذا كان هذا للعدل مع الكفار فما ظنك بالعدل مع المؤمنين"¹⁷.

والعدل يقتضي إيقاع العقوبة على جميع المخالفين من دون استثناء، أو محاباة أو تمييز عنصري، وقد أكد النبي صلى الله عليه وسلم ذلك عن عائشة رضي الله عنها أن قريشاً أهمهم شأن المرأة المخزومية التي سرقت؛ فقالوا: ومن يكلم فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقالوا: ومن يجترئ عليه إلا أسامة بن زيد، حب رسول الله صلى الله عليه وسلم فكلمه أسامة، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: " أشفع في حد من حدود الله، ثم قام فاختطب، ثم قال: إنما أهلك الذين قبلكم، أنهم كانوا إذا سرق

¹⁶ المائدة 8/5.

¹⁷ انظر: ناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي البيضاوي، تفسير البيضاوي، تحقيق: محمد عبد الرحمن المرعشلي (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1418)، 117/2.

فيهم الشريف تركوه، وإذا سرق فيهم الضعيف أقاموا عليه الحد، وإيم الله لو أن فاطمة بنت محمد سرقت لقطعت يدها" ¹⁸.

وهذا ما أكد عليه الخلفاء الراشدون في تطبيق العدل على جميع الناس من دون تمييز في دين، أو حسب، أو نسب، أو عرق كما في القصة المشهورة بين المصري وفي بعض الروايات القبطي، وأمير مصر عمرو بن العاص، عن أنس رضي الله عنه أن رجلاً من أهل مصر أتى عمر بن الخطاب رضي الله عنه، فقال: يا أمير المؤمنين عائد بك من الظلم. قال: عدت معاذاً. قال: سأبقت ابن عمرو بن العاص فسبقته، فجعل يضربني بالسوط ويقول: أنا ابن الأكرمين. فكتب عمر إلى عمرو - رضي الله عنهما - يأمره بالقدوم ويقدم بابه معه. فقال عمر: أين المصري؟ خذ السوط ضربه. فجعل يضربه بالسوط ويقول عمر: اضرب ابن الأكرمين. قال أنس: فضرب والله لقد ضربه ونحن نحب ضربه؛ فلما ألقه عنه حتى تمنينا أنه يرفع عنه. ثم قال للمصري: ضع على صلعة عمرو. فقال: يا أمير المؤمنين إنما ابنه الذي ضربني وقد استقدت منه. فقال عمر لعمرو؛ مذكم تعبدتم الناس وقد ولدتم أمهاتهم أحراراً؟ قال: يا أمير المؤمنين لم أعلم ولم يأتيني ¹⁹.

فهذه الحادثة مثال في القضاء على العنصرية والتمييز العنصري، فسيدنا عمر بن الخطاب اقتصد من ابن الأمير رغم وجود الفوارق الدينية والعرقية، والمكانة حتى أصبح شعار (متى استعبدتم الناس وقد ولدتم أمهاتهم أحراراً) شعاراً علمياً لحقوق الإنسان ورمزاً للقضاء على العبودية، والتمييز العنصري في وقت كانت تزرع فيه البشرية تحت نير العبودية والرق.

2.1.3. تقرير مبدأ الكرامة الإنسانية

لقد كرم الله جل جلاله الإنسان وميَّزه عن باقي مخلوقاته فقد قال تعالى: **وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوَجْدِ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا**. ²⁰

¹⁸ محمد بن إسماعيل البخاري، صحيح البخاري، تحقيق: محمد زهير بن ناصر (د.م.م.: دار طوق النجاة، 1422)، "أحاديث الأنبياء"، 54 (رقم 3475).

¹⁹ محمد يوسف بن محمد الكاندهلوي، حياة الصحابة، تحقيق: الدكتور بشار عواد معروف (بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، 1999/1420)، 338/2.

²⁰ الإسراء 70/17.

فقد كرم الله سبحانه وتعالى الإنسان بوجوه كثيرة من الإكرام يقول البيضاوي: "ولقد كرمنا بني آدم بحسن الصورة، والمزاج الأعدل، واعتدال القامة، والتميز بالعقل، والإفهام بالنطق، والإشارة والخط والتهدي، أو أسباب المعاش والمعاد والتسلط على ما في الأرض، والتمكن من الصناعات، وانسياب الأسباب والمسببات العلوية والسفلية إلى ما يعود عليهم بالمنافع، إلى غير ذلك مما يقف الحصر دون إحصائه، وفضلناهم على كثير ممن خلقنا تفضيلاً بالغلبة والاستيلاء أو بالشرف والكرامة"²¹.

وأمر الله تعالى الملائكة بالسجود لآدم تكريمًا له فقال تعالى: **وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُن مِّنَ السَّاجِدِينَ**.²²

ومن تكريم الله للإنسان أن الله نفخ فيه من روحه فقال تعالى: **وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَأِكَةِ إِنِّي خَلِيقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ ٧١ فإِذَا سَوَّيْتُهُ، وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ٧٢ فَسَجَدَ الْمَلَأِكَةُ كُلُّهُمْ أجمعُونَ ٧٣ إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ**.²³

فالإنسان مخلوق مكرم عند الله سبحانه وتعالى لأنه إنسان، بغض النظر عن لونه وعرقه وجنسه وجنسيته، وبناء على تكريم الله للإنسان لا يجوز إهدار دمه وماله وعرضه، ولا يجوز إهانته والاستخفاف والاستهزاء به، ولا يجوز استعباده وإذلاله.²⁴

2.1.4. الاختلاف طبيعة بشرية

الاختلاف بين البشر أمر طبيعي فطر الله الخلق عليه، فقد خلق الله تعالى العربي والعجمي، والأسود والأبيض، والأحمر والأصفر، والذكر والأنثى، وقد كان هذا التنوع دليلاً على قدرة الله في الخلق، وعظمته، وقد أشار الله تعالى إلى ذلك في الآية الكريمة فقال تعالى: **وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَأَلْوَانِكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالِمِينَ**.²⁵

يقول النسفي: "اختلاف ألسنتكم أي اللغات أو أجناس النطق وأشكاله، {وألوانكم} كالسواد والبياض وغيرهما، واختلاف ذلك وقع التعارف، وإلا فلو تشاكلت وافتقت لوقع التجاهل والالتباس

²¹ انظر: البيضاوي، تفسير البيضاوي، 262/3.

²² الأعراف 11/7.

²³ ص 71-74/38.

²⁴ انظر: وهبة الزحيلي، الفقه الإسلامي وأدلته (دمشق: دار الفكر، 1985/1405)، 720/6.

²⁵ الروم 22/30.

ولتعطلت المصالح، وفي ذلك آية بيّنة إذ ولدوا من أب واحد وهم على الكثرة التي لا يعلمها إلا الله متفاوتون"26.

وبما أن الله قد جعل الاختلاف بين البشر أمرًا فطريًا وطبيعيًا، فيجب على الإنسان أن يحترم هذا الاختلاف والتنوع، ولا يسعى لاحتقار أخيه الإنسان بسبب لونه أو لغته أو عرقه أو جنسه، وثقافة الاختلاف قدّم الصحابة في المدينة المنورة نموذجًا رائعًا للتعايش رغم وجود الاختلافات الدينية (مسلمون، مشركون، أهل كتاب)، والاختلافات القبلية (أوس، خزرج، قريش، قبائل يهودية)، والاختلافات العرقية (عرب، عجم)، والاختلافات اللونية (أبيض، أسود) فقد كان بلال الحبشي مؤذن المدينة المنورة وقد كان أسود، وقال صلى الله عليه وسلم: عن سلمان (سلمان منا أهل البيت)27 وقد كان مولى فارسيًا، وقاد زيد بن حارثة المعارك وقد كان مولى، وبذلك الثقافة قدم المسلمون أروع نموذج للمجتمع الجديد، وفتحوا البلاد، ودخل كثير من العجم والفرس إلى الإسلام، فقد وجدوا أن الإسلام يحمي حقوقهم من دون تمييز بين العرب والعجم والفرس، وظهر منهم علماء كثيرون حافظوا على الإسلام وثقافته كالبخاري ومسلم والترمذي والنسائي وأبو داود وابن ماجه والغزالي رحمهم الله جميعًا28.

2.2. الأدلة الجزئية في تحريم العنصرية

أفرد الإمام البيهقي بابًا كاملاً في كتاب شعب الإيمان بعنوان: (فصل، ومما يجب حفظ اللسان منه الفخر بالآباء، وخصوصًا بالجاهلية، والتعظيم بهم، وذلك لا يجزى لقول الله عز وجل: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ.29 فأخبر أن أهل الجميع واحد، وأنهم إنما يتفاضلون بالتقوى، ليعلم أن لا فخر لبعضهم على بعض) فقد أوضح في عنوان الباب تحريم التفاضل في الأحساب والأنساب، وأن جميع الناس أصلهم واحد، ولا فضل لأحد على أحد إلا بالتقوى، ويقاس على التفاخر بالأحساب والأنساب

26 انظر: عبد الله بن أحمد النسفي، تفسير النسفي، تحقيق: يوسف علي بدوي (بيروت: دار الكلم الطيب، 1998/1419)، 696/2.

27 أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله النيسابوري، المستدرک علی الصحیحین، تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا (بيروت: دار الكتب العلمية، 1990/1411)، 691/3 (رقم 6539).

28 انظر: يوسف القرضاوي، الصحوّة الإسلامية بين الاختلاف المشروع والتفرق المدموم (د.م.: دار الشروق، 2001/1421)، 47.

29 الحجرات 13/49.

كل ما فيه دعوى إلى العنصرية كالتفاخر بالألوان والأعراق والقوميات، ولذلك فقد أدخل البيهقي في هذا الباب كل الروايات التي فيها تفاخر وتمييز عنصري من هذا النوع، وسأورد بعض الروايات:

- عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "إن الله قد أذهب عنكم عيبة الجاهلية وفخرها بالآباء، الناس بنو آدم، وآدم من تراب، مؤمن تقي، وفاجر شقي، لينتهين أقوام يفتخرون برجال، إنما هم فحم من فحم جهنم، أو ليكونن أهون على الله من الجعلان"³⁰ التي تدفع"³¹.

فقد أكد النبي صلى الله عليه وسلم في هذه الرواية انتهاء عهد العنصرية، والتفاخر بالأحساب، وأن الناس من أصل واحد، ثم غلظ الوعيد على من يتفاخر بالآباء، وحقر من شأنه بتشبيهه بأبشع الأوصاف، وجاء هذا التشبيه متناسبًا مع جرمهم.

- عن ابن عمر قال: خطب رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم فتح مكة، فقال: "أما بعد، أيها الناس، فإن الله عز وجل قد أذهب عنكم عيبة الجاهلية، وتعاضمها بآبائها، فالناس رجлан: مؤمن تقي كريم، وفاجر شقي مهين، والناس كلهم بنو آدم، وخلق الله آدم من تراب"³².

فقد عدّ النبي صلى الله عليه وسلم أن التعاضم بالآباء من عمل الجاهلية وهو محرم.

- عن أبي أمامة قال: عبّر أبو ذر بلالًا بأمه، فقال: يا ابن السوداء، وإن بلالًا أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأخبره فغضب، فجاء أبو ذر ولم يشعر، فأعرض عنه النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: ما عرضك عني إلا شيء بلغك يا رسول الله، قال: "أنت الذي تعير

³⁰ الجعلان: هو حيوان معروف كالخنفساء. ابن منظور، لسان العرب: 113/11، باب (جعل).

³¹ أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي، شعب الإيمان، تحقيق: عبد العلي حامد (الرياض: مكتبة الرشد، 2003)، 7/126 (رقم 4764)؛ وأخرجه الإمام أحمد في مسنده، (رقم 8736) (إسناده حسن، هشام بن سعد - وإن كان من رجال مسلم - تنزل رتبته عن رتبة الصحيح، وباقي رجاله ثقات رجال الشيخين).

³² البيهقي، شعب الإيمان، 7/133 (رقم 4767).

بلاّلاً بأمه؟" قال النبي صلى الله عليه وسلم: "والذي أنزل الكتاب على محمد - أو ما شاء الله أن يحلف - ما لأحد علي فضل إلا بعمل، إن أنتم إلا كطف الصاع"³³34.

- وفي رواية في البخاري عن المعرور بن سويد، قال: لقيت أبا ذر بالريذة، وعليه حلة، وعلي غلامه حلة، فسألته عن ذلك، فقال: إني ساببت رجلاً فعيّرته بأمه، فقال لي النبي صلى الله عليه وسلم: "يا أبا ذر أعيرته بأمه؟ إنك امرؤ فيك جاهلية، إخوانكم خولكم، جعلهم الله تحت أيديكم، فمن كان أخوه تحت يده، فليطعمه مما يأكل، وليلبسه مما يلبس، ولا تكلفوهم ما يغلبهم، فإن كلفتموهم فأعينوهم"³⁵.

وفي هذا الحديث دلالة واضحة على تحريم التمييز العنصري عندما عير أبو ذر بلاّلاً بأمه، وقال له يا ابن السوداء فغضب منه النبي صلى الله عليه وسلم، وذمه بأن فيه خصلة من خصال الجاهلية، فكان ذلك درساً لأبي ذر رضي الله عنه أن يتساوى مع خدمه في المطعم والمشرب والملبس والمأكل من دون تمييز عنصري.

- عن جابر بن عبد الله قال: خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم في وسط أيام التشريق خطبة الوداع، فقال: "يا أيها الناس، إن ربكم واحد، وإن أباكم واحد، ألا لا فضل لعربي على عجمي، ولا لعجمي على عربي، ولا لأحمر على أسود، ولا أسود على أحمر، إلا بالتقوى، إن أكرمكم عند الله أتقاكم، ألا هل بلغت؟"، قالوا: بلى يا رسول الله، قال: "فليبلغ الشاهد الغائب"³⁶.

وهذه الخطبة كانت في حجة الوداع كأن النبي صلى الله عليه وسلم يعلن موثيق حقوق الإنسان قبل أربعة عشر قرناً من المساواة بين البشر، وتكريمهم والابتعاد عن العنصرية بجميع أشكالها.

³³ طف الصاع: وهو أن يقرب أن يمتلئ فلا يفعل؛ قال ابن الأثير: المعنى كلكم في الانتساب إلى أب واحد بمنزلة واحدة في النقص والتقصير عن غاية التمام، وشبههم في نقصانهم بالكيل الذي لم يبلغ أن يملأ الكيال. ابن منظور، لسان العرب، 9/223.

³⁴ البيهقي، شعب الإيمان، 7/130 (رقم 4772).

³⁵ البخاري، "الإيمان"، 22 (رقم 30).

³⁶ البيهقي، شعب الإيمان، 7/133 (رقم 4774)؛ مسند الإمام أحمد بن حنبل، 38/474، (رقم: 23489)، (إسناده صحيح).

- عن عمرو قال: كان بين عمرو بن العاص، وبين المغيرة بن شعبه كلام في الوهط³⁷، فسبه المغيرة، فقال عمرو: يا آل هصيص³⁸، أيسبني ابن شعبه؟ قال ابنه عبد الله: "إنا لله وإنا إليه راجعون، دعوت بدعوى القبائل، وقد نهي رسول الله صلى الله عليه وسلم عن دعوى القبائل"، قال: فاعتق ثلاثين رقبة³⁹.

- عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما، يقول: كنا في غزاة فكسع رجل من المهاجرين رجلاً من الأنصار، فقال الأنصاري: يا للأنصار، وقال المهاجري: يا للمهاجرين، فسمعها الله رسوله صلى الله عليه وسلم قال: «ما هذا؟» فقالوا كسع رجل من المهاجرين رجلاً من الأنصار، فقال الأنصاري: يا للأنصار، وقال المهاجري: يا للمهاجرين، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «دعوها فإنها منتنة» قال جابر: وكانت الأنصار حين قدم النبي صلى الله عليه وسلم أكثر، ثم كثر المهاجرون بعد، فقال عبد الله بن أبي: أوقد فعلوا، والله لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل، فقال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: دعني يا رسول الله أضرب عنق هذا المنافق، قال النبي صلى الله عليه وسلم: «دعه لا يتحدث الناس أن محمدًا يقتل أصحابه»⁴⁰.

وفي الحديثين الأخيرين دلالة واضحة في التأكيد على الابتعاد عن التعصب القبلي لأن هذا التعصب يؤدي إلى العنصرية القبلية، وإلى الاقتتال على أساس هذه العنصرية.

3. أركان جريمة العنصرية وعقوبتها

3.1. أركان جريمة العنصرية

الركن الشرعي للجريمة: نصت الشريعة الإسلامية على حرمة التمييز العنصري من خلال الآيات والأحاديث التي ذكرناها في المبحث السابق، ومن هذه الأحاديث حديث أبي ذر عندما عبر بلائاً بأمه، فقال: يا ابن السوداء، فأعرض عنه النبي صلى الله عليه وسلم وغضب من أبي ذر عندما سمع

³⁷ الوهط: الجماعة. ابن منظور، لسان العرب، 434/7، (الوهط).

³⁸ هصيص، مصغر: اسم رجل، وقيل: أبو بطن من قريش، وهو هصيص بن كعب بن لؤي بن غالب. ابن منظور، لسان العرب، 104/7.

³⁹ البيهقي، شعب الإيمان، 140/7 (رقم 4785).

⁴⁰ البخاري، "المنقب"، 8 (رقم 4907).

الخبر⁴¹؛ فالحديث فيه دلالة واضحة على تجريم التمييز العنصري من خلال غضب النبي صلى الله عليه وسلم من فعل أبي ذر وإعراضه عنه، فدل هذا التصرف من النبي صلى الله عليه وسلم على أن أبا ذر ارتكب معصية وفعالاً محرماً، فالرسول صلى الله عليه وسلم لا يغضب إلا عندما تنتهك محارم الله.

وقد وصف النبي صلى الله عليه وسلم الدعوات العنصرية بأنها دعوى جاهلية، وفي بعض الروايات بأنها دعوى منتنة، وهذه الأوصاف لا تكون إلا على أفعال محرمة، والأفعال المحرمة تعد جرائم في الشريعة الإسلامية؛ فالجرائم في الشريعة الإسلامية هي: محظورات شرعية زجر الله عنها بجد أو تعزير، والمحظورات هي: إما إتيان فعل منهي عنه، وإما ترك فعل مأمور به.

فالجريمة إذن هي إتيان فعل محرم معاقب على فعله، أو ترك فعل محرم معاقب على تركه، أو هي فعل أو ترك نصت الشريعة على تحريمه والعقاب عليه، ويتبين من تعريف الجريمة أن الفعل أو الترك لا بعد جريمة إلا إذا تقررت عليه عقوبة حدية أو تعزيرية، وقد قرر النبي صلى الله عليه وسلم عقوبة على أبي ذر وهي عقوبة التوبخ والإعراض، وهذه العقوبات تعد من العقوبات التعزيرية في الفقه الإسلامي⁴².

وأما الركن المادي للجريمة: جريمة العنصرية تتضمن جريمتين:

الجريمة الأولى: جريمة التحريض على العنصرية.

الجريمة الثانية: الجريمة القائمة على دافع عنصري وسأتحدث عن هاتين الجريمتين:

الجريمة الأولى: جريمة التحريض على العنصرية: وذلك بأن يقوم شخص ويحرّض على الأعراف والقوميات الأخرى والألوان الأخرى بدعوى أنه أفضل منهم، وهذه الجريمة هي الأكثر انتشاراً في واقعنا المعاصر، إذ يكون التحريض على العنصرية بدوافع سياسية وانتخابية لكسب الأصوات، والفوز بالانتخابات كما فعلت بعض الأحزاب المعارضة في تركيا، وفي الدول الأوروبية عندما حرضت على اللاجئيين، ولبحث هذه الجريمة لا بد من تعريف التحريض وبيان حكمه:

41 انظر ص 17.

42 انظر: عبد القادر عودة، التشريع الجنائي الإسلامي مقارناً بالقانون الوضعي (بيروت: دار الكاتب العربي، د.ت.)،

- **التحريض:** يقصد بالتحريض إغراء المجني عليه بارتكاب الجريمة، والمفروض أن يكون الإغراء هو الدافع لارتكاب الجريمة، فإذا كان من وجه إليه الإغراء سيرتكب الجريمة ولو لم يكن إغراء ولا تحريضاً، فلا يمكن القول بأن التحريض هو الذي دفع الجاني للجريمة، وسواء كان للتحريض أثر أم لم يكن، فإنه يجوز طبقاً لقواعد الشريعة العقاب على التحريض مستقلاً؛ لأن التحريض على ارتكاب الجريمة معصية وأمر بإتيان المنكر⁴³.

- **حكم التحريض:**

الأصل في الشريعة أن الاتفاق على الجريمة والتحريض عليها وإعانة المجرم على جريمته، كل ذلك يعد بذاته جريمة مستقلة، سواء وقعت الجريمة المقصودة أم لم تقع، وهو يعد جريمة من وجهين: أولهما: أن الشريعة تحرم الأمر بالمنكر والاتفاق والإعانة عليه، والجرائم هي أشد المنكرات وأكبرها في الشريعة.

وثانيهما: أن الاتفاق على الجريمة والتحريض والإعانة عليها يؤدي إلى ارتكاب ما تحرمه الشريعة وهو الجرائم، والقاعدة الأصولية أن ما أدى إلى المجرم فهو محرم.

وعلى هذا يجوز عقاب من اتفق أو حرّض، أو أعان على جريمة ولو لم تقع هذه الجريمة؛ لأن مجرد الاتفاق والتحريض والإعانة لا يخرج عن كونه جريمة بذاته، فإذا وقعت الجريمة المقصودة عد المتفق أو المحرض أو المعين شريكاً بالتسبب فيها، وكان عليه عقوبتها طبقاً لقواعد الاشتراك والتسبب⁴⁴.

من خلال النظر في النصوص والقواعد التشريعية الجنائية عدت الشريعة الإسلامية التحريض على العنصرية جريمة مستقلة بحد ذاتها؛ لأن التحريض على العنصرية يتضمن أمراً منكرًا بل جريمة التحريض على العنصرية أكبر من الجريمة التي تؤدي إليها؛ لأن المحرض على العنصرية يهدف إلى نشر الفتنة والإيقاع بين الناس بالخصومات والقتال، وتقسيم البلاد على أسس عنصرية، وهذا ما فعله المنافقون في عهد النبي صلى الله عليه وسلم عندما حرّضوا على المهاجرين، وقد ظهر ذلك واضحاً في قول عبد الله بن أبي بن سلول في الرواية المتقدمة عندما قال: أوقد فعلوا، والله لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعرز منها الأذل، فقال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: دعني يا رسول الله أضرب عنق هذا المنافق... فلاحظ هنا أن عبد الله بن أبي لم يرتكب جريمة مادية، وإنما كان دوره اغتنام الفرصة عندما وقع الشجار

⁴³ انظر: عودة، التشريع الجنائي الإسلامي مقارناً بالقانون الوضعي، 378/1.

⁴⁴ انظر: عودة، التشريع الجنائي الإسلامي مقارناً بالقانون الوضعي، 378/1.

بين المهاجرين والأنصار، فأخذ يحرض الأنصار على المهاجرين، فاعتقد الصحابة أن النبي صلى الله عليه وسلم سيقتل عبد الله عندما يرجع إلى المدينة لأنه استحقها بسبب هذا التحريض، لكن النبي صلى الله عليه وسلم عفا عنه حتى لا يقال بأن محمدًا يقتل أصحابه.

الجريمة الثانية: الجريمة القائمة على تحريض عنصري: قد يؤدي التحريض على العنصرية إلى جريمة مادية كالقتل والسلب بناء على الانتماء الديني أو المذهبي أو القومي أو المناطقي أو العشائري؛ ففي هذه الحالة نكون أمام جريمتين: الجريمة الأولى جريمة التحريض على العنصرية، والجريمة الثانية جريمة القتل أو الاعتداء على الأشخاص والممتلكات بدافع العنصرية، ولكل من هاتين الجريمتين عقوبة مستقلة ومنفصلة عن الجريمة الأخرى، فقد يرتكب الشخص جريمة عنصرية من دون أن يكون هناك ارتباط حقيقي بين المحرض وبين المجرم كما نشاهد اليوم في كثير من الجرائم العنصرية، ولاسيما مع انتشار التحريض على العنصرية عبر وسائل التواصل الاجتماعي، وربط مشكلات الشعوب الاقتصادية والاجتماعية باللاجئين مما يؤدي إلى خلق نقمة كبيرة وتقسيم المجتمعات على أسس عنصرية.

القصد الجنائي: يجب أن يتوافر عند المحرض القصد الجنائي في ارتكاب الجريمة بحيث يكون قاصداً التحريض والتمييز بين الأعراق والقوميات، أو يكون قاصداً الاحتقار والاستهانة بالأطراف الأخرى، فإن تحدث عن الأطراف الأخرى ولم يكن قاصداً الاستهانة أو السخرية أو الانتقاص أو التمييز فلا يتحقق القصد الجنائي؛ كأن يكون قد تحدث عن الأطراف الأخرى بقصد التعريف عنهم، أو ذكر حقوقهم، أو مشكلاتهم.

وكذلك من يرتكب جريمة بدافع عنصري يجب أن يتوافر عنده هذا الدافع بأن لا سبب آخر لارتكابه الجريمة سوى الاختلاف الديني أو المذهبي أو العرقي أو اللون، فإن ارتكب جريمة ضد طرف آخر وكانت هناك أسباب أخرى للجريمة كأن يكون السبب هو شجار جماعي، أو خلاف مالي أو عائلي، فلا نعد الجريمة جريمة تمييز عنصري، وإنما نعدّها جريمة جنائية عادية تطبق عليها الأحكام العامة المعروفة في الفقه والقانون؛ فالدافع العنصري يعد ظرفاً مشدداً في الجريمة.

3.2. عقوبة جريمة التمييز العنصري

عقوبة جريمة التمييز العنصري في الفقه الإسلامي

تعد جريمة التمييز العنصري من الجرائم التعزيرية في الفقه الإسلامي، وعقوبة الجرائم التعزيرية موكولة لاجتهاد الحاكم ورأي الإمام، وتبدأ العقوبات التعزيرية من التوبيخ والهجر إلى القتل⁴⁵، ومن خلال نصوص السنة التي جرمت هذا الفعل نجد أن النبي صلى الله عليه وسلم نزع في العقوبة حسب حال الفاعل والسياسة الشرعية، ففي حادثة أبي ذر رضي الله عنه عندما عبر أبو ذر بلائاً رضي الله عنهما اكتفى النبي صلى الله عليه وسلم بهجره وزجره فقال له: (إنك امرؤ فيك جاهلية)، وكان في ذلك زجر لأبي ذر إذ إنه أصبح يلبس خدمه مما يلبس، وساوهم في المأكل والمشرب والملبس؛ واستمر حاله هكذا بعد وفاة النبي صلى الله عليه وسلم، وعندما سئل عن السبب أخبرهم عن القصة.

وقد يبلغ في التعزير عقوبة الإعدام، وذلك إذا أدى التحريض العنصري إلى إحداث الفوضى والانقسامات في البلاد على أسس عنصرية، أو وصل التحريض العنصري إلى درجة التحريض على القتل على أسس عنصرية، لاسيما إن كان المحرض صغيراً دون سن البلوغ، فيتحول إلى محض آلة بيد المحرض، وقد يعاقب المحرض على تحريضه حتى وإن لم تنتج جريمة، فالتحريض يعد جريمة مستقلة يستحق فاعلها العقوبة طبقاً لقواعد الشريعة في التحريض⁴⁶، فقد عد الفقهاء أن المحرض شريك في القتل حتى لو لم يباشر القتل، ورد في الفقه الإسلامي وأدلته: "وأما الشريك: الذي لم يباشر فعلاً من أفعال القتل، وإنما اقتصر على الاتفاق على القتل دون حضور القتل، أو على التحريض أو الإعانة على القتل دون مباشرة القتل، فيعاقب بالتعزير، ومنه القتل إذا شاء الإمام عند غير المالكية، ويعاقب بالقصاص عند المالكية"⁴⁷، وقد لاحظنا كيف تعامل الصحابة مع زعيم المنافقين عبد الله بن أبي بن سلول في حادثة غزوة ذات الرقاع حيث كشف عن نفاقه، وحرص الأنصار على المهاجرين، وتوعد عند رجوعه إلى المدينة ليخرجن الأعرز منها الأذل، وتوقع الصحابة أن النبي صلى الله عليه وسلم سيحكم عليه بالقتل، لكن النبي صلى الله عليه وسلم عفا عنه سياسة وتأليفاً لقومه.

فالتحريض العنصري قد يوصل البلاد إلى الحروب الأهلية والدمار والانقسامات، وعندها يجب على الحاكم والعقلاء في البلد الوقوف ضد هذه الدعوات العنصرية لمنع جر البلاد إلى ويلات الحروب

45 انظر: الزحيلي، الفقه الإسلامي وأدلته، 5594/7.

46 عودة، التشريع الجنائي الإسلامي مقارناً بالقانون الوضعي، 268/1.

47 انظر: الزحيلي، الفقه الإسلامي وأدلته، 5653/7.

الطائفية، والعنصرية التي لا تنتهي إلا من خلال تطبيق العقوبات الرادعة والزاجرة على المحرض لمنع هذه الجريمة من الانتشار في المجتمع.

عقوبة التمييز العنصري في القانون الدولي

يصنف التمييز العنصري في العصر الحاضر جرائم ضد الإنسانية يتوجب على جميع الدول الوقوف في وجهها ومحاربتها بموجب ميثاق الأمم المتحدة، ومن يرتكب هذه الجرائم فهو مجرم تتوجب ملاحقته ومحاكمته، وقد صدرت مجموعة من الوثائق الدولية لمحاربة التمييز العنصري.

وبموجب قرار الجمعية العامة للأمم المتحدة رقم 2106 ألف (د-20) المؤرخ في 21 كانون الأول/ديسمبر 1965، اعتمدت "الاتفاقية الدولية للقضاء على جميع أشكال التمييز العنصري"

إذ عرّفت المادة (1) منها "التمييز العنصري": أي تمييز أو استثناء أو تقييد أو تفضيل يقوم على أساس العرق أو اللون أو النسب أو الأصل القومي أو الاثني ويستهدف أو يستتبع تعطيل الاعتراف بحقوق الإنسان أو عرقته، أو تعطيل الحريات الأساسية أو التمتع بها أو ممارستها، على قدم المساواة، في الميدان السياسي أو الاقتصادي أو الاجتماعي أو الثقافي، أو في أي ميدان آخر من ميادين الحياة العامة.

وحسب المادتين (2) و (3) من تلك الاتفاقية تعهدت كل دولة طرف بعدم إتيان أي عمل من أعمال أو ممارسات التمييز العنصري ضد الأشخاص، أو جماعات الأشخاص أو المؤسسات، وبضمان تصرف جميع السلطات العامة والمؤسسات العامة، القومية والمحلية، طبقاً لهذا الالتزام، كما تعهدت بمنع العزل العنصري وحظره واستتصاليه والفصل العنصري في الأقاليم الخاضعة لولايتها.

أما المادة (4) عدت كل نشر للأفكار القائمة على التفوق العنصري أو الكراهية العنصرية، وكل تحريض على التمييز العنصري، وكل عمل من أعمال العنف، أو تحريض على هذه الأعمال يرتكب ضد أي عرق أو أية جماعة من لون أو أصل إثني آخر، وكذلك كل مساعدة للنشاطات العنصرية، بما في ذلك تمويلها، جريمة يعاقب عليها القانون⁴⁸.

ومن الاتفاقيات التي صدرت لمنع التمييز العنصري اتفاقية القضاء على جريمة الفصل العنصري لعام 1973 وقد اعتمدت هذه الاتفاقية، وعُرضت للتوقيع والتصديق والانضمام بموجب قرار الجمعية العامة

48 انظر: بحث بعنوان (العنصرية تاريخياً وقانونياً د. حنا عيسى أستاذ القانون الدولي).

للأمم المتحدة (3068) (د-28) المؤرخ في 30 تشرين الثاني 1973، وقد دخلت حيز النفاذ بتاريخ 18 تموز/يوليو 1976، وقد قررت الدول الأطراف في هذه الاتفاقية تجريم المنظمات والمؤسسات والأشخاص الذين يرتكبون هذه الجريمة، ثم بينت في المادة الثانية منها بعض صور الفصل والتمييز العنصريين ومن ذلك:

- أ- حرمان عضو أو أعضاء في فئة أو فئات عنصرية من الحق في الحياة والحرية الشخصية.
- ب- إخضاع فئة أو فئات عنصرية عمدًا لظروف معيشية يقصد منها أن تفضي بها إلى الهلاك الجسدي كليًا أو جزئيًا.
- ج- اتخاذ أية تدابير - تشريعية وغير تشريعية - يقصد بها منع فئة أو فئات عنصرية من المشاركة في الحياة السياسية والاجتماعية والاقتصادية والثقافية للبلد، وتعتمد خلق ظروف تحول دون النماء التام لهذه الفئة أو الفئات.
- د- اتخاذ أية تدابير - بما فيها التدابير التشريعية - تهدف إلى تقسيم السكان وفق معايير عنصرية بخلق محتجزات ومعازل مفصولة لأعضاء فئة أو فئات عنصرية، وبم حظر الزواج فيما بين الأشخاص المنتسبين إلى فئات عنصرية مختلفة، ونزع ملكية العقارات المملوكة لفئة أو فئات عنصرية أو لأفراد منها.
- هـ- استغلال عمل أعضاء فئة أو فئات عنصرية، ولاسيما بإخضاعهم للعمل القسري.
- و- اضطهاد المنظمات والأشخاص مجرماتهم من الحقوق والحريات الأساسية؛ لمعارضتهم للفصل العنصري.

كما تعهدت الدول الأطراف في هذه الاتفاقية باتخاذ جميع التدابير التشريعية وغير التشريعية اللازمة لقمع أي تشجيع على ارتكاب هذه الجريمة.

وقد أكدت هذه الاتفاقية بموجب المادة الأولى منها أن الفصل العنصري جريمة ضد الإنسانية، وأن الأفعال اللإنسانية الناجمة عن سياسات الفصل العنصري وممارساته، وما يماثلها من سياسات العزل والتمييز العنصريين وممارساتهما؛ هي جرائم تنتهك مبادئ القانون الدولي، ولاسيما مبادئ ميثاق الأمم المتحدة، وتسبب تهديدًا خطيرًا للسلم والأمن الدوليين⁴⁹.

49 انظر: الموسوعة العربية، "التمييز العنصري".

رغم هذه المواثيق الدولية التي حاربت التمييز العنصري فإننا نرى جرائم التمييز العنصري موجودة في أرقى الدول كأمريكا وأوروبا، لذلك فالموضوع يحتاج إلى وقفة إنسانية وقانونية جادة من الحكومات تجاه من يمارس جريمة التمييز العنصري، كما أن الموضوع يحتاج إلى تفعيل دور المنظمات الحقوقية والإنسانية التي تهتم بمحاربة العنصرية والتمييز العنصري، بخاصة ما نراه اليوم من ممارسات للعنصرية على اللاجئين السوريين في عدد من بلدان اللجوء.

الختامة

في ختام البحث نحمد الله سبحانه وتعالى على إتمامه، ونؤكد على أهم النتائج التي توصل إليها الباحث:

- 1- جرمت الشريعة الإسلامية العنصرية من خلال عدد من الأصول الكلية، والآيات والأحاديث التي تؤكد على حرمة العنصرية.
- 2- حاربت الشريعة الإسلامية العنصرية من خلال التأكيد على المساواة والعدل ومراعاة ثقافة الاختلاف في المجتمع.
- 3- جريمة العنصرية جريمة مستقلة بحد ذاتها، ولا يشترط أن يتولد عنها جريمة مادية ثانية.
- 4- إن ارتكبت جريمة بدافع عنصري فإننا أمام جريمتين مستقلتين الأولى جريمة التحريض، والثانية جريمة القتل.
- 5- يشترط في الجريمة القائمة على أساس عنصري عدم وجود أي دافع آخر.
- 6- عاقبت الشريعة الإسلامية على جريمة العنصرية وابتدأت من الهجر حتى التهديد بالقتل، وقد تصل العقوبة إلى القتل إن كان التحريض سبباً في انقسام البلاد.
- 7- جريمة العنصرية قد تؤدي إلى خراب البلاد وتقسيمها على أسس عنصرية.

ويوصي الباحث على تفعيل دور المنظمات الحقوقية والإنسانية للوقوف في وجه العنصرية، والتمييز العنصري، وتفعيل العقوبات الرادعة وتطبيقها، ووقوف الدول وقفة حاسمة أمام هذه الجريمة، ولا سيما ما شاهدناه في السنوات الأخيرة من ممارسة للعنصرية على اللاجئين السوريين، وما نتج عنها من حوادث قتل ونهب وتمييز بدوافع عنصرية.

فهرس المصادر والمراجع

- ابن حنبل، أحمد بن محمد. مسند الإمام أحمد بن حنبل. المحقق: شعيب الأرنؤوط. المجلد 45. بيروت: مؤسسة الرسالة، 2001/1421.
- ابن منظور، محمد بن مكرم بن علي الافريقي. لسان العرب. المجلد 45. بيروت: دار صادر، الطبعة الثالثة، 1414.
- البخاري، محمد بن إسماعيل. صحيح البخاري. تحقيق: محمد زهير بن ناصر. المجلد 9. د.م.: دار طوق النجاة، 1422.
- البيضاوي، عبد الله بن عمر بن محمد. تفسير البيضاوي. تحقيق: محمد عبد الرحمن المرعشلي. المجلد 5. بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1418.
- البيهقي، أبو بكر أحمد بن الحسين. شعب الإيمان. تحقيق: عبد العلي حامد. المجلد 14. الرياض: مكتبة الرشد، 2003.
- الحاكم النيسابوري، محمد بن عبد الله. المستدرک على الصحيحين. تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا. المجلد 4. بيروت: دار الكتب العلمية، 1990/1411.
- الزحيلي، وهبة. الفقه الإسلامي وأدلته. المجلد 10. دمشق: دار الفكر، الطبعة الثانية، 1985/1405.
- زيدان، عبد الكريم. المدخل لدراسة الشريعة الإسلامية. بيروت: مؤسسة الرسالة، 2005.
- طقوش، محمد سهيل. التاريخ الإسلامي الوجيز. الأردن: دار النفائس، الطبعة الخامسة، 2011/1423.
- عبد الحميد عمر، أحمد مختار. معجم اللغة العربية المعاصرة. المجلد 4. د.ن.: عالم الكتب، 2008/1469.
- عودة، عبد القادر. التشريع الجنائي الإسلامي مقارنًا بالقانون الوضعي. المجلد 2. بيروت: دار الكاتب العربي، د.ت.
- القرضاوي، يوسف. الصحة الإسلامية بين الاختلاف المشروع والتفرق المذموم. د.م.: دار الشروق، 2001/1421.
- قارة، عبد العزيز. الإسلام والعنصرية وتفاضل القبائل وذوي الألوان في ميزان الإسلام. جدة: دار البشير، الطبعة الثانية، 1416/1995.
- الكاندهلوي، محمد يوسف بن محمد. حياة الصحابة. تحقيق: بشار عؤاد معروف. المجلد 5. بيروت: مؤسسة الرسالة للطباعة والنشر والتوزيع، 1999/1420.
- الموسوعة العربية. "التمييز العنصري". الوصول 10 أيلول 2023. <https://arab->

ency.com.sy/law/details/25765/2

النسفي، عبد الله بن أحمد. تفسير النسفي. تحقيق: يوسف علي بديوي. المجلد 2. بيروت: دار الكلم الطيب، 1998/1419.

Kaynakça | References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. 45 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *Şü'abü'l-îmân*. thk. Abdülalî Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2003.
- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Tefsîrü'l-Beyzâvî*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Hâkim en-Nisâbûrî, Muhammed b. Abdullah. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. 45 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, ts.
- Kandehlevî, Muhammed Yusuf b. Muhammed. *Hayâtü's-sahâbe*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1990.
- Kâra, Abdülazîz. *el-İslâm ve'l-'unsuriyye ve tefadülü'l-kabâil ve zevî'l-elvân fî mîzânî'l-İslâm*. Suudi Arabistan: Dâru'l-Beşîr, 2. Basım, 1995.
- Kardâvî, Yusuf. *es-Sahvetü'l-İslâmiyye beyne'l-ihtilâfi'l-meşrû' ve't-teferruku'l-mezmûm*. b.y.: Dâru's-Şurûk, 1421/2001.
- el-Mevsûatü'l-Arabiyye. "et-Temyüzü'l-Unsurî". 10 Eylül 2023. <https://arab-ency.com.sy/law/details/25765/2>
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed. *Tefsîrü'n-Nesefî*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Udeh, Abdülkadir. *et-Teşrîü'l-cinâiyyi'l-İslâmî: mukârenen li-kânûni'l-vaz'î*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kâtibî'l-Arabî, ts.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Medhal li-dirâseti's-şer'ati'l-İslâmiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fıkhü'l-İslâmî ve edilletuhu*. Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, 1985.

İbn Mâlik'in *Elfiyye* Eseri Bağlamında Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri

Hamza Arslan | [0000-0001-5698-4983](tel:0000-0001-5698-4983) | ham73861@gmail.com

Yalova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâğati Anabilim Dalı, Yalova, Türkiye

ROR ID: [01x18ax09](https://orcid.org/01x18ax09)

Öz

İnsanın doğru düşünme eylemini mantık ilmi, doğru ve sahih bir inanca sahip olmasını akâid/kelam ilmi, ahlaklı olmasını tasavvuf ilmi ve doğru konuşma eylemini ise gramer ilmi üstlenir. Gramer ilminin konulmasını gerektirecek birden fazla etken vardır. Müslümanların Kur'ân ve hadisleri koruma altına almalarına tekabül eden dinî, varlık sahasında Bizans ve Pers gibi büyük imparatorluklar karşısında yok olma ve asimile olma endişesine karşı milliyetçi, fetih hareketleri sonucu İslam'la müşerref olmuş topraklarda İslam bayrağı dalgalanması siyasi ve dinî gibi sebeplerden dolayı birçok ilim dalı vazedilmesinin yanında gramer ilmi de vazedilmiştir. Kurallar zihinlerde yer edinsin, özellikle Arap olmayanlar daha iyi kavrasın diye Kur'ân ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "Cevâmiu'l-kelim" diye bilinen özlü ifadelerinden ilham alınarak küllî kaideler tespit edilmiştir. Arap dili grameri vazedilmesi de küllî kaidelerin " Fâil merfû', mef'ûl mansûb, muzâfu ileyh mecrûrdur." ya da "Her fiil fâilini ref eder." kaidesiyle başlandığı kabul edilir. Küllî kaideler, nahiv ile uğraşan kişiye kaidelerin hangisini önceleyeceğini, ne yapması gerektiğini ve birçok konuda Nahvî'ye rehberlik ettiği gibi, yer yer bu kaideler gramer ilminin kurallarını ifade ettikleri de olmuştur. Nahiv, nahiv usulü ve nahiv hilaf ilmi kitaplarının kahir ekseriyetinde bu kaideler, satır aralarında kendilerine işaret edilmek veya özel bir bölüm altında zikredilmek suretiyle kendilerine yer bulmuştur. İbn Mâlik, üç binden fazla beyitten oluşan *el-Kâfiyetü's-Şâfiyye* adlı eseri yazdıktan sonra bu eserin özetini bin beyitle sınırlı tuttuğu ve telif edildiği günden beri ilim ehlinin başucu kitabı olarak kabul edildiği *Elfiyye* adlı eserinde bu kaideleri gerek uygulayarak gerek onları zikretmek suretiyle bunların önemine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler

Arap Dili, Küllî Kaideler, Nahiv, İbn Mâlik, *Elfiyye*.

Atf Bilgisi

Arslan, Hamza. "İbn Mâlik'in *Elfiyye* Eseri Bağlamında Arap Dili Gramerinin Küllî Kaideleri". *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/2 (December 2023), 198-216. <https://doi.org/10.61272/duid.1375886>

Geliş Tarihi	14.10.2023
Kabul Tarihi	11.12.2023
Yayın Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu çalışma "İbn Mâlik'in <i>Elfiyye</i> eseri bağlamında Arap dili gramerinin küllî kaideleri" başlıklı tez esas alınarak hazırlanmıştır.
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Reflections of the Unique Precautions of the Arabic Language in Ibn Mâlik's Work Named *Alfiyye*

Hamza Arslan | 0000-0001-5698-4983 | ham73861@gmail.com

Yalova University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric,
Yalova, Türkiye

ROR ID: [01x18ax09](https://orcid.org/01x18ax09)

Abstract

The science of grammar, along with logic, akaid/kalam, Sufism, and akaid/kalam, is crucial for correct thinking, belief, and speaking. The introduction of grammar was driven by various factors, including the nationalist nature of Muslims, the protection of the Quran and hadiths, and the desire to preserve the religion in lands that were not recognized by Islam due to conquest movements. In addition to teaching science, the science of grammar was also taught. Universal rules, inspired by the Holy Quran and the concise expressions of the Prophet (pbuh), were compiled to help non-Arabs understand the rules better. Arabic grammar is based on these universal rules, which guide grammar professionals in prioritizing and implementing them. These rules are often found in scientific books on grammar, grammar method, and grammar, and are often referred to in special sections. Ibn Malik emphasizes the importance of these rules in his work, *Alfiyya*, by both acting in accordance with them and mentioning them.

Keywords

Arabic Language, Universal Principles, Syntax, Ibn Malik, *Alfiyyah*.

Citation

Arslan, Hamza. "Reflections of the Unique Precautions of the Arabic Language in Ibn Mâlik's Work Named *Alfiyye*". *Düzce Divinity Journal* 7/2 (December 2023), 198-216. <https://doi.org/10.61272/duid.1375886>

Date of Submission	14.10.2023
Date of Acceptance	11.12.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	This article is extracted from dissertation entitled "İbn Mâlik'in <i>Elfiyye</i> eseri bağlamında Arap dili gramerinin küllî kaideleri". It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslam dininden sonra vazedilmiş her bir ilim dalı, İslam'a hizmet etmek için vazedilmiştir. Şüphesiz bu ilimlerin başında Arap dili grameri gelmektedir. Nitekim gramerin vazedilmesi çok erken dönemlere rastlamaktadır. Hatta bazı sahâbîlerin vazettiği ile alakalı rivayetler mevcuttur.¹ Bu ilmin, kimin tarafından vazedildiği zikredilmeden önce dilin kaynağının ne olduğu ve gramer ilminin vazediliş sebepleri zikredilmesi faydalı olacaktır.

1. Dilin Kaynağı Tartışması

Dilin kaynağı, kelimciler ve usulcüler başta olmak üzere kaynağı tartışma konusu olmuştur. Birçok dalda tartışma konusu olmuştur. Dil, insanlık var olduğu günden beri insanların sağlıklı iletişim kurmalarını sağlar. Düşünce ve hislerini aktarmalarını sağlayan eşsiz bir vazife üstlenir. Dilin, özellikle düşüncelere tercüman olduğu kabul edilir. Öyle ki konuşma ve düşünme olgusu, aynı harflere sahip kavramlarla ifade edilmektedir. Konuşma "nutk"; düşünme ise "mantık" kavramı ile izah edilir. İki kavram birbirine çok sıkı ve ayırt edici özelliklere sahip olduklarından dolayı "*İnsan, düşünen-konuşan bir varlıktır.*"² diye insanın diğer nevilere ayrılmasını sağlayacak en belirgin özellikleri ile tanımlanır. Arap dili gramerinin önemli âlimlerinden İbn Cinnî (ö. 392/1002), "*Dil, her toplumun kendi amaçlarını ifade ettiği seslerdir.*"³ şeklinde dili tarif ederken, meşhur tarihçi ve sosyolog İbn Haldûn (ö. 808/1406) ise "*Dil, konuşan kişinin maksadını ifade etmekten ibarettir. Dilsel faaliyeti meydana getirme melekesine sahip öznelere üzerinde ittifak ettikleri şey ise lisandır.*"⁴ şeklinde tarif etmektedir. Dili tarif edenler İbn Cinnî ve İbn Haldûn'dan ibaret değiller. Dil ile direkt alakalı olan nahiv, sarf, belâgat ve vaz' gibi ilimlerle uğraşan âlimlerin çoğu dili tarif etmişlerdir. Dilin tarifinin yapılmasının sebebi dilin kaynağı, menşei (mebdeü'l-lüğa) sorunudur. Birçok âlim konumlandırmasını dilin menşei olgusu üzerinden yapmıştır. Kendisini ve ideolojisini ona göre şekillendirmiştir. Bu konumlandırma Kur'ân, Allah'ın (c.c.) kelâmı mı, lafızlara kıyas edilerek mi, lafızların delâleti belli bir zamana hasredilebilir mi? gibi soru ve sorunlar bağlamında teşekkül etmiştir. Dilin menşei hakkında dört teori ortaya atılmıştır.

¹ Cemâlî'd-Dîn Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1983), 1/40.

² Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal el-Ebherî, *Açıklamalı İsâgocî Tercemesi Kırık Mana) Mantık Terimleri Sözlüğü İlaveli* (İstanbul: Yasin Yayınevi, ts.), 41.

³ Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî İbn Cinnî, *el-Hasâis* (Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kuttâb, ts.), 1/34.

⁴ Ebû Zeyd Velîyyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetu İbn Haldûn*, thk. Mustafâ Şeyh Mustafâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2019), 612.

1. Dil, ilahi bir üründür. İlahi yerine tevkîfî, ilham, nas ve vahiy diye belirtenler olmuştur. Dil, insanların ilki olan Âdem'e (s.a.v.) Allah (c.c.) tarafından vahyedilmiş ve onun vasıtasıyla çocuklarına geçmiştir. Bu teori, insanı tamamen nesne olarak kabul edip, dilin meydana gelmesinde insanın herhangi bir katkısı olmadığını savunur. Teorinin en sağlam delili "*Allah (c.c.), bütün eşyanın ismini Âdem'e öğretti.*"⁵ ayeti olduğu savunulmuştur.⁶ Teorinin ilk temsilcisi Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) olduğu kabul edilir. Eş'arî'yi bu konuda Eş'arî kelamcılarının çoğu ve Zâhiriler takip etmektedir.⁷ Eş'arî, dilin tevkîfî olduğunu savunması özellikle vahiy, lafzı ve delaleti itibarıyla Allah (c.c.) tarafından olduğunu savunmasıyla ilişkilendirmiş olup bunun aksini iddia edenlerin delillerini çürütme çabası içine girmiştir. Dilin vahiy ürünü olduğu teorisi, "Hangi dil tevkîfidir?" sorusunu da beraberinde getirir. Başta Eş'arî, Ebû Alî el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ka'bi (ö. 319/931) bütün dillerin tevkîfî olduğunu savunarak soruya cevap vermeye çalışmışlardır.⁸
2. Dil, Allah tarafından vahyedilerek değil de insanların özne olduğu kendilerinin ürettiği bir olgudur. Bu teori, ıstilahî, uzlaşmacı, mukâveleci olarak tanımlanır. İstilahî nazariyeyi Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Mu'tezile'nin çoğunlukta olduğu kelamcılar ile Fârâbî (ö. 339/950) savunmuştur.⁹ Mu'tezile'nin dilin ıstilahî olduğunu savunmasını tetikleyen sebep meseleyi kelam ilmi konularından olan kelâmullahın yaratılmış olduğu, insan iradesi ve teklif anlayışı ile ilişkilendirmeleri olmuştur.
3. Dil, hem ıstilahî hem de tevkîfidir. Yukarıda geçen iki teorinin mezcedilmiş hali olarak kabul edilir. Dil tüm olarak ne ilahidir ne de ıstilahîdir. İnsanların birbirini anlayacağı miktar ilk önce vahyedilmiş daha sonra insanlar kendi ihtiyaçlarına göre bunu

⁵ Bakara 2/31.

⁶ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî, *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fıkh*, thk. İzzü'd-Dîn Zillî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn, 2012), 1/51.

⁷ Mustafa Sönmez, "Kelamcılara Göre 'Dillerin Kaynağı' Problemi ile İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme", *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (30 Ocak 2010), 189-192.

⁸ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî, *et-Tefsirü'l-kebîr* (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1999), 2/396.

⁹ Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*, thk. Fuâd Ali Mansur (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/21; Ebû Nasr Muallim-i Sâni Muhammed b. Muhammed b. Tarhan Fârâbî, *Kitâbü'l-Hurûf*, thk. Muhsin Mehdî (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1986), 137-138.

geliştirmiştir. Mezcedilmiş teori, Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Gazzâlî (ö. 505/1111) ve birçok âlim tarafından savunulmuştur.¹⁰

4. Yukarıda geçen teorilerin tamamı mümkün olmakla birlikte, bunların hiçbiri de kesin olmadığı için tevakkuf edenler olmuştur. Bunların başında İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Kâdı Beyzâvî (ö. 685/1286) ve muhakkik âlimlerin çoğu gelmektedir.

Zikredilen bu teorinin üçüncüsü daha çok benimsenmiş görünmektedir. Çünkü dil, mutlak anlamda yaratıcıdan bağımsız düşünülmeyeceği gibi her zaman yaratıcının ilham/vahyettiği bir olgu olarak kabul edilmemektedir.

2. Arap Dili Gramerinin Doğuşunu Etkileyen Unsurlar

Her ilim dalının vazediliş sebepleri olduğu gibi dil ile ilgili olan sarf, nahiv ve belagat gibi ilim dallarının da vazedilmesine etki eden dini metinleri korumaya alma, asimile olmaktan kurtarma ve bu mirası sonraki nesillere doğru bir şekilde aktarma gibi unsurlar etkili olmuştur.

Çeşitli gruplar, kendi dillerinin özünü kaybettikleri gibi, zaman içinde Araplar da Arapçanın doğallığını ve dilin güzelliğini kaybetmeye başladı. Bu durumun nedeni, İslam'ın yayılmasıyla Arap olmayan kişilerin İslam'ı kabul ederek Araplarla bir arada yaşamalarıdır. Bu, Arap dilinde bozulmaya yol açan "lahn" olarak adlandırılan hatalara neden olmuştur.¹¹ Sosyalleşmenin yol açtığı dil bozuklukları, sadece Müslümanlara özgü değil, tüm toplumlarda ortaya çıkması olası bir durumdur. Bu nedenle Cahiliye dönemi ve Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde "lahn" denilen dil hatalarıyla karşılaşılmaktaydı. Lahn, Müslümanlar için en kutsal kitap olan Kur'ân-ı Kerîm'i yanlış okuma seviyesine ulaşmıştı.¹²

Hz. Peygamber efendimiz (s.a.v.) döneminde az rastlansa da dilsel hatalar yapılabilmekteydi. Biz bunu, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bazı sahâbelerine Kur'ân'ı yanlış okuyan kişilerin irşat edilmesini telkin etmesinden anlıyoruz.¹³

¹⁰ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstesfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkar (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015), 2/9; Râzî, *el-Mahsûl*, 1/50; Suyûtî, *el-Müzhir*, 1/21-22.

¹¹ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *el-Mufassal fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979), 1/27.

¹² İsmail Durmuş, "Nahiv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300.

¹³ Abdülvâhid b. Alî el-Halebî Ebü't-Tayyib, *Merâtibü'n-nahviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 19.

Ondan sonra Hulefâ-yi Râşidîn döneminde gündelik konuşmalarda ve Kur'ân-ı Kerîm kıraatinde hatalar sık sık yapılmaya başlandı. Yapılan bu hatalar ile ilgili çeşitli varyantlar mevcuttur.¹⁴ Kur'ân'ın yanlış okunmasını engelleme çalışmaları resmi olarak Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) döneminde başlamıştır.¹⁵ Daha sonra halife olan Hz. Osman (ö. 35/656), Kur'ân-ı Kerîm okumalarında sık sık daha çok hatalar yapılmaya başlandığını görünce, bu hataların önüne geçmek için Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye (ö. 69/688) âyetleri noktalamasını emretmiştir. Noktalama faaliyeti, nahiv ilminin ilk nüvesi olarak kabul edilebilir.¹⁶ Kur'ân'ı noktalama ve tahrife uğratmaksızın sonraki nesillere aktarma, nahiv ilminin kuruluşuna sebep olan din ağırlıklı unsur olarak kabul edilir.

Müslümanların Arap olmayan kişilere ait birçok diyarı fethetmeleri, kozmopolit bir toplum olmalarına etki etti. Bu da dilde yapılacak hataları kaçınılmaz kıldı. Özellikle Emevî ve sonrası dönemlerde dilsel hata yapmayanlar hiç yok denecek kadar azalmış duruma geldi.¹⁷ Hiçbir gücün kendilerini mağlup edemeyeceği düşünülen imparatorlukları yenen genelde Müslümanlar, özelde ise Araplar; çeşitli toplumlarla bir arada yaşama zorunluluğu varlıklarının vesilesi olan, din dili olan Arapçayı hâkim kılmak ve korumak için Kur'ân ilimleri başta olmak üzere dilsel alanda çalışma yapmışlardır.¹⁸ Arapçayı ön planda tutmak ve diğer dillere hâkim kılmak isteği milliyetçi unsur olarak kabul edilmiştir. Daha sonraki yıllarda Müslümanlar arasında özellikle hilâfet sonucu tartışmalarda saf alan, nahiv ilminin en büyük iki ekolü olan Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilafları, siyasi unsur olarak kabul edilmekle birlikte gramerin gelişmesi adına önemli bir etkiye sahiptir.¹⁹

3. Arap Dili Grameri Delilleri

Her ilim dalının teşekkülünü sağlayan ve onu diğer ilim dallarından ayıran, o ilme ait kurallardır. Arap dili, gramerine özgü kuralları olmakla birlikte ancak hicrî 4. asır sonrası belli bir sisteme oturmuştur.²⁰ Arap dili kaidelerini

¹⁴ Muhammed İbnü'l-Hasan ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm (Kahire: Daru'l-Ma'ârif, 1984), 28; Hulvânî, *el-Mufassal*, 19-22.

¹⁵ Muhammed Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât* (Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1995), 25.

¹⁶ Temmâm Hassân, *el-Uşûl: Dirâse ibistimolociyye li'l-fikri-lugavî 'inde'l-'Arab* (Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2000), 23-25; Hulvânî, *el-Mufassal*, 31-34.

¹⁷ Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv*, 17.

¹⁸ Hassân, *el-Uşûl*, 25-26.

¹⁹ Selami Bakırcı - Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001), 11.

²⁰ Hassân, *el-Uşûl*, 54-56.

bir arada tutan, bunları illet çerçevesinde açıklama görevini üstlenen “nahiv usulü” kitapları olmuştur. İbnu’s-Serrâc (ö. 316/929), Zeccâcî (ö. 337/949), İbnu Cinnî (ö. 392/1002), Kemâleddîn İbnu’l-Enbârî (ö. 577/1181) gibi âlimler nahiv usulü alanında eser verenlerin başında gelirler.²¹

Arap dili grameri delillerini oluşturanın “semâ, kıyas, icmâ ve istishâb” olduğunu Suyûtî (ö. 911/1505) savunmuştur.²² İbn Cinnî ve İbnu’l-Enbârî, semâ ve kıyasın delil olduğu hususunda görüş birliğine varmışlar. Ama geri kalan iki delilde ihtilaf etmişlerdir. İbn Cinnî, icmâ savunurken;²³ İbnu’l-Enbârî ise istishâbı savunmuştur.²⁴

3.1. Semâ

Semân ne olduğu hususu ile alakalı Suyûtî, “Semâ, Araplardan fesahatine güvenilen kişilerden sabit olan şeydir. Bu da Kur’ân’ı, Peygamberimizin (s.a.v.) sözlerini ve Peygamber’in hem bî’seti öncesi dönemi hem de müvelledûn çoğalma dönemine kadarki zamanı kapsamaktadır.”²⁵ sözleriyle izah etmektedir. Semâ delilini teşkil eden ilk kaynak Kur’ân-ı Kerîm kabul edilir. Bu Arap diline mahsus bir şey değil, bütün dinî ilimlerde Kur’ân’ın kaynak olduğu kabul edilmektedir. Fakat Kur’ân ile kıraatlerin karıştırılmaması gerekmektedir. Nitekim Kur’ân; beyan, icâz ve i’câz vasıflarıyla öne çıkarken kıraatler ise vahyedilen şeyin yazıya dökülerek zapt edilmiş, yazı ve noktalara riayet edilerek okunma biçimleridir.²⁶ Kur’ân’ın bizatihi delil olması için bir delil aranmazken kıraatlerin delil olması için sahih olma, Hz. Osman’ın mushafına uygun olması ve Arap dili gramerinin genel ilkelerine uyumlu olması şartı koşulur.²⁷

Kur’ân’dan sonra Arap dili delillerini oluşturan bir diğer delil Peygamber efendimizin hadisleridir. Delil olan hadisler, Peygamberimiz’in (s.a.v.) sözleri, sahâbe ve tâbiîn tarafından Peygamberimiz’in (s.a.v.) fiillerini ifade eden sözlerdir.²⁸ Ebu Ali el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî ve İbn Harûf (ö. 609/1212)

²¹ Muhammed Sâlim Sâlih, *Usûlü’n-Nahv: Dirâsetün fi fikri’l-Enbârî* (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2006), 43-44.

²² Celâlu’d-Dîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Suyûtî, *el-İktirâh fi usûli’n-nahv*, thk. ‘Abdulahkîm ‘Atiyye (Dımaşk: Dâru’l-Beyrûtî, 2006), 21-22.

²³ Suyûtî, *el-İktirâh*, 21.

²⁴ Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî, *Lüma’u’l-edille fi usûli’n-nahv*, thk. Saîd el-Efgâni (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1971), 81.

²⁵ Suyûtî, *el-İktirâh*, 39.

²⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/318.

²⁷ Mahmud Ahmed Nahle, *Usûlü’n-nahvi’l-‘Arabî* (Beyrut: Dâru’l-‘Ulûmu’l-‘Ârabiyye, 1987), 40.

²⁸ Saîd Efgâni, *Fî usûli’n-nahv* (Dımaşk: Müdüriyyetü’l-Kütüb ve’l-Metbû’âti’l-Câmi’yye, 1994), 46.

gibi zatlar hadislerin delil olduğunu kabul etmiş, onlardan sonra gelen İbn Mâlik (ö. 672/1274) ile hadislerin delil olduğu görüşü metot haline gelmiştir.²⁹ Hadisler, çoğunlukla mana ile rivayet olunduklarından Arap dili için delil olmadığını savunan birçok âlim de olmuştur.³⁰

Semâ başlığı altında değerlendirilen ve Arap dili grameri delillerinden sayılan bir diğeri Arap kelimidir. Arap kelamının nesir ve şiiri, tamamı olmasa da delil olması açısından makbuldür. Kabilelerin kelamı ancak hicrî 2. asrın ortalarına kadar hüccet olarak kabul edilmektedir. “Hangi kabilelerin nesir olan kelamı kabul edilir?” sorusunun yanıtı “*Nahvin tespitinde sözleri delil olarak kabul edilen, kendilerinden nakil yapılan, sarf ve i'râbta kendilerine en çok müracaat olunan Kureyş, Kays, Temîm ve Esed kabileleridir. Sonra Huzeyl, Kinâne ve Tay kabilelerinin bir kısmı belirtilmiştir. Bunların dışındaki bölge ve kabilelerin sözleri nahvin tespitinde delil olarak kullanılmamıştır.*”³¹ ifadeleriyle verilmiştir. Bu kabilelerin dışında Lahm, Cüzâm ve Gassân gibi kabilelerin kelamına müracaat eden İbn Mâlik eleştiriye maruz kalmıştır.³² “Hangi dönem şairlerinin şiirleri delil olmaktadır?” sorusuna cevap olarak şairler, Câhiliyûn, Muhadramûn, İslâmiyyûn-Mütekaddimûn ve Müvelledûn olmak üzere dört döneme ayrılmıştır. İlk iki dönemin şairlerinin şiirleri delil olarak kabul edilirken, diğer dönemlerdeki şairlerin şiirlerinin delil olup olmamasında ihtilaf edilmiştir.³³

3.2. Kıyas

Bir şeyi başka bir şeye denk tutmak, eşit tutmak anlamına gelen kıyasın ıstılah anlamı; makul ile menkul arasında illet birliği olmasına binaen, makul olanı menkule hamletmektir.³⁴ Kıyas, Arap dili gramerinin delillerini oluşturan en önemli kaynak olarak kabul edilir. İbnü'l-Enbârî kıyasın önemini, nahiv ilmi ile eşit olduğunu vurgulayarak ifade etmiştir.³⁵ Nahiv ve kıraat ilimlerin önde gelenlerinden Kisâî (ö. 189/805), kıyasa şu anlamı yüklemektedir: “*إِنَّمَا النَّحْوُ قِيَاسٌ*”

²⁹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 44-45; Efgâni, *Fî usûli'n-nahvi*, 48-52.

³⁰ Mehmet Efendioğlu, “Rivayet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/185-186; Hassân, *el-Uşûl*, 93-94; Mahmut Tekin, “Alî el-Kârî ve Tasrîfu'z-Zencânî İsimli Eser için Kaleme Aldığı Şerhi”, *Artuklu Akademi*, 2020/7 (2), 337-362, 349.

³¹ Suyûtî, *el-İktirâh*, 47-48.

³² Suyûtî, *el-İktirâh*, 47-48.

³³ Efgâni, *Fî usûli'n-nahvi*, 19-20; Rahmi Er, “Müvelledûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/227.

³⁴ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 93; Suyûtî, *el-İktirâh*, 79.

³⁵ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 95.

يُنْبَغُ "Nahiv, kendisine uyulan kıyastan ibarettir."³⁶ Kisâî, bu fikir ve söylem için Basralılar tarafından eleştiriyeye maruz kalmıştır.

Kıyasın kıyas olmasını sağlayan dört ana unsur vardır. Hükmü nas ya da icmâ ile sabit olan asıl (mekîsün aleyh).³⁷ Kendisine kıyas yapılmasının en önemli şartı şaz olmamasıdır.³⁸ Kıyasın ikinci önemli rüknü fer'dir. Fer', nas ve icmâ gibi asıl kaynaklarda hükmü bulunmayıp illet birliğinden ötürü mekîsün aleyhe hamledilmesiyle kendisine hüküm verilene denir. Fer'in Arap dili gramerine katkısı olmasından ziyade aslen Arapça olup nadir kullanılanlara asıl bulmak suretiyle yaygınlaştırmak veya Arapça olmayan kelimelere asıl bulup onlara hamlederek Arapçalaştırma görevini üstlenir.³⁹ Kıyasın üçüncü rüknü; mekîsin, mekîsün aleyhe hamledilmesine olanak sağlayan ve köprü vazifesi gören illettir. Kıyası kıyas yapan şey illetin kendisidir.⁴⁰ İlk başlarda illet, meselelerde hüküm verirken sadece bir emare ve sebep olarak kullanılırken; hicrî 2. asır sonrası her meselede illetin varlığı aranması zorunluluk kabul edilir hale geldi.⁴¹ Tabi illetin, asılda aranmayacağı ile ilgili küllî kaide oluşturulmuştur. "مَا جَاءَ عَلَى أَصْلِهِ لَا يُسْأَلُ عَنْ عِلَّتِهِ" "Aslına uygun gelenin illeti sorulmaz."⁴² Kıyasın dördüncü ve en son unsuru hükümdür. Hüküm, asıl ile fer'in vardıkları netice olarak kabul edilir.

3.3. İcmâ

Arap dili gramerinde icmâ lafzını ilk kullanan Sîbeveyhi (ö. 180/796) "Arapların üzerinde ittifak ettikleri sözler" diye tanımlarken, daha sonra önemli iki ekol olan Basra ve Kûfe'nin veyahut her ekolün kendi içinde ittifakı olarak ifade edilmiştir.⁴³ İcmâ terimini sistemleştirenin İbn Cinnî olduğu kabul edilir. Müteahhir ulemaya göre icmâ, Arap dili gramerinde asıl kaynak olarak kabul edilirken İbn Mâlik başta olmak üzere bu görüş birçok kişi tarafından reddedilmiştir.⁴⁴

³⁶ Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa Merzûbânî, *Mu'cemü's-şu'arâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1982), 284.

³⁷ Nahle, *Usûlu'n-nahv*, 99.

³⁸ Suyûtî, *el-İktirâh*, 82.

³⁹ Hassân, *el-Usûl*, 161.

⁴⁰ Nahle, *Usûlu'n-nahv*, 124.

⁴¹ Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî Sîbeveyhi, *Kitâbu Sîbeveyhi*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988), 1/32.

⁴² Hassân, *el-Usûl*, 161.

⁴³ Suyûtî, *el-İktirâh*, 73-74; Ebû'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak Zeccâcî, *el-İzâh fi 'ileli'n-nahvi*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1986), 77.

⁴⁴ Muhammed Hayr el-Hulvânî, *Usûlu'n-nahvi'l-'Arabî* (Rabat: en-Nâşirü'l-Atlasî, ts.),

4. Küllî Kaideler

4.1. Küllî Kaide Tanımı ve İlişkili Kavramlar

Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), kaide kelimesinin ıstılah anlamını “*Bütün cüziyyatına uygulanan küllî hüküm*”⁴⁵ diye belirtirken Tâceddîn es-Sübki (ö. 771/1370) ise “*Cüziyyatının çoğuna uygulanan hüküm*.”⁴⁶ şeklinde açıklamıştır. Küllî kaide terkinin anlamı: “*Birden fazla konunun müşterek mahiyetleri hakkında ve bütün cüziyyatına dair genel hüküm ortaya koyan özlü ve kuşatıcı ifadelerden oluşan kural ve kaideler şeklinde tanımlanabilir.*”⁴⁷ Küllî kaide terki ile irtibatlı ve eş anlamlı kavramlar başlıca şunlardır: “الأشْبَاهُ وَالنَّظَائِرُ، التَّوْحِيدُ، الضَّابِطُ، الْأَصْلُ،” zikredilen kavramlar, bazen “العَوَائِدُ الكُلِّيَّةُ” küllî kaideler yerine kullanıldıkları gibi bazen de aralarında âm-has söz konusu olabilmektedir. Küllî kaidelerin; kapsayıcı, istimrar, vazıh (açık), kısa ve kolay olmaları ana özellik ve şartları olarak kabul edilir.

4.2. Küllî Kaidelerin Kuruluşu ve Gelişimi

Kur’ân-ı Kerîm özlü ifadelerinden ve Peygamberimizin (s.a.v.) Cevâmiu’l-kelim diye bilinen az sözle çok anlam barındıran kelimelerinden esinlenerek küllî kaideler teşekkül etmiştir. İlk önce Hz. Ali’nin (r.a.) (ö. 40/656-661) zikrettiği “*Kelâm, isim, fiil ve anlam ifade eden harften oluşur.*”⁴⁸ yine Hz. Ali (r.a.) bazı varyantlara göre ise Ebu’l-Esved ed-Düeli tarafından ifade edilen “*Fâil merfû’, mef’ûl mensûb, muzâfun ileyh mecrûrdur.*” sözü nahiv ilminin doğuşu olduğu gibi küllî kaidelerin de başlangıcı olduğu kabul edilir.⁴⁹

Küllî kaidelerin üç aşamalı bir süreçte ortaya çıktığı, geliştiği ve olgunlaştığı söylenebilir. Teşekkül aşaması, Ebu’l-İshâk el-Hadramî (ö. 117/735) ile Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) arasındaki dönemi kapsar. Gelişim aşaması, Halîl b. Ahmed ve Zeccâc (ö. 311/923) arasındaki dönemde gerçekleşir. Olgunluk aşaması ise Zeccâc’tan sonraki dönemleri içerir.⁵⁰

128.

⁴⁵ Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Ta’rîfât* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983), 171.

⁴⁶ Ebû Nasr Tâceddîn İbnü’s-Sübki Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi Sübki, *el-Eşbâh ve’n-nezâir*, thk. Adil Ahmed Abdü’l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1991), 1/11.

⁴⁷ Halil Akçay, *Arap Dili Gramerinin Külli Kaideleri*, ed. Cüneyt Maral (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 16.

⁴⁸ Kıftî, *İnbâhu’r-ruvât*, 1/40.

⁴⁹ İbn Haldûn, *Mukaddime*, 613.

⁵⁰ Ahmed Nezâl Gâzî eş-Şemrî, *Kavâ'idu't-tevcîh 'inde'l-Enbârî* (Mısır: Kahire Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 45-51.

Küllî kaidelerin gelişimini sağlayan en önemli unsur gramer, illel ve usûl türü eserler olmuştur. Bu kitapların bir kısmı küllî kaidelere özel olarak yer verirken; çoğu eser bunlara atıf yapmayı ve satır arası zikretmeyi tercih etmiştir. İbn Hişâm (ö. 761/1360), *Muğnâ'l-lebîb* adlı eserinde Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv* adlı eserinde Temmâm Hassân (ö. 1918/2011) *el-Usûl* adlı eserinde Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1095/1684) ise *el-Küllîyât* isimli kitabında küllî kaidelere özel başlık açmıştır. Küllî kaidelerden özel olarak bahsedilmesi nahiv ilmiyle uğraşan araştırmacıların dikkatini çekmiş olup bu da gelişmelerine vesile olmuştur.

4.3. Küllî Kaidelerin Nahiv Delilleriyle İrtibatı

Nahiv usûlü, küllî kaideler ve nahiv delilleri birbirini kapsayan (umum-husus) bir ilişki içindedir. Nahiv usulü en geniş, küllî kaideler nahiv usulünden daha dar ve nahiv delilleri de en sınırlı çemberi oluşturur. Küllî kaidelerin nahiv usulüne dahil olup olmadığı konusunda görüş ayrılığı vardır ama küllî kaideler hakkında yazılan eserlerde usul delilleri arasında sayıldığı ve bu kaidelerin usul kaideleri olarak adlandırıldığı görülmektedir.⁵¹ Küllî kaideler ile nahiv delillerinin bağlantısını ve ilişkisini incelediğimizde nahiv ilmindeki pek çok anlaşmazlığın sebebinin, kaidenin kendisinden değil de küllî kaidelerin gerekçelendirilmesinden veya sorunlu konuya en uygun kaideyi seçme gayretinden kaynaklandığını görüyoruz.⁵² Kısaca küllî kaideler nahivciye; semâ, kıyas ve icmâ gibi nahiv delillerini nasıl kullanacağını ve bunları nasıl bir araya getireceğini gösteren bir yöntem sunar. Ayrıca nahiv ile nahiv usulü arasında bağlantı kurar.

5. İbn Mâlik'in *Elfiyye* Eserine Bazı Küllî Kaidelerin Yansıması

Nahiv ilminde müstesna bir yere sahip olan İbn Mâlik'in *Elfiyye* eseri, nahiv ilminin hemen hemen bütün konularını içinde barındırarak okuyucunun başka eserlere müracaat etmesine gerek bırakmamaktadır. Alanda bu öneme sahip eser üzerine birçok şerh, hâşiye telif edilmiştir. Nahiv ilminden sayılan, yer yer nahiv ilmi ile nahiv usulü arasında köprü görevi gören küllî kaideleri İbn Mâlik'in nasıl dikkate aldığını incelemek faydalı olacaktır.

Kitaplarda geçen birçok küllî kaide arasından *Elfiyye* eserinin bazı konuları ile paralel giden ve etki edip örnek olacak birkaç küllî kaide zikredilecek olursa şunların ifade edilmesi mümkündür:

⁵¹ İsmâîl İd, *Usûlu'n-nahvi 'inde's-Suyûtî beyne'n-nazariyyeti ve't-tatbîk* (Mısır: el-Hey'etu'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kuttâb, 2006), 502.

⁵² Hassân, *el-Usûl*, 190.

“مَنْ تَمَسَّكَ بِالْأَصْلِ حَرَجَ عَنْ عَهْدَةِ الْمُطَالَبَةِ بِالِدَّلِيلِ” “Asla tutunan, delil talebi yükümlülüğünden kurtulur.”⁵³ Delillendirme için kullanılan bu kaideye İbn Mâlik *Elfiyye* eserinde uygun hareket ettiğini “وَكُلُّ حَرْفٍ مُسْتَحَقٌّ لِّبِنَا ... وَالْأَصْلُ فِي” “Bütün harfler mebnî olmayı gerektirir ve aslanan, mebnîlerin sükûn üzerine olmasındır.”⁵⁴ beytinde görmemiz mümkündür. Nahiv ilminde “harf neden mebnîdir?”; sükûn üzere mebnî olan isimler “neden sükûn üzere mebnîdir?” sorusu sorulmaz çünkü olması gerektiği gibi gelmişlerdir. İbn Mâlik'in bu kaideye uygun hareket ettiğine dair bir diğer misal ise şudur: “وَالْإِسْمُ مِنْهُ مُعْرَبٌ وَمَبْنِيٌّ ... لِشَبَهِهِ مِنَ الْحُرُوفِ مُدْنِيٌّ” “İsimler, mu'reb ve harflere benzerliğinden ötürü onlara yakın mebnî isimler olmak üzere iki kısımdır.”⁵⁵ İsimlerin normal şartlarda mebnî olmaması gerekir. Ama mebnî olduklarında yani aslın dışına çıktıklarında bir delil ve dayanak olmalıdır. İşte bu beyitle İbn Mâlik bunu izah ettiğini görmekteyiz.

“الشُّدُودُ لَا يُنَافِي الْفَصَاحَةَ” “Şâz oluş, fesahatle çelişmez”⁵⁶ Genel anlamda kıyasa aykırı olarak gösterilen şâzı İbn Mâlik es geçmemiş ve şu örnekle üzerinde durmuştur: “أُولُو وَعَالَمُونَ عَلِيُونَا ... وَأَرْضُونَ شَدَّ وَالسُّنُونَا”⁵⁷ İbn Mâlik örneği verilen kelimelerin irâbının harflerle olduğunu ifade eder. Bu kelimeler, şâz olmalarının yanı sıra fasih olduklarını kelimelerin en fasihi olan Kur'ân-ı Kerim'de geçtiklerinden anlıyoruz.

“كَتْرَةُ الْإِسْتِعْمَالِ تُجِيرُ تَرَكَ الْقِيَاسِ وَالْحُرُوجَ عَنِ الْأَصْلِ” “Kesreti isti'mâl, kıyası terk etmeye ve asıldan ayrılmaya izin verir.”⁵⁸ Bir şeyin çokça kullanımı dile ağır gelen bazı durumlar giderilmeye çalışılır, bu da genellikle hafifletilmiştir. Şart olmadığı halde çok kullanılması sebebiyle “يَكُونُ” fiilinin nûn'u hafifletildiğini İbn Mâlik şu beyitle ifade etmektedir: “... تُحَدَفُ نُونٌ وَهُوَ” “... مُضَارِعٌ لِكَانَ مُنْجَزِمٌ ... تُحَدَفُ نُونٌ وَهُوَ”

⁵³ Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-hilâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2007), 1/245.

⁵⁴ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Mâlik et-Tâî el-Ciyânî Cemâlu'd-Dîn İbn Mâlik, *Elfiyyetu İbn Mâlik fi'n-nahvi ve's-sarf* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002), 12.

⁵⁵ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 11.

⁵⁶ Hassân, *el-Usûl*, 192.

⁵⁷ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 15.

⁵⁸ Hassân, *el-Usûl*, 205.

حَدَفَ مَا التَّرْمُ "مeczûm olan يَكُونُ maddesinin nûn'u, zorunlu olmadığı halde hazfedilebilir."⁵⁹

"مَا لَا يَجُوزُ فِي الْأَصْلِ لَا يَجُوزُ فِي الْفَرْعِ" "Asılda caiz olmayan şey, fer'de de caiz olmaz."⁶⁰ *Elfiyye*'de bu küllî kaideye uygun hareket edildiği şu beyitten anlaşılmalıdır: "مَعْطُوفٍ بَلَكِنْ بَلٍ ... مِنْ بَعْدِ مَنْصُوبٍ بِمَا الرَّمَّ حَيْثُ حَلَّ وَرَفَعَ" "ma'nın nasb ettiği habere, لَكِنْ veya بَل ile atıf yapılırsa ma'tuf'u ref' et."⁶¹ "لَكِنْ" ve "بَل" ile "ma'nın haberine atfedilip mansûb okunmasının sebebi "ma" kendi haberinde müspet anlamda amel etmez. Atıf yoluyla müspet anlamı aksettirende evleviyetle amel etmez.⁶² Çünkü atıf fer' statüsünde kabul edilir. Asıl olarak amel edemeyen bir şeyin fer' yoluyla amel etmesi olanaksızdır.⁶³

"التَّصْغِيرُ يَرُدُّ الْأَشْيَاءَ إِلَى أَصُولِهَا" "Tasgîr, asıldan çıkanı aslına döndürür."⁶⁴ Kaide nahiv âlimleri tarafından kabul edildiği gibi İbn Mâlik tarafından da kabul edilmiş ve *Elfiyye* eserinde "وَكَمَلِ الْمَنْقُوصَ فِي التَّصْغِيرِ" "Kendisinden harf eksilen kelimeyi, tasgirden tamamla."⁶⁵ beytini zikretmeye ve kaideye uygun hareket etmeye hamletmiştir. İbn Mâlik, tam olmayan, yani sonu hazfe uğrayan kelimenin; tasgire uğrayınca tamamlanacağını, yani hazfedilen harflerin iade edileceğini ifade etmektedir. Örnek: "مُرَّ" ya da "حَدَّ" gibi kelimelerle isim almış şahısların isimleri tasgire uğrayınca "أُمَيْرٌ" ve "أَحْيَدٌ" olur.

"أَفْقَى الْعَوَامِلِ عَمَلًا الْفِعْلُ وَأَضْعَفُ الْعَوَامِلِ الْحَرْفُ الَّذِي يَعْمَلُ بِحَقِّ الشَّبَهِ" "Amel açısından âmillerin en güçlüsü fiildir. Âmillerin en zayıfı, benzerlik sebebiyle amel eden harftir."⁶⁶ *Elfiyye*'de "لَيْسَ" harfine benzerliğinden dolayı amel eden "ma" başlığı,

⁵⁹ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 35.

⁶⁰ Cemâluddîn Ebü Amr Osmân İbn Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fi 'ilmi'l-i-râb*, thk. Cemâl Abdü'l-Âtî Ahmed (Mekke: Mektebetü Nezâr Mustafâ en-Nâşir, 1997), 2/585-586.

⁶¹ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 36.

⁶² Ebü Zeyd Abdurrahman b. Alî b. Sâlih el-Mekûdî, *Şerhu'l Mekûdî 'ala'l-Elfiyyeti fi 'ilmeyi's-sarfî ve'n-nahvi*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Mektebetü'l 'Asriye, 2005), 62.

⁶³ İbn Hâcib, *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye*, 2/585-586.

⁶⁴ Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Verrâk, *İlelü'n-nahv*, thk. Muhammed Câsim Muhammed ed-Dervîş (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999), 480.

⁶⁵ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 152.

⁶⁶ Seyf b. Abdurrahmân b. Nâsir el-Ureyfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi li Rummânî* (Riyad:

bu kaideye uygun en bariz yerlerden biridir. Bu başlık altındaki beyitlerden bir tanesini İbn Mâlik şöyle ifade eder: “ مَعَ بَقَا النَّفْيِ ... إِنَّ دُونَ مَا دُونَ ... ”⁶⁷ “Kendisinden sonra *İn* gelmemesi, nefiy manasının devam etmesi ve ismi ile haberinin tertibine riayet edilmesi şartıyla *مَا* harfi, *نَافِي*'nin amelini yapar.”⁶⁷ “*مَا*” amel itibarıyla çok zayıf olduğundan amel şartlarında biri yerine gelmediğinde amel edemez hale gelir.

“الأصل في الكلام أن يوضع لفائدة”⁶⁸ “Kelimada aslanan, fayda için vaz edilmiş olunmasıdır.”⁶⁸ Mezkûr kaide bir kitapta etki ettiği gibi İbn Mâlik'in *Elfiyye* eserinin en başında kendine yer bulmuştur. *Elfiyye*'de şöyle açıklanır: “ كَلَامُنَا ”⁶⁹ “Biz nahiv âlimlerinin kelimadan tanıma: muhataba fayda veren lafızdır. *لَفْظٌ مُفِيدٌ كَأَسْتَقِيم* / *سَتَقِيم* gibi.”⁶⁹ İbn Mâlik, bu küllî kaideyle eserine giriş yapmaktadır.

“إِثْبَاتُ الْإِثْبَاتِ لَا يَصِيرُ نَفْيًا”⁷⁰ “Olumluyu olumlamak, olumsuzu dönmüşmez.”⁷⁰ Cümle ya da kelime olumlu ise tekrar edilen ikinci cümle ve kelime olumsuz değil ispata ve vurguyu artırır. Nahiv ilminde bu tekrar te'kid olarak adlandırılır. İbn Mâlik, ispata ispat katan te'kid konusuna şöyle örnek verir: “لَفْظِي تَعْرِيْفِي”⁷¹ “Lafzi te'kid, örneğinde olduğu üzere lafız tekrar edilerek yapılır.”⁷¹ Mezkûr kaidenin kabul edilmemesi halinde te'kid konusundan söz edilmesi de mümkün olmayacaktır. Yani te'kid-i lafzînin varlığı bu küllî kaideye bağlıdır.

“لَا يَجْمَعُ بَيْنَ عَلَامَتَيْ تَعْرِيْفٍ”⁷² “İki ta'rîf alâmeti birlikte bulunamaz.”⁷² İsmi belirli hale gelmesi için bir alâmet yeterli olacağı için ikinci bir edat ve alâmet kabul edilmez. Bu kaideye uygun hareket eden İbn Mâlik ta'rîf edatı “ال” konusunda “ال” edatının ta'rîf edatı olduğunu belirttikten sonra şu beyti zikreder: “ وَقَدْ تَرَادُ ”⁷² “ال” edatı ve “الآن، اللات، الال” gibi kelimelerde

İmâm Muhammed b. Su'ûd İslâmi Üniversitesi, 1998), 599.

⁶⁷ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 35.

⁶⁸ Hassân, *el-Usûl*, 196.

⁶⁹ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 10.

⁷⁰ İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 2/525.

⁷¹ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 98.

⁷² İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf*, 1/255.

zorunlu olarak fazla kabul edilir.”⁷³ Beyitte geçen birinci “اللَّات” kelimesi alem olduğu için, “الآن” kelimesi ismi işaret anlamını barındırdığı için, geri kalan “اللَّات” ve “الَّذِينَ” kelimeleri ismi mevsûl olduklarından bu kelimelerin başında gelen “ال” edatı zâit kabul edilir.⁷⁴

Sonuç

Genel anlamda İslâmî ilimlerin özelde ise nahiv ilminin kuruluş ve gelişimini sağlayan birden fazla etken olmuştur. Bu etkenlerin başında din, siyaset ve milliyetçilik diye ifade edilen dilin varlığını korumaya alınması gelir.

Arap dili gramerinin kuruluşu, daha sonra âlimler arasında hangisi daha iyi diye ihtilaf etmelerine sebep olan küllî kaidelerle başlamıştır. Her ilmin kendine özgü kaideleri olduğu gibi nahiv ilminin de kaideleri vardır. Özellikle nahiv ilmi küllî kaidelerinin şekillenmesi hicrî 4. asır sonrasını bulmuştur.

Arap dili gramerinin delillerini sağlayan kaynakların; Kur’ân, hadis, Arap kelamı ve kıyas olduğu bilinmektedir. Bu kaynak ve delillerin yanı sıra küllî kaideler yer yer gramer ilminin kaideleri olurken yeri geldiğinde nahiv ile nahiv usulü arasında köprü vazifesini görebilmektedir.

Küllî kaidelerin istimrarı (devamlılık), kapsayıcı, vazıh (açık), kısa ve kolay olması ana özellik ve şartları olarak kabul edilmektedir. Bu özellik ve şartlara sahip olan küllî kaideler, üç döneme ayrılmıştır. 2. asır sonlarına kadar teşekkül dönemi, 4. asır gelişim, 4. asır sonrası ise olgunluk dönemi olarak kabul edilmiştir.

Nahiv ve nahiv usulü kitaplarının bir kısmında küllî kaidelerin özel bir başlık altında zikredilmesi hem nahiv ilminin ihtilaf alanına hem de bu kaidelerin gelişimine etki etmiştir. İbn Mâlik gibi kimi âlim bu kaidelere özel bir bahis açmamış fakat bu kaideleri *Elfiyye* eserinin bazı beyitlerinde zikretmeden geçememiştir. Hatta bu kaidelerin, nahiv ilminin iki büyük ekolü olan Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerine ve pozisyonlarına etki ettiği gibi İbn Mâlik’in görüşlerine de etki ettiği kabul edilir. Bu kaidelerin kavranması nahiv ilminin ve elden ele dolaşan ve zor olarak kabul edilen *Elfiyye*’nin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar. Arap dili grameriyle uğraşan kişinin küllî kaideleri bilmesi ve onlara önem vermesi neticeye varması için elzem bir unsur olarak görülür.

⁷³ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 27.

⁷⁴ Ali b. Muhammed b. İsâ Ebü'l-Hasan el-Uşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik (Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik)* (Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/169.

Kaynakça | References

- Akçay, Halil. *Arap Dili Gramerinin Külli Kaideleri*. ed. Cüneyt Maral. Ankara: Sonçağ Akademi, 2020.
- Bakırcı, Selami - Demirayak, Kenan. *Arap Dili Grameri Tarihi (Başlangıçtan Günümüze)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, 2001.
- Cinnî, Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Hasâis*. 3 Cilt. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kuttâb, 4. Basım, ts.
- Cürcânî, eş-Şerif Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Durmuş, İsmail. "Nahiv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebherî, Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal. *Açıklamalı İsâgocî Tercemesi (Kırık Mana) Mantık Terimleri Sözlüğü İlaveli*. İstanbul: Yasin Yayınevi, ts.
- Ebü't-Tayyib, Abdülvâhid b. Alî el-Halebî. *Merâtibü'n-nahviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahîm. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2. Basım, 2009.
- Efendioğlu, Mehmet. "Rivayet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/135-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Efgâni, Saîd. *Fî usûli'n-nahv*. Dımaşk: Müdüriyyetü'l-Kütüb ve'l-Metbû'âti'l-Câmî'yye, 1994.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed. *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*. thk. Saîd el-Efgâni. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1971.
- Er, Rahmi. "Müvelledün". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/227. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Fârâbî, Ebu Nasr Muallim-i Sâni Muhammed b. Muhammed b. Tarhan. *Kitâbü'l-Hurûf*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Gazzalî, Ebû Hamid Muhammed. *el-Müstesfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Dr. Muhammed Süleyman el-Eşkar. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2015.
- Hassân, Temmâm. *el-Uşûl: Dirâse İbistimolociyye li'l-fikri-lugavî 'inde'l-'Arab*. Kahire: Alemü'l-Kütüb, 2000.
- Hulvânî, Muhammed Hayr. *el-Mufassal fî târihi'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1979.
- Hulvânî, Muhammed Hayr. *Usûlu'n-nahvi'l-'Arabî*. Rabat: en-Nâşirü'l-Atlasî, ts.
- İbn Hâcib, Cemâluddîn Ebü Amr Osmân. *Şerhu'l-mukaddimeti'l-Kâfiye fî 'ilmi'l-i'râb*. thk. Cemâl Abdü'l-Âtî Ahmed. 3 Cilt. Mekke: Mektebetü Nezâr Mustafâ en-Nâşir, 1997.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliiyyüddin Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. thk. Mustafâ Şeyh Mustafâ. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2019.
- İbn Mâlik, Ebü 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Mâlik et-Tâi el-Cîyânî Cemâlu'd-Dîn. *Elfiyyetu İbn Mâlik fî'n-nahvi ve's-sarf*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2002.

- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *el-İnsâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn: el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2007.
- İbnü'l-Verrâk, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Abdullah. *'İlelü'n-nahv*. thk. Muhammed Câsim Muhammed ed-Dervîş. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1999.
- Îd, 'İsâm. *Usûlu'n-nahvi 'inde's-Suyûtî beyne'n-nazariyyeti ve't-tatbîk*. Mısır: el-Hey'etu'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kuttâb, 2006.
- Kıftî, Cemâlü'd-Dîn Ebü'l-Hasan Ali b. Yusuf. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, Kahire: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Mekûdî, Ebü Zeyd Abdurrahman b. Alî b. Sâlih. *Şerhu'l Mekûdî 'ala'l-Elfiyyeti fi 'ilmeyi's-sarfi ve'n-nahvi*. thk. Abdülhamîd Hindâvî Beyrut: Mektebetü'l-Asriye, 2005
- Merzübânî, Ebü Ubeydullah Muhammed b. İmran b. Musa. *Mu'cemü'ş-şu'arâ*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye. 2. Basım, 1982.
- Nahle, Mahmud Ahmed. *Usûlu'n-nahvi'l-'Arabî*. Beyrut: Dâru'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye, 1987.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fikh*. thk. İzzü'd-Dîn Zillî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn, 2012.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *et-Tefsirü'l-kebir*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1999.
- Sâlih, Muhammed Sâlim. *Usûlü'n-nahvi: Dirâsetün fi fikri'l-Enbârî*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2006.
- Sîbeveyhi, Ebü Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî. *Kitâbu Sîbeveyhi*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1988.
- Sönmez, Mustafa. "Kelamcılara Göre 'Dillerin Kaynağı' Problemi İle İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme". *Kader Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (30 Ocak 2010), 183-210.
- Suyûtî, Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-İktirâh fi usûli'n-nahv*. thk. 'Abdulhakîm 'Atiyye. Dımaşk: Dâru'l-Beyrûtî, 2. Basım, 2006.
- Suyûtî, Celâlu'd-Dîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luga ve envâ'ihâ*. thk. Fuâd Ali Mansur. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Sübkî, Ebü Nasr Tâceddîn İbnü's-Sübkî Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî. *el-Eşbâh ve'n-nezâir*. thk. Adil Ahmed Abdü'l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1991.
- Şemrî, Ahmed Nezâl Gâzî. *Kavâ'idu't-tevcîh 'inde'l-Enbârî*. Mısır: Kahire Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Tantâvî, Muhammed. *Neş'etü'n-nahv ve târihu eşheri'n-nühât*. Mısır: Daru'l-Maarif, 7. Basım, 1995.
- Tekin, Mahmut. "Alî el-Kârî ve Tasrîfu'z-Zencânî İsimli Eser için Kaleme Aldığı

- Şerhi", *Artuklu Akademi* 2020/7 (2), 337-362.
- Ureyfî, Seyf b. Abdurrahmân b. Nâsır. *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi li Rummânî*. Riyad: İmâm Muhammed b. Su'ûd İslâmî Üniversitesi, 1998.
- Üşmûnî, Ali b. Muhammed b. İsâ Ebü'l-Hasan. *Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik (Menhecü's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik)*. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İshak. *el-İzâh fi 'ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 5. Basım, 1986.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-'Arabiyye, 1957.
- Zübeydî, Muhammed İbnü'l-Hasan. *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Daru'l-Ma'ârif, 2. Basım, 1984.

Âhîret Kelimesinin Kavramsal Analizi, Kur'ân'da Âhîret Hayatı ve Âhîrete İman

Furat Akdemir | [0000-0002-1426-6489](https://orcid.org/0000-0002-1426-6489) | furatakdemir@duzce.edu.tr

Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İtikâdi İslam Mezhepleri Anabilim Dalı,
Düzce, Türkiye

ROR ID: [04175wc52](https://orcid.org/04175wc52)

Öz

Âhîret kelimesi, Kur'ân'ın temel kavramlarından biridir. Dünyevi anlam boyutu yanında, öteki dünya ve inanca yönelik anlamları ile öne çıkmaktadır. Âhîret kelimesi Kur'ân'da 116 yerde müennes (âhîret /آخرة) yirmi altı yerde ise müzekker (âhîr /آخِر) formunda el-yevm kelimesine sıfat olarak kullanılmıştır. Kur'ân'da âhîret ile eşanlamlı olan kelimelerin yanı sıra zıt anlamlı olan kelimeler de kullanılmıştır. Âhîret, öteki dünya anlamında ölümle başlayan sonsuz ve ebedî bir hayattır. İnsanın dünyadaki söz ve eylemlerinin sorulacağı ve karşılık bulacağı bir hayattır. Âhîret, farklı evreleri olan, şartları ve özellikleri ile dünyadan farklı bir âlemdir. Âhîret; ölüm, berzah, kıyamet, haşr-mahşer, hesap, sırat, cennet-cehennem aşamalarından oluşur. Âhîret, insanın dünyada söz ve eylemlerinin sorgulanacağı, imanı ve iyi amelleri olanın ödül (cennet), inkâr ve kötü amelleri olanın ise ceza göreceği (cehennem) bir âlemdir. Kur'ân, âhîreti bir iman ilkesi olarak ele almış, ağırlıklı olarak Allah'a iman ilkesi ile birlikte konu etmiştir. Âhîrete iman, gaybî bir konudur. Kur'ân bu konuyu, iman ilkesi yanında dünyada yaşanan birtakım tabiat olayları ile de aklî bir zeminde konu etmiştir.

Anahtar Kelimeler

İtikâdi İslam Mezhepleri, Kur'ân, Âhîret, Dünya, Kıyamet, İman.

Atıf Bilgisi

Akdemir, Furat. "Âhîret Kelimesinin Kavramsal Analizi, Kur'ân'da Âhîret Hayatı ve Âhîrete İman". *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 217-249. <https://doi.org/10.61272/duid.1385250>

Geliş Tarihi	02.11.2023
Kabul Tarihi	14.12.2023
Yayın Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Beyan	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Conceptual Analysis of the Word Afterlife, the Life of the Afterlife in the Qur'an and Belief in the Afterlife

Furat Akdemir | [0000-0002-1426-6489](https://orcid.org/0000-0002-1426-6489) | furatakdemir@duzce.edu.tr

Assoc. Prof., Düzce University, Faculty of Theology, Department of Religious Sects of Islam, Düzce, Türkiye

ROR ID: [04175wc52](https://orcid.org/04175wc52)

Abstract

The word afterlife (ahiret) is one of the basic concepts of the Qur'an. In addition to its earthly meaning, it stands out with its otherworldly and faith-related meanings. In the Qur'an, the word âhiret is used as an adjective for the word al-yawm in 116 places in the form of feminine (âhirat-الآخرة) and in twenty-six places in the form of masculine (âhir-الآخِر). The Qur'an uses words synonymous with the afterlife as well as words that are antonyms. The Afterlife is an eternal and everlasting life that begins with death in the sense of the next world. It is a life in which people will be asked about their words and sorrows in this world and will be rewarded. The Afterlife is a world with different stages, conditions and characteristics. The Afterlife consists of the stages of death, the berzâh, the doomsday, gathering-hum/sunny, the judgment, the account, the queue, and heaven and hell. The Hereafter is a realm where people's words and deeds in this world will be questioned, and those with faith and good deeds will be rewarded (paradise), and those with disbelief and bad deeds will be punished (hell). The Qur'an has dealt with the Afterlife as a principle of faith, mainly in conjunction with the principle of faith in God. Belief in the Afterlife is a matter of the unseen. In addition to the principle of faith, the Qur'an has also addressed this issue rationally through some natural phenomena in the world.

Keywords

Religious Sects of Islam, Qur'an, Afterlife, World, Doomsday, Belief.

Citation

Akdemir, Furat. "Conceptual Analysis of the Word Afterlife, the Life of the Afterlife in the Qur'an and Belief in the Afterlife". *Düzce Divinity Journal* 7/2 (December 2023), 217-249. <https://doi.org/10.61272/duid.1385250>

Date of Submission	02.11.2023
Date of Acceptance	14.12.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

1. Âhîret Kavramı

Âhîret (آخرة) kelimesi A-H-R fiilinin ismi faili olan *son, en son, final, hemen ardından, sonuç, sınır, kıyı* anlamındaki âhir (آخِر) kelimesinin müennes formudur. Âhîret, sözlükte *son, sonraki, diğer, âhîret, öteki dünya, ölümden sonraki hayat* anlamlarına gelmektedir. Âhîret (آخرة) kelimesinin çoğulu evâhîr (أواخر) olarak gelir.¹ Âhîret (الآخرة) kelimesi *ilk, önceki, birinci* anlamındaki ûlâ (الأولى) kelimesinin karşıtıdır.² Bu kelime, düşürülen (mahzûf) bir ismin (الدَّار) "ed-Dâr" kelimesinin sıfatı olan "el-Âhîre" şeklinde kullanılır. Kur'ân'da hafzedilen bu isim (الدَّار) "ed-Dâr" (yurt, konak) ve (النَّشْأَةُ) "en-Neş'etü" (yaratma, yaratılış, ortaya çıkma) kelimeleridir. Âhîret mutlak ve yalın olarak ed-dârü'l-âhîre (الدَّارُ الْآخِرَةُ) (*son yurt, son konak*) ve "en-neş'etü'l-âhîre" (النَّشْأَةُ الْآخِرَةُ) (*son yaratılış*) tamlamasında geçen anlamdır. Âhîret bu bağlamda, ölümlle başlayan ve kıyamet sonrası dirilişten sonra sonsuz olan hayatı konu eder.

Âhîret (الآخرة) kavramı müennes formunda Kur'ân'da 116 yerde geçer. 114 yerde mutlak âhîret hayatı anlamında, ölümden sonraki hayatı konu eder. İki yerde ise mutlak öteki âlem ve âhîret anlamında kullanılmamıştır. Bu iki âyetteki âhîret kavramı; *son, en son, diğer, sonraki* anlamlarında dünyevi konular için kullanılmıştır.³

a. Âhîret kelimesinin "son/sonuncu/sonraki/diğer/ikinci" anlamları bağlamında konu edilişi.

فَإِذَا جَاءَ وَعَدُ الْآخِرَةِ لِيَسُوءُوا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ أَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيَمُزِّبُوا مَا عَلِمُوا
﴿... تَنْبِيْرًا﴾

¹ Ebu'l-Fadl Cemalüddin İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadr, 1955), 4/11-14; Ahmed Ayed vd., *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-Esâsî* (Alesco: Larus Yayınları, 1989), 75.

² el-Kasas 28/70.

³ İslâm Ansiklopedisi Âhîret maddesinde, "Âhîret" kavramının Kur'ân-ı Kerîm'deki sayısı ve tahlili konusunda ciddi eksiklikler ve hatalar yapılmıştır. Maddedeki eksiklikler yeni baskılarda düzeltilmelidir. Çalışmamda bu konuya değinmedim. Eksiklikler çalışmamız ile karşılaştırılınca görülecektir. Bekir Topaloğlu, "Âhîret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/543-548.

"Son/sonuncu/diğer/ikinci (cezalandırma) zamanı gelince, yüzlerinizi kapkara edecek, daha önce girdikleri gibi yine Mescid'e (Süleyman Mâbedi'ne) girecek ve üstün gelip her şeyi tahrip edecek (ordular size musallat olur)."⁴

b. Kur'ân'ın âhîreti; "son, en son, diğer"⁵ anlamlarında konu edişi.

﴿ مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ إِنْ هَذَا إِلَّا خِطَابٌ ﴾

"Biz bunu son dinde (en son dinî inanışlarda) duymadık."⁶

Âhîret kavramı, Kur'ân-ı Kerîm'de, dokuz yerde *ed-dâr* ile sıfat veya isim tamlaması şeklinde *ed-dârü'l-âhîre*⁷, *dârü'l-âhîre*⁸ (son yurt, son konak), bir yerde *en-neş'etü'l-âhîre*⁹ (son yaratılış), üç yerde *sevâbe'l-âhîre*¹⁰ (âhîret ödülü), iki yerde *ecrü'l-âhîre*¹¹ (âhîret ödülü), üç yerde *likâe'l-âhîre*¹² (âhîret buluşması), bir yerde *va'dü'l-âhîre*¹³ (âhîret sözü/va'di), altı yerde *azâbe'l-âhîre*¹⁴ (âhîret azabı) bir yerde *harse'l-âhîre*¹⁵ (âhîret hasılatı/kazancı), bir yerde de *nekâle'l-âhîre*¹⁶ (âhîretin şiddetli cezası), şeklinde geçmektedir.

Kur'ân'da âhîret kelimesi dört ayrı fiil ile de konu edilmiştir.

a. Âhîret kelimesi bir yerde mâzî ve iki yerde muzâri formunda e-râ-de (رَادَ) fiili ile konu edilmiştir. Bu âyetlerin birinde Uhud Savaşı sürecinde ilk zafer esnasında sahâbenin bir kısmının dünyevi ganimetler isteği ve yine bir kısmının ise âhîret arzusu konu edilmiştir.¹⁷ Fiilin geçtiği diğer âyette, Hz. Ebû

⁴ el-İsrâ 17/7

⁵ Sâd 38/7.

⁶ Sâd 38/7.

⁷ el-Bakara 2/94; el-En'am 6/32; el-A'raf 7/169; el-Kasas 28/77, 83; el-Ankebût 29/64; el-Ahzâb 33/29 .

⁸ Yûsuf 12/109; en-Nahl 16/30. Bk. Muhammed Fuâd Abdalbâki, *el-Mu'cemu'l-Mufehres* (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1988), 28-30, 335-336.

⁹ el-Ankebût 29/20.

¹⁰ Âl-i İmrân 3/145, 148; en-Nisâ 4/124.

¹¹ Yûsuf 12/57; en-Nahl 16/41.

¹² el-A'raf 7/147; el-Mü'minûn 23/33; er-Rûm 30/16.

¹³ el-İsrâ 17/104. İsrâ suresi 17/7'de geçen *va'dü'l-âhîre* (sonuncu/diğer/ikinci uyarı) İsrailoğulları ile ilgili Süleyman mabedini konu etmektedir ve dünya ile ilgilidir, âhîret ile ilgili değildir.

¹⁴ Hûd 11/103; er-Ra'd 13/34; Tâhâ 20/127; ez-Zümer 39/26; Fussilet 41/7; el-Kalem 68/33.

¹⁵ eş-Şûrâ 42/20.

¹⁶ ez-Zâriyât 79/25.

¹⁷ Âl-i İmrân 3/152.

Bekir'in Bedir Savaşı esirlerinin fidye alınarak serbest bırakılması teklifini Allah Rasülü kabul ederek uygulamıştı. Bunun üzerine Yüce Allah; geçici dünya malını istiyorsunuz, oysa Allah âhireti kazanmanızı ister, uyarısını yapmıştır.¹⁸Yüce Allah âyette, âhiretin düşünülerek kararların alınması uyarısında bulunmuştur. *e-ra-de* (رَأَى) fiinin şart edatı ile geçtiği bir diğer ayette de âhirete yönelik istek ve çabaların değerine vurgu yapılmıştır.

"Kim de mü'min olarak âhireti ister ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışırsa, işte bunların çalışmalarının karşılığı verilir."¹⁹

b. Bir âyette *ha-zi-ra* (حَذَرَ) (*sakınmak/korkmak*) fiili, âhiret kelimesi ile mü'min kulların dünya yaşamında, âhireti düşünerek ve çekinerek ibadette bulunmaları istenmiştir.²⁰

c. Bir âyette *hâ-fe* (خَافَ) (*korkmak*) fiili ile dünya yaşamında inanmayanların âhireti dikkate almayarak ve korkmayarak sorumsuzca yaşadıkları konu edilmiştir.²¹

d. Bir âyette *ve-zi-râ* (وَدَّرَ) (*bırakmak, terketmek*) anlamında insanların dünya arzusu ve sevgisinin daha ağır bastığına ve âhiret endişesi taşımadıklarına vurgu yapılmıştır. "Hayır! Siz dünyayı seviyorsunuz ve âhireti bırakıyorsunuz."²²

Âhiret kelimesinin geçtiği diğer âyetlerde ise yalnız olarak kullanılmıştır. Bu âyetlerde âhiret, mutlak anlamda *ed-dâriü'l-âhire* tamlamasında geçen "son yurt, son konak" anlamında, kullanılmıştır.²³ Ayrıca bu âyetlerde âhiret, dünyanın karşıtı olarak konu edilmiştir.

Âhiret kelimesinin müzekker/eril formu olan âhir (الْآخِر) kelimesi ise Kur'an'da yirmi altı yerde el-yevm kelimesine sıfat olarak el-yevmü'l-âhir (الْيَوْمَ الْآخِر) (son gün), şeklinde geçmektedir.²⁴

¹⁸ el-Enfâl 8/67.

¹⁹ el-İsrâ 17/7.

²⁰ ez-Zümer 39/9.

²¹ el-Müddessir 74/53.

²² el-Kiyâme 75/21.

²³ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Mufehres*, 28-30.

²⁴ Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-Mufehres*, 27-28.

Âhiret, kıyametin kopmasıyla başlayan ve farklı evreleri olan bir hayattır. Kur'an, bu süreci ve yaşananları farklı kavramlarla konu etmiştir. Âhiret hayatında yaşananları konu eden bu bağlamda kullanılan kavramlar şunlardır.

1.1. Kur'an'da Âhiret İçin Kullanılan Eş Anamlı Kavramlar

Kıyamet: "Duruş, kıyâm etmek, kalkış" anlamlarına gelmektedir. Kıyâmet, *kıyâm* kökünden türemiş isim veya masdardır. "Yeniden dirilme, kalkma, duruş" ve "Allah'ın huzurunda durma" anlamında âhiretin başlangıcını ve kozmik değişikliği konu eden olaydır. Kıyamet, Kur'an'da çok sayıda ayette konu edilmiştir.

"Her nefis ölümü tadacaktır. Ve Kıyamet/Âhiret Günü'nde ecirleriniz eksiksiz bir şekilde size verilecektir."²⁵

Ukbe'd-dâr: "Son/karşılık/mükâfat/netice yurdu" anlamlarına gelmektedir.

"İşte onlar var ya, son mükâfat, son yurt, son konak sadece onlarındır."²⁶

"Sabretmenize karşılık selâm sizlere. Son yurt (olan cennet) ne güzeldir!"²⁷

ed-Dârü'l-âhire: "Son yurt, son konak" anlamlarına gelmektedir.

"Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir. Elbette ki âhiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?"²⁸

Kur'an, "son, son yurt, son gün" anlamlarında kullandığı Âhiret kavramını, *ûla*, *dünyâ* ve *el-heyâtü'd-dünya* kavramlarının karşıtı olarak kullanılmıştır.

el-Yevmü'l-âhir: "Son gün, sonraki gün, diğer gün" anlamına gelmektedir.

"...Asıl erdemli kişi Allah'a, son/sonraki/âhiret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden..."²⁹

en-Neş'etü'l-âhire: "Son yaratılış, sonraki, ikinci, diğer yaratılış" demektir.

"...Allah, daha sonra son/ikinci/sonraki yaratmayı da işte böyle gerçekleştirecektir; Allah her şeye kâdirdir."³⁰

Yevmü'l-Hulûd: "Ebedîlik/sonsuzluk günü" anlamına gelmektedir.

"Oraya esenlikle girin. İşte bu, ebedîlik günüdür."³¹

²⁵ Âl-i İmrân 3/185.

²⁶ er-Ra'd 13/22.

²⁷ er-Ra'd 13/24.

²⁸ el-En'âm 6/32.

²⁹ el-Bakara 2/177.

³⁰ el-Ankebût 29/20.

Dârü's-Selâm³²: "Barış, huzur yurdu, cennet" anlamlarına gelmektedir.

Dârü'l-Muttakîn³³: "Dindarlar, saf ve temiz dindarların yurdu, cennet" anlamlarına gelmektedir.

Dârü'l-Mukâme³⁴: "Kalınacak yer, durulacak ebedî yurt, cehennem" anlamına gelmektedir.

Dârü'l-Bevâr³⁵: "Yokluk yurdu, helâk yurdu, cehennem" anlamına gelmektedir.

Dârü'l-Fâsikîn³⁶: "Bozguncular yurdu, fasıklar yurdu, cehennem" anlamlarına gelmektedir.

Süü'd-Dâr³⁷: "Konakların en kötüsü, yurtların en kötüsü, cehennem" anlamlarına gelmektedir.

Dârü'l-Huld³⁸: "Ebedîlik yurdu, sonsuzluk yurdu, cennet" demektir.

1.2. Kur'ân'da Âhret Kelimesinin Karşıtı (Zıt) Anlamında Kullanılan Kavramlar

Ûlâ: "İlk, önceki" anlamlarına gelmektedir. İlk, önceki hayat dünya hayatını ifade eder.

﴿لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَىٰ وَالْآخِرَةِ﴾

"İlk olan/dünyada da âhirette de hamd O'na mahsustur."³⁹

"Oysa son da (âhret de) ilk de (dünya da) yalnızca Allah'a aittir."⁴⁰

Dünya: Dünya kelimesi *ednâ* (en yakın, daha uygun, daha düşük, daha değeri az) kelimesinin müennesidir.

﴿فَأُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ﴾

"Dünyada ve âhirette amelleri boşa gidenler işte bunlardır."⁴¹

³¹ Kâf 50/34.

³² el-En'âm 6/127; Yûnus 10/25.

³³ en-Nahl 16/30.

³⁴ Fâtır 35/35.

³⁵ İbrâhîm 14/28.

³⁶ el-A'râf 7/144.

³⁷ er-Râ'd 13/25; el-Mü'min 40/52.

³⁸ Fussilet 41/24.

³⁹ el-Kasas 28/70.

⁴⁰ en-Necm 53/25. Bk. el-Kasas 28/70; en-Nâziât 79/25; el-Leyl 92/13; ed-Duhâ 93/4.

"Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Âhîret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!"⁴²

el-Hayâtü'd-Dünya: Kelime anlamı olarak, "yakın hayat, daha düşük hayat, değeri daha az hayat" anlamlarına gelmektedir.

﴿الَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ﴾

"Onlar dünya hayatını âhîrete tercih ederler."⁴³

Âhîretin dünya hayatı ile yakın bir ilişkisi vardır. Bu anlamda âhîret, dünyanın karşıtı, âhîret yaşamı da dünya hayatının karşıtı anlamında kullanılmıştır. Âhîret; dünya hayatından sonra gerçekleşecek, daha farklı, sonsuz ve ölümsüz bir hayatı ve evrelerini ifade eder. Âhîret hayatı, geniş anlamda evrenin düzeninin yok olması (kıyametin kopması) sonrası insanların tekrar diriltilmesiyle başlayacak olan sonsuz yaşamı ifade eder. Âhîret inancı, ölüm ve berzah âlemi (kabir hayatı), kıyamet alametleri, kıyametin kopması, evrenin yeniden yaratılması, ölümlerin diriltilmesi (*ba's ba'de'l-mevt*), toplanma yerine götürülmesi, toplanması (haşir-mahşer), insanların hesaba çekilmesi (hesap), yapılan söz ve eylemlerin tartılması ve değerlendirilmesi (mîzan), sırttan geçilmesi, a'râf, cennet ve cehennem evrelerinden oluşur.

2. Âhîret Hayatı

Dünya ve âhîret iki farklı âleme isim olsa bile biri diğerine anlam ve değer katan bir hayattır. Kur'ân'da âhîret hayatı, dünya hayatı ile birlikte konu edilmiş ve karşılaştırılmıştır. Dünya ve âhîret, biri diğerini hatırlatan ve tamamlayan kavramsal yapılardan biridir. Dünya neden, âhîret sonuçtur. Âhîret, dünyadaki iyi ve kötü tüm söz ve eylemlerin karşılığının görüleceği bir hayattır.⁴⁴ İslâm düşüncesinde kıyametin kopması ve tüm insanların diriltilip mahşer-haşir, hesap, amel defteri, mîzan, sırat aşamalarından sonra başlayan sonsuz yaşam yurduna (cennet-cehennem) âhîret hayatı denir. Kur'ân, kıyamet sonrası başlayacak hayatı "*âhîret, ebedî hayat, öte dünya, dârü'l-âhîre, ukbâ, dâr-ı bekâ, dârü's-selâm*" vb. benzeri kavramlar ile konu etmiştir. Âhîret ebedî, sorunsuz, konforlu ve mutlu bir hayattır. İnsanın dilediği ve hayal ettiği her türlü imkân ve sayısız nimetlerin sunulacağı bir âlemdir. İnsan için dünya ve âhîret, bir bütünün iki yarısını ifade eder. Âhîret, dünya hayatını anlamlı ve değerli kılan bir sonuçtur. Âhîret, insanın tüm söz ve eylemlerinin anlam ve

⁴¹ el-Bakara 2/217.

⁴² el-Ankebût 29/64.

⁴³ İbrâhim 14/3. Bk. el-Bakara 2/86, en-Nisâ 4/74; er-Ra'd 13/26, 34.

⁴⁴ Mehmet Tözluyurt, "Kur'ân'da Allah Ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018/13), 191-192.

karşılık bulduğu bir hayattır. "Her insan, yaptığı bütün iyilikleri de kötülükleri de karşısında bulacağı o günün kendisinden çok uzak olmasını ister. Allah, zâtına karşı dikkatli olmanızı uyarıyor. Zira Allah, kullarına karşı şefkatlidir."⁴⁵ Hz. Muhammed bu bağlamda, "Kıyamet gününde insanoğlu şu beş şeyden; ömrünü nerede ve nasıl geçirdiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazandığından, malını nerede harcadığından, bildiği ile amel edip etmediğinden; hesaba çekilmedikçe Rabbinin huzurundan bir yere kımıldayamaz:"⁴⁶

Kur'ân, Âhiret hayatının bir karşılık dünyası olduğunu, iman ve iyilik sahiplerinin cennete, inkâr ve kötülük sahiplerinin cehenneme gireceğini vurgulamıştır. Cennet nimetlerinin ve imkânlarının, dünyadaki nimetlere karşın sonsuz ve üstün olduğu vurgulanmıştır.⁴⁷ "Yüzleri aydınlananlara gelince, onlar Allah'ın rahmeti içindelerdir. Ve orada ebedî kalacaklardır."⁴⁸ Cehennem eza ve sıkıntılarının da dünyadakilere karşın daha korkunç olduğu belirtilmiştir.⁴⁹ "...Âhiret azabı ise daha çetin ve zordur. Ve onları Allah'a karşı koruyacak hiçbir kimse de yoktur."⁵⁰ Bu yüzden insanın dünya yaşamında, âhireti düşünerek söz ve eylemlerde bulunması istenirken, âhiret hayatının daha hayırlı olduğuna vurgu yapılmıştır. "Dünya hayatı oyun ve eğlenceden ibarettir. Şüphesiz âhiret yurdu korkup sakınanlar için daha hayırlıdır. Akletmez misiniz?"⁵¹

Âhiret hayatı gaybî bir konudur. Bilimsel veriler, gözlem ve duyular ile bu âlemin bilinmesi ve tanınması imkânsızdır. Âhiret hakkında tek bilgi kaynağı vahiydir. Hz. Muhammed, vahiy temelinde âhiret hayatı hakkında bilgiler vermiş ve yorumlarda bulunmuştur. Kur'ân, bu hayatın aşamalarını bir takım deliller ve örnekler ile açıklamıştır. Âhiret yaşamının gerçek boyutunu, aşamalarını ve özelliklerini ancak Allah bilir ve bildirdiği bilgiler ışığında bir iman esası olarak iman edilir.

⁴⁵ Âl-i İmrân 3/30.

⁴⁶ Muhammed b. İsa b. Sevra b. Musa b. Dahhâk et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1970), "Sifatü'l-kıyâme", 1 (no. 2416).

⁴⁷ Âl-i İmrân 3/15, 107,

⁴⁸ Âl-i İmrân 3/107.

⁴⁹ Âl-i İmrân 3/56, 106; el-Mâide 5/33; Yûnus 10/26; Tâhâ 20/74, 127, el-Hac 21/2.

⁵⁰ er-Ra'd 13/34.

⁵¹ el-En'âm 6/32; Yûnus 10/26.

2.1. Kur'ân-ı Kerîm'de Âhiret Hayatı

Kur'ân'da âhiret hayatı, bazı âyetlerde mutlak ve yalın halde zikredilmiştir.⁵² Çok sayıda âyette Allah'a iman ile âhirete imanı birlikte konu etmiştir.⁵³ Kur'ân, âhiret hayatının bir iman ilkesi olduğunu bildirmiştir.⁵⁴ İman bağlamında gerçek iyiliğin, kişinin Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, Kitaba ve peygamberlere inanması olduğu vurgulanmıştır.⁵⁵

Kur'ân'da; dünya ve âhiret hayatı arasında âhiret hayatının tercih edilmesi istenmiştir.⁵⁶ İnsana dünya yaşamında, âhireti düşünerek söz ve eylemlerde bulunması tavsiye edilmiştir.⁵⁷ Âhiret hayatını inkar edip, dünya hayatında âhireti düşünmeden yaşayanların, tüm yaptıklarının anlamsız olacağı ve boşa gideceği bildirilmiştir. Bu düşüncede olanların, âhirette büyük bir hüsrân ve kayıp yaşayacağı konu edilmiştir.⁵⁸

Âhirette kişiye imanı ve ameli dışında hiçbir şey fayda vermeyecektir.⁵⁹ "O gün dostun dosta hiçbir faydası olmaz. Kendilerine yardım da edilmez."⁶⁰ Dünya hayatında kişi iyi ve kötü ne işlemiş ise âhirette eksiksiz karşılığını görecektir.⁶¹ "Herkes yaptığı için karşılığı tam olarak verilir. Allah, onların yaptıklarını en iyi bilendir."⁶² "Kim bir iyilik getirirse, ona bundan daha hayırlısı vardır. Kim de bir kötülük getirirse, bilsin ki, kötülük işleyenler ancak yapmakta olduklarının cezasına çarptırılırlar."⁶³

Âhiret hayatı ve nimetleri ebedî, sonsuz ve daha hayırlıdır.⁶⁴ "...Bunlar cennetin ehlidirler ve orada ebedî kalacaklardır."⁶⁵ "İman edip de sakınanlar

⁵² el-Bakara 2/114, 130.

⁵³ el-Bakara 67, 177, 285; en-Nisâ 4/136.

⁵⁴ el-Bakara 2/4, 8, 177, 285; en-Nisâ 4/59, 136.

⁵⁵ el-Bakara 2/177.

⁵⁶ ed-Duhâ 93/4.

⁵⁷ el-Bakara 2/130, 201; Âl-i İmrân 3/45.

⁵⁸ en-Nisâ 4/74; el-Bakara 2/86; Hûd 11/16.

⁵⁹ el-Bakara 2/123; el-İsrâ 17/19; ez-Zuhruf 43/86.

⁶⁰ ed-Duhân 44/41.

⁶¹ Âl-i İmrân 3/30; Kâf 50/35; ez-Zilzâl 99/7-8.

⁶² ez-Zümer 39/70.

⁶³ el-Kasas 28/84.

⁶⁴ el-Enfâl 8/67; et-Tevbe 9/38; Yûnus 10/26, 27; el-İsrâ 17/21; el-Gâşiye 88/8-16.

⁶⁵ Yûnus 10/26.

için âhiret mükâfatı daha hayırlıdır."⁶⁶ Âhiret hayatını (cennet-cehennem) insanlar canlı yaşayacaklardır.⁶⁷ Âhiret hayatının azabı korkunçtur.⁶⁸

2.2. Âhiret Hayatının Evreleri

Âhiret, dünya yaşamını anlamlı kılan bir hayattır. Bu nedenle dünya yaşamı, âhiret hayatı ile doğrudan ilişkilidir. Âhiret hayatı, dünya yaşamının son bulması ile başlayacak ebedî bir hayattır ve insanın dünya yaşamında işlediklerinin karşılığını bulacağı ebedî bir yurttur. Bu yaşamın ilk evresinde insana dünyadaki tüm söz ve eylemlerinin hesabı Allah tarafından sorulacaktır. İyi ve kötü ne işlemiş ise karşılığını aynı şekilde eksiksiz görecektir.⁶⁹

Kur'an-ı Kerîm, âhiret hayatını farklı boyutları ve evreleri ile konu etmiştir.⁷⁰ Âhiret, her insan için ölümle başlayan bir hayat evresidir. Ölüm, dünya hayatının son bulması, âhiret hayatının ilk evresine giriştir. Kıyamet öncesi gerçekleşen ölüm, her insan için berzah âleminin başlangıcıdır. Kıyametin kopması ile de evrenin düzeni yok olacak ve tüm yaşam son bulacaktır. Kıyamet sonrası, yeniden diriliş gerçekleşecektir. Tüm insanlar hesap için mahşerde bir araya toplanacaktır. İnsanlar burada hesaba çekilecek, dünyadaki tüm söz ve eylemleri kendisine hatırlatılacak ve karşılık bulacaktır. İyilik ve kötülüğün karşılığı olarak ödül ve ceza (cennet/ cehennem) yaşamı başlayacaktır.

Âhiret; şartları, imkanları ve nimetleri, eza ve sıkıntıları ile farklı ve sonsuz bir hayattır. Âhiret, insanın dünya yaşamında işlediklerinin karşılığını bulacağı ebedî bir yurttur. İnsana dünyadaki tüm söz ve eylemlerinin hesabı Allah tarafından sorulacaktır. İyi ve kötü ne işlemiş ise karşılığını aynı şekilde eksiksiz görecektir.

2.2.1. Ölüm

Doğum ve ölüm, tüm canlı varlığın bir gerçeğidir. Ölüm, Yüce Allah'ın, insan ve diğer tüm canlıların varlığına koyduğu bir gerçek ve hükümdür. Kur'an'a göre insanın yaşadığı doğum ve ölüm gerçeği, ilâhî bir yasadır. Her doğan ölür ve her dünyaya gelen âhirete göç eder. İnsan, ölümden sonra bir daha dünyaya dönemeyeceği için her insanın ölümü küçük kıyamet, evrenin ve dünyanın tüm düzeninin yıkılması ve yok olması ise büyük kıyamettir.

⁶⁶ Yûsuf 12/57, 109; er-Ra'd 13/26.

⁶⁷ Tâhâ 20/74.

⁶⁸ el-Hac 22/2; el-Furkan 25/11; ez- Zümer 39/26, 48.

⁶⁹ el-Enbiyâ 21/47.

⁷⁰ Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 177-179.

Allah dışında her canlı, doğum gibi ölüm gerçeğini de yaşayacaktır. Öncersiz/ezelî ve ebedî/sonsuz olan sadece Allah'tır. "Her can ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz."⁷¹ "Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır."⁷²

2.2.2. Berzah Âlemi

Berzah, sözlükte; iki şey arasındaki engel, perde ve ayırıcı sınır, demektir.⁷³ Dinî bir terim olarak ise; ölümden sonra başlayan, ruhların kıyamete kadar kalacakları âlem veya mahşerdeki dirilişe kadar süren kabir hayatıdır. Kur'ân, berzah âlemini konu eder fakat detaylarına girmez. Berzah âlemi, dünya hayatının son bulması ile başlayan ve diriltme gününe (ba's günü) kadar devam eden bir süreçtir. Bu sürecin içeriği ile ilgili Kur'ân'dan bazı âyetler delil olarak ileri sürülmüştür. Bu âyetler⁷⁴ süreç ile ilgili zannî delil içermektedir. Berzah âlemi süreci ile ilgili hadis kaynaklarında bazı rivayetler geçmektedir. İslam düşüncesinde berzah âleminde insanın diriltilip ödül ve ceza göreceği tartışmalıdır. Kur'ân, onlarca ayette dünya yaşamının sonunda yaşanacak ölümden sonra kıyamet sonrası ba's/dirilme gününden söz etmektedir. Kur'ân, dünyada yaşanacak ölümden sonra ve âhret için ba's/dirilme gününden önce ayrıca bir diriltmeden kesinlikle söz etmez. Berzah âleminde diriltme söz konusu değildir. Kur'ân'da, "Onların önlerinde ise yeniden dirilecekleri güne kadar (süren) bir berzah vardır."⁷⁵ "Berzah" kelimesi ile âyette konu edilen anlam budur. Her insan öldükten sonra berzah âlemini yaşayacaktır. Berzah âleminde ruh ve beden ayrılacaktır. İnsan, berzah âlemini ruhu ile yaşayacaktır. Berzah âleminde ödül ve cezanın olacağı Mü'min 40/46 âyeti delil olarak getirilmiştir. "Akşam ve sabahları sunulacakları ateş! (Kıyamet)Saat gelip çatınca da, Firavun ve adamlarını, (cehennemdeki) en şiddetli azaba sürükleyin! denilecek."⁷⁶ Âyette kabir azabı olacağına dair kesin bir ifade söz konusu değildir. İnsan öldükten sonra, ruh ve beden ayrılacaktır. Ruha gideceği yer gösterilecektir. Peygamberimiz de bu konuya işaret etmiştir: "Bir kimse ölürken/öldüğü zaman, sabah akşam ona gideceği yer gösterilir. Eğer cennetlikse cennetteki yeri, cehennemlikse cehennemdeki yeri kendisine

⁷¹ el-Ankebût 29/57; bk. Âl-i İmrân 3/185; en-Nahl 16/61; el-Enbiyâ 21/34, 35; el-Mü'minûn 23/15.

⁷² er-Rahmân 55/26-27.

⁷³ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 3/8.

⁷⁴ Kur'ân'da geçen sübûtiyeti kat'î fakat delâleti/ifadesi zannî/açık olmayan bazı ayetler ileri sürülmektedir.

⁷⁵ el-Mü'minûn 23/100.

⁷⁶ el-Mü'min 40/46.

gösterilir ve ona Allah Teâlâ kıyamet gününde seni oraya gönderinceye kadar işte senin yerin burasıdır." denilir.⁷⁷

Kur'ân ayrıca berzah âleminde kalış sürecinin bir an gibi olduğunu bildirmiştir. Zaman mefhumunu yaratan Allah'tır ve insan için geçerlidir. İnsanın zaman mefhumunu yaşaması, Allah'ın yaratmasıyla ilgili bir olgudur; dilerse insana yaşatmaz. Berzah âlemi de bu zaman olgusu ile ilgilidir. Kur'ân, insanın berzah âlemini bir an gibi yaşadığını ve ifade ettiğini konu etmiştir. "Kıyametin kopacağı gün suçlular, bir andan fazla kalmadıklarına yemin ederler. Onlar (dünyada haktan) işte böyle döndürülüyorlardı. " ⁷⁸

Kur'ân, insanın söz ve eylemlerinin karşılığını, diriltilip hesaba çekildikten sonra göreceğini vurgular.⁷⁹ "O gün (hesap için Allah'a) arz olunursunuz. Hiçbir sırrınız gizli kalmaz."⁸⁰ "O gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük kabirlerinden çıkacaklardır."⁸¹ Kur'ân ba's /dirilme ile başlayan haşr-mahşer ve hesaba çekildikten sonra insanların ödül ve ceza göreceğini bildirmiştir. Ayrıca cennet ve cehenneminde hesaptan sonra olduğunu çok sayıda âyet ile konu etmiştir.

2.2.3. Kıyamet

Kıyamet kelimesi sözlükte "ayağa kalkmak, durmak, kıyam etmek, dikilmek" anlamlarına gelmektedir.⁸² Terim anlamı ise; dünyanın sonu, evrenin düzeninin bozulması, yok olması ve aynı zamanda tüm varlığın yeniden diriltilip mahşerde toplanmasıdır. İlk sûra üfürüldüğünde kıyamet kopacak, tüm insanlar ölecek ve evren yok olacaktır. "Sûr'a üflenir ve Allah'ın dilediği kimseler dışında göklerdeki herkes ve yerdeki herkes ölür. Sonra ona bir daha üflenir, bir de bakarsın onlar kalkmış bekliyorlar."⁸³ Kıyamet; Allah'ın, evren ve canlıların varlığını sürdürmesi için koyduğu yasaları kaldırması; evrenin düzeninin yok olması, insanların ve tüm canlıların ölmesidir.⁸⁴ "Gökyüzü yarıldığı, yıldızlar döküldüğü, denizler birbirine katıldığı, kabirlerin

⁷⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Cenâiz", 89 (1313); Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955), "Cennet", 17 (65-66).

⁷⁸ er-Rûm 35/55.

⁷⁹ el-Enbiyâ 21/47.

⁸⁰ el-Hâkka 69/18.

⁸¹ ez-Zilzâl 99/6.

⁸² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 12/496-506.

⁸³ Zümer 39/68; bk. en-Neml 27/87-89.

⁸⁴ Sebe' 34/51; ez-Zümer 39/68; el-Meâric 70/44; el-Kıyâmet 75/ 7-10; el-Mürselât 77/7-10; en-Naziât 79/6-9; Abese 80/33; el-İnşikâk 84/1-5; ez- Zilzâl 99/1-5; el-Kâria 101/1-5.

içindekiler dışarı çıkarıldığı zaman, herkes yaptığı ve yapmadığı şeyleri bilecek."⁸⁵

Kur'ân, kıyamet esnasında yaşanacak korkunç ve dehşet sahnelerini konu etmiştir. Bu yaşanacak olaylar bağlamında kavramlar kullanmıştır. Bu kavramlar kıyameti ifade eden veya kıyamette yaşanacakları konu eden kavramlardır.

2.2.3.1. Kur'ân'da Kıyamet ile İlgili Kavramlar

el-Hâkka: el-Hâkka⁸⁶ kavramı “Gerçekleşecek olan kıyamet, aniden meydana gelecek felaket, facia, afet” anlamına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in 69. sûresine ad ve konu olmuştur.

Yavmu'l-Âzife⁸⁷: “Yaklaşan, yaklaşmakta olan gün” anlamına gelmektedir.

el-Vâkı'a⁸⁸: “Olay, hadise, olgu, bela, kıyamet” anlamlarına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in 56. sûresine isim ve konu olmuştur.

el-Kâriâ⁸⁹: el-Kâria, Kur'ân-ı Kerîm'in 101 sûresine ad ve konu olmuştur. “Felaket, afet, ansızın gelen felaket” anlamlarına gelmektedir.

es-Sahha⁹⁰: “Şiddetli ses, gürültü, kulakları sağır eden ses” anlamlarına gelmektedir.

et-Tâmme⁹¹: “Yıkım, büyük felaket, kıyamet, afet” anlamlarına gelmektedir.

el-Ġâşiye⁹²: “Afet, bela, felaket, kıyamet, örtü” anlamlarına gelmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'in 88. sûresine isim ve konu olmuştur.

es-Sâ'ah⁹³: “Saat, vakit, zaman, kıyamet” anlamlarına gelmektedir.

Yavmu'l-Ba's⁹⁴: “Diriliş, dirilme, uyandırma günü” anlamlarına gelmektedir.

⁸⁵ el-İnfitâr 82/1-5.

⁸⁶ el-Hâkka 69/1.

⁸⁷ el-Mü'minûn 40/18.

⁸⁸ el-Vâkıa 56/1.

⁸⁹ el-Kâria 101/1-2.

⁹⁰ Abese 80/33.

⁹¹ en-Nâzi'ât 79/34.

⁹² el-Ġâşiye 88/1-2.

⁹³ en-Neml 16/77.

⁹⁴ el-A'râf 7/14; el-Hicr 15/36; en-Nahl 16/39, 84; Meryem 19/15, 33; el-Mü'minûn 23/100.

Yavmu'l-Hurûc⁹⁵: “Çıkma günü, çıkış günü, ayrılma günü” anlamlarına gelmektedir.

Yavmun Kebîr- Yavmun Azîm⁹⁶: “Büyük gün” demektir.

Yavmun lâ raybe fih⁹⁷: “Geleceğinde şüphe olmayan gün” demektir.

Yavmun Meşhûd⁹⁸: “Görülecek gün, hazır olacak gün, tanık olacak gün” anlamlarına gelmektedir.

Yavmu'd-Dîn⁹⁹: “Din günü, hesap günü, ceza günü” anlamlarına gelmektedir.

Yavmu'l-Fasl¹⁰⁰: “Ayrım günü, karar günü, hüküm günü” anlamlarına gelmektedir.

Yavmu'l-Hasre¹⁰¹: “Pişmanlık günü, keder günü, üzüntü günü” anlamlarına gelmektedir.

Yavmu'l-Hisâb¹⁰²: “Hesap günü” anlamına gelmektedir.

Yavmu't-teğâbun¹⁰³: Kur'ân-ı Kerîm'in 64. sûresine ad ve konu olmuştur. “Aldanış, aldanma günü, aldaşma, karşılıklı aldanma günü” anlamlarına gelmektedir.

Yavmü'l-âher¹⁰⁴: “Son gün, sonuncu gün” anlamlarına gelmektedir.

Yavmen kâne şerruhu müstetirâ¹⁰⁵: “Kötülüğü her yanı kuşattığı bir gün”.

Yavmü'l-hak¹⁰⁶: “Gerçek olan gün, hak olan gün”.

Yavmün lâ teste'ğirüne anhu sâaten velâ testakdimûn¹⁰⁷: “İleri ve geri bırakılmayacak bir gün, bir an geciktirilmeyecek bir gün”.

⁹⁵ Kâf 50/42; el-Me'âric 70/43.

⁹⁶ el-En'am 6/15; Yûnus 10/15; Hûd 11/ 3; Meryem 19/37; ez-Zümer 39/13.

⁹⁷ Al-i İmrân 3/9, 25.

⁹⁸ Hûd 11/103.

⁹⁹ el-Fâtîha 1/4; el-Hicr 15/35; eş-Şuârâ 26/82; es-Saffât 37/20; Sad 38/78; ez- Zâriyat 51/12.

¹⁰⁰ es-Saffât 37/21; ed-Duhân 44/40; el-Mürselât 77/13,14, 38; en-Nebe' 78/17.

¹⁰¹ Meryem 19/39.

¹⁰² İbrâhîm 14/41; Sâd 38/16, 53.

¹⁰³ et-Teğâbun 64/9.

¹⁰⁴ el-Bakara 2/8, 62, 126, 177; ÂI-i İmrân 3/144; en-Nisâ 4/39, 59; el-Mâide 5/69; et-Tevbe 9/18, 19.

¹⁰⁵ el-İnsân 76/7, 11.

¹⁰⁶ en-Nebe' 78/39.

Yavmün ma'lûm¹⁰⁸: “Bilinen bir gün, belirli bir gün”.

Yavmün lâ meradde minellah¹⁰⁹: “Allah'tan geri çevirilmesi mümkün olmayan gün, Allah'ın kesinlikle gerçekleştireceği bir gün”.

Yavmü'l-vaîd¹¹⁰: “Vaîd günü, tehdit günü, korkutma günü, gözdağı günü”.

Yavmü'l-câm'i¹¹¹: “Toplanma günü, bir araya getirilecek gün”.

Yavmü't-telâk¹¹²: “Buluşma günü, kavuşma günü”.

Yavmün turce'ûne ilellah¹¹³: “Allah'a döndürülme günü”.

Yavmün yec'alü'l-vildâne şeyba¹¹⁴: “Çocukları ihtiyarlatan gün, çocukların saçlarını beyazlatan gün”.

Yavmün 'akîm¹¹⁵: “Kısır bir gün, sonuçsuz, bereketsiz, beyhude bir gün”.

Yavmen sekîlâ¹¹⁶: “Ağır, zor, sıkıntılı bir gün”.

Yavmün 'asîb¹¹⁷: “Çok zor bir gün, çetin, korkunç, şiddetli, kritik bir gün”.

Yavmün asîr¹¹⁸: “Zorlu bir gün, sıkıntılı bir gün”.

Yavmün muhît¹¹⁹: “Kuşatıcı bir gün, çevreleyen, saran, kaplayan bir gün”.

Yavmün elîm¹²⁰: “Büyük acı veren bir gün, elem ve sıkıntılı bir gün”.

Yavmen abûsâ¹²¹: “Asık suratlı, çatık kaşlı, kara yüzlü bir gün”.

Yavmün lâ yantikûn¹²²: “Konuşulmayacak gün, söz söylenmeyecek bir gün”.

¹⁰⁷ Sebe' 34/30.

¹⁰⁸ el-Hicr 15/38; Sâd 38/81; el-Vakr'a 56/50.

¹⁰⁹ er-Rûm 30/43; eş-Şûrâ 42/47.

¹¹⁰ el-Enbiyâ 21/103; Sebe' 34/30; ez-Zuhruf 43/83; Kâf 50/20; ez-Zâriyât 51/60; el-Me'aric 70/42, 44; Bürûc 85/2.

¹¹¹ el-Mâide 5/109; Hûd 11/103.

¹¹² et-Tevbe 9/77; el-Mü'min 40/15; Ahzâb 33/44.

¹¹³ el-Bakara 2/281.

¹¹⁴ el-Müzemmil 73/17.

¹¹⁵ el-Hac 22/55.

¹¹⁶ el-İnsan 76/27.

¹¹⁷ Hûd 11/77.

¹¹⁸ el-Furkân 25/26; el-Kamer 54/8.

¹¹⁹ Hûd 11/84.

¹²⁰ Hûd 11/26; ez-Zuhruf 43/65.

¹²¹ el-İnsan 76/10.

Yavmün tatekellebü fihi'l-kulûbu ve'l-ebşâr¹²³: "Kalplerin ve gözlerin şaşacağı bir gün".

Yavmün taşhesü fihi'l-ebşâr¹²⁴: "Gözlerin dehşetten donakalacağı gün".

Yavmün lâ bey'un fihi velâ hulletün velâ şefâ'atün¹²⁵: "Alış-veriş, dostluk ve aracılığın olmadığı bir gün".

Yavmü't-tenâd¹²⁶: "Feryat, figan günü, korkup kaçılan gün".

Yavmü'l-feth¹²⁷: "Fetih günü, hüküm, karar günü".

2.2.3.2. Kıyamet Alâmetleri

Kur'ân-ı Kerîm'de çok sayıda kavram yanında, kıyamet alâmetleri de konu edilmektedir. Kıyamet; ilk aşamada evrenin düzeninin alt-üst olması ve tüm canlıların hayatının sona ermesidir. İkinci aşamada yeni bir hayatın şartları (âhiret) içinde tüm insanların yeniden diriltilmesidir. Kur'ân'da ve hadislerde, kıyamet gerçekleşmeden önce bazı olayların meydana geleceği bildirilmiştir. Bu alâmetler farklı evren yasaları ve toplumsal yasalar ile de ilgilidir. Kur'ân'da kıyamet ile ilgili en temel vurgu ansızın gerçekleşeceği bilgisidir. "O, size ancak ansızın gelecektir."¹²⁸

Kur'ân'da evrenin yaratılışını konu eden çok sayıda âyet geçmektedir. Evrenin işler yasasını Allah'ın koyduğu belirtilmiştir.¹²⁹ "Bilmez misin ki, göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'ındır."¹³⁰ Evren bu özel ve ince yasalarla işlemektedir. Kur'ân'da yaratılışın evreleri hakkında bilgi verildiği gibi yaratılışla ilgili çok sayıda kavram da geçmektedir. Her bir kavram özelde Allah'ın farklı bir sıfatı yanında farklı bir yaratılışı konu etmektedir.¹³¹

Evrende binlerce gezegen sistemi bulunmaktadır. Dünya, Güneş Sistemi içinde Samanyolu Galaksisi içerisinde bulunan bir gezegendir. Dünya ve diğer gezegenler güneşin etrafında ve kendi çevrelerinde dönmektedir. Güneşin ısı ve enerjisi dünyada tüm canlılara hayat vermektedir. Güneşteki enerjinin bir

¹²² Yâsîn 36/65; el-Mürselât 77/35.

¹²³ en-Nûr 24/37.

¹²⁴ İbrâhîm 14/42.

¹²⁵ el-Bakara 2/254; İbrâhîm 14/31.

¹²⁶ el-Mü'min 40/32.

¹²⁷ es-Secde 32/29.

¹²⁸ el-A'râf 7/187.

¹²⁹ el-Bakara 2/107; et-Tevbe 9/36; el-Enbiyâ 21/30; Yâsîn 36/38-40; er-Rahmân 55/5-9.

¹³⁰ el-Bakara 2/107.

¹³¹ Kur'ân'da yaratılış ile ilgili, *halaka*, *fetera*, *benâ*, *bedega*, *ce'ale*, *kadâ* kavramlarını kullanmıştır.

gün son bulacağı fiziki bir yasadır. Bilim ve fizik yasaları, maddenin özelliklerinden dolayı dünyanın içinde bulunduğu gezgen sisteminin de bir gün son bulacağını öngörmektedir. Evrende farklı zamanlarda ve farklı gezgen sistemlerinde yok oluşlar (kıyamet) sürekli gerçekleşmektedir. Kur'ân, evrendeki dünyanın içinde bulunduğu güneş sisteminin de bir gün son bulacağına dikkat çekmiştir. Ayrıca kıyamet meydana gelmeden önce birtakım olayların gerçekleşeceği de bildirilir.

İslam düşüncesinde bu alâmetler farklı şekillerde konu edilmiştir. Gaybî olan bu konunun Kur'ân bağlamında bir bütünlük içinde değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

2.2.3.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Kıyamet Alâmetleri

Kur'ân'da kıyamet öncesi evrende ve sosyal yaşamda bazı olayların gerçekleşeceği geçmektedir. Bunlar olağandışı ve dikkat çekici olaylardır. Kur'ân'ın, kıyamet hakkındaki en önemli vurgusu, ansızın gerçekleşeceği ifadesidir. Kıyamet, hiç kimsenin bilmediği bir an ve zaman diliminde gerçekleşecektir. "...O size ansızın gelecektir."¹³² Kur'ân'da geçen, kıyametin gerçekleşmesinden önce meydana gelecek olaylar şunlardır.¹³³

Dâbbetü'l-ard'ın yerden çıkması¹³⁴

Ye'cüc ve Me'cüc¹³⁵

Duhân (duman)¹³⁶

Ayın yarılması¹³⁷

Kıyamet öncesi bir takım olağandışı olayların gerçekleşmesi, şüphesiz insanları psikolojik, inanç ve düşünce açısından etkileyecektir. İnsan psikolojisi ve düşüncesi dış etkenlerden kolayca etkilenebilmektedir. Bu olgu insanın

¹³² el-A'râf 7/187.

¹³³ İslam düşüncesinde Hz. İsa'nın göklerde olduğu ve yeryüzüne ineceği ile ilgili ciddi tartışmalar yapılmıştır. Bu konu zannî bir konu olarak ifade edilmiş ve tartışılmıştır. Bu konuda Kur'ân ve rivayetlerde kesin ifadeler geçmediği gibi İslam inanç düşüncesi ve varlık yasaları açısından ciddi sorunlar içermektedir. Her şeyden önce Hz. İsa'nın nüzülü, Hıristiyanlığın öne sürdüğü, desteklediği ve Hıristiyanlık inanç düşüncesi için önemlidir. Kur'ân, Hz. Muhammed'in son elçi olduğuna dikkat çekmiş ve nübüvveti sonlandırmıştır. Ayrıca kıyamet alâmetlerinin meydana gelmesi ile imanın geçersiz olduğuna vurgu yapmıştır (el-En'âm 6/158). Kur'ân'ın bu yaklaşımı inanç ve düşünce açısından daha tutarlı ve anlamlıdır.

¹³⁴ en-Neml 27/82.

¹³⁵ el-Enbiyâ 96-98.

¹³⁶ ed-Duhân 44/10-11.

¹³⁷ el-Kamer 54/1.

temel niteliklerinden biridir ve her insanın yaşadığı bir gerçektir. Bu hususla ilgili insanlık tarihi örneklerle doludur. Kur'ân, bu olguya da dikkat çekmiştir. İnsan olağandışı olaylar ve afetlerden dolayı inanç ve düşüncesinde ani değişim ve dönüşüm yaşayabilmektedir. Meydana gelecek kıyamet âlâmetleri de insanı doğal olarak etkileyecektir. Bu dönemde yaşayan ve olaylara şahit olacak insanlar, etkilenip daha kolay iman edebileceklerdir. Ömrünü inkâr ve günah içinde yaşamış birinin son anda şahit olacağı bu olaylardan etkilenip iman etmesi, ilâhî adâlet ve imanda eşitlik ilkesine aykırı olacaktır. Kur'ân bu konuda sistematik ve tutarlı yaklaşımda bulunmuştur. Son anda gerçekleşen böyle bir imanı bu yüzden geçerli kabul etmemiştir. Kur'ân, ilâhlık taslayan Firavun'un boğulma anında iman edişine dikkat çekmiş ve fakat bu imanı kabul etmemiştir. "...Nihayet boğulmak üzere iken, İsrailoğulları'nın iman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım. Ben de Müslümanlardanım." dedi.¹³⁸

İman; içten, samimi ve hür irade ile gerçekleşen bir kabul ve yöneliştir. Bir takım baskı, zorbalık ve zorlamalar ile gerçekleşen iman, gerçek bir iman olmadığı gibi münafıklığı (iki yüzlü) doğuracağı için de dinde anlamlı ve geçerli değildir. Kur'ân, Hz. Muhammed'e tebliğ görevini yüklerken, hiç kimseye baskı ve zorlamada bulunmaması uyarısında bulunmuştur. "Artık sen öğüt ver! Sen ancak bir öğüt vericisin. Sen, onlar üzerinde bir zorba değilsin."¹³⁹ "Peygamber'in üzerine düşen ancak tebliğdir."¹⁴⁰ Kıyamet âlâmetleri de meydana geldiğinde insanlarda korku ve endişenin olması psikolojik olarak insani bir davranıştır. Korku ve felaket esnasında insanların daha hassas düşünebildiği ve davranış sergilediği bir olgudur. Bu durum insanı daha hassas kılar daha kolay iman eder. Bu olağandışı olayların meydana gelmesinden o gün yaşayan insanların korku ve endişe duyarak iman etmesi doğaldır. Bu dış etken ve yönlendirici unsur, iman etmede insanlar arasında adaletsizlik doğurabilir. İnanmayanların da korku ve felaket esnasında Allah'a sığındığı ve dua ettiği bir gerçektir. Kıyamet âlâmetleri de olağandışı gerçekleşecek doğal ve sosyal olaylardır. Kur'ân bu yüzden kıyamet âlâmetlerinin ortaya çıkması sonrası, imanın anlamsız olduğu ve geçerli olmayacağını bildirmiştir. "Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini veya Rabbinin gelmesini yahut Rabbinin bazı âlâmetlerinin gelmesini bekliyorlar. Rabbinin bazı âlâmetleri geldiği gün, önceden inanmamış ya da imanında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz. De ki: Bekleyin, şüphesiz biz de beklemekteyiz!"¹⁴¹

¹³⁸ Yûnus 10/90.

¹³⁹ el-Gâşîye 88/21-22.

¹⁴⁰ Mâide 5/99.

¹⁴¹ el-En'âm 6/158.

Kur'ân bu bağlamda, dünya yaşamında inkârı yaşamış ve hiçbir dinî hassasiyeti olmamış kişilerin, ölüm anında yaptıkları tövbenin geçerli olmadığını bildirmiştir. "Yoksa kötülükleri yapıp da içlerinden birine ölüm geldiğinde, "Ben şimdi tövbe ettim" diyenlerle kâfir olarak ölenler için kabul edilecek tövbe yoktur. Onlar için acı bir azap hazırlamışızdır."¹⁴²

Yüce Allah, insanı akıl ile donatmış, diğer varlıklardan özel ve farklı olarak yeryüzünün temsilcisi kılmıştır. Bunun yanı sıra Allah (c.c.) tüm varlık içinde insanı muhatap almış, vahiy ve elçiler ile desteklemiştir. Akıl ile iyi-kötü, doğru-yanlış ayırt etme gücünü insana vermiştir. Allah'ın evrene yerleştirdiği ölçü ve yasalar, insanın ibret alacağı ve hayretler içinde kalacağı şekilde, her gün insanın gözleri önünde yaşanmaktadır. İnsanın tüm bunlardan etkilenmeden yaşaması ve ibret almaması kendi aldanışıdır. İnsanın akıl, vahiy ve nübüvvet nimetlerine duyarsız kalıp dünyada yaşaması, insan için en büyük aldanış ve kayıptır. Allah'ın insana sunduğu her türlü nimete karşı şükretmemesi, inkâr ve günah içinde yaşaması büyük bir nankörlüktür. Bu yüzden Allah, ölüm anında ve kıyamet alâmetlerinin meydana gelişi anında yapılan imanı kabul etmemiştir. Kur'ân, imanın ve İslam'ın bir yaşam tarzı olduğunu bildirmiş, ölüm anı gelinceye kadar, insandan dini sorumluluklarını yerine getirmesini istemiştir. "Sana ölüm gelinceye kadar Rabbine ibadet et."¹⁴³ İnsandan istenen, ölüm gelmeden ve kıyamet alametleri meydana gelmeden önce, iman ve salih amellerin bir hayat tarzı olarak kabullenilmesi ve yaşanmasıdır.

2.2.4. Ba's/Dirilme Günü

Ba's "öldükten sonra diriliş, insanların diriltilmesi"dir.¹⁴⁴ Evrenin düzeninin yok oluşu ve tüm canlıların ölümü sonrası, insanların âhiret için yeniden diriltileceği gündür. *Ba's* günü, Allah'ın âhiret hayatını yeni yasalar ile oluşturması ve insanları diriltmesidir. "O gün Allah onların hepsini diriltecek ve yaptıklarını kendilerine haber verecektir..."¹⁴⁵ İkinci sûra üfürüldüğünde yeniden diriliş ve âhiret hayatı başlayacaktır.¹⁴⁶ "Sûr'a üfürülmüştür. (Bir de bakarsın ki) kabirlerinden çıkıvermişler ve Rablerine doğru süratle akın etmekteledir."¹⁴⁷

¹⁴² en-Nisâ 4/18.

¹⁴³ el-Hicr 15/99.

¹⁴⁴ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî gâribil'l-Kur'ân*, thk. safvan Adnan Dâvûd (Şam: Dâru'l-Kalem, 1997), 132.

¹⁴⁵ el-Mücâdele 58/6.

¹⁴⁶ Âl-i İmrân 3/185; el-Mü'minûn 23/16; en-Neml 27/87.

¹⁴⁷ Yâsîn 36/51.

2.2.5. Haşır/Haşr-Mahşer

Haşır kelimesi, sözlükte “toplanma, bir araya gelme” anlamlarına gelmektedir. Yüce Allah'ın kıyamet gününde bütün insanları diriltip mahşere iletmesidir. Mahşer ise “toplanma yeri, toplanılacak yer” anlamlarına gelmektedir.¹⁴⁸ Kur'ân-ı Kerîm insanlar, cinler, melekler ve tapınılan putların mahşere getirilip hesaba çekileceğini bildirmiştir.¹⁴⁹Kıyamet günü, insanların kabirlerinden diriltip haşredilmek için mahşere çağrılacağını, tek tek ve yalnız geleceğini, dünyada aracı (şefaatçi) olduğunu iddia edenlerin yanlarında olmayacağını,¹⁵⁰ insanların mahşer yerine koşacaklarını ve herkesin yanında görevli iki melek olacağını bildirir.¹⁵¹ "Hepsi saf saf rabbinin huzuruna çıkarılırlar. Onlara, 'Andolsun, sizi ilk önce yarattığımız gibi bize geldiniz. Oysa siz, sizin için hesaba çekileceğiniz bir zaman belirlemediğimizi sanmıştınız'. denir." ¹⁵² Yine her topluluğun önderleri ile mahşer yerine geleceği, iyi insanların kitaplarının sağından verileceği, kötü insanlarınkinin solundan verileceği konu edilmektedir.¹⁵³ Kur'ân, insanların amellerinin yazıldığı kitaplarının açılmış olarak önlerinde olacağını ve kitaplarını okumalarını isteneceğini bildirmiştir. Âyet, vicdanen hesap sorucu olarak nefsin yeterli olacağını, hidâyet ve delâleti seçenin insanın kendisi olduğunu, kimsenin günahının kimseye yüklenmeyeceğini vurgulamıştır.¹⁵⁴ Kur'ân, dünya yaşamını Yüce Allah'ın emirleri doğrultusunda yaşayan müminlerin, Allah'ın huzuruna özel bir şekilde getirileceğini, yüzlerinin parlak ve mutlu olacağını bildirmiştir. İnanmayanların, zâlimlerin ve Kur'ân'dan yüz çeviren günahkârların ise korku içinde, zincirlere vurulmuş, katrandan elbiseler giydirilmiş, yüzleri kara, kör, sağır ve yüzüstü bir şekilde getirileceğini bildirilir.¹⁵⁵ Mahşer alanında mülkün ve hükmün kime ait olduğu kendilerine sorulacaktır. "O gün onlar ortaya çıkarlar. Onların hiçbir şeyi Allah'a gizli kalmaz. Bugün mülk (hükümranlık) kimindir? Tek olan, her şeyi kudret ve hâkimiyeti altında tutan Allah'ındır."¹⁵⁶

¹⁴⁸ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, 4/190-192; İsfehânî, *Müfredât*, 237.

¹⁴⁹ Âl-i İmrân 3/158; el-En'âm 6/51, 72,128; es-Sebe' 34/40; el-Ahkâf 46/6.

¹⁵⁰ el-En'âm 6/94.

¹⁵¹ Kâf 50/21, 44; el-Kamer 54/7-8.

¹⁵² el-Kehf 18/48.

¹⁵³ el-İsrâ 17/71.

¹⁵⁴ el-İsrâ 17/13-15.

¹⁵⁵ İbrâhîm 14/49-50; el-İsrâ 17/97-98; Tâhâ 20/102, 124-127; el-Furkân 25/34; Abese 80/38-42.

¹⁵⁶ el-Mü'min 40/16.

2.2.6. Hesaba Çekilme/Mîzan

Mahşer alanında toplanan, insan ve cin topluluğuna kitapları verilir, önce amelleri ile yüzleşmeleri istenir.¹⁵⁷ Suçlular, kitabın içindekilerden dolayı korkuya kapılır, kitapta küçük, büyük her amel ortaya konur.¹⁵⁸ İnsanın organları ve yeryüzünde bulunmuş olan diğer canlı ve cansız varlıklar da insanın yaptıklarına şahitlik ederler.¹⁵⁹ Dünyada yaptıklarını okumaları, vicdanen kendilerini hesaba çekmeleri istenir. İnsan derin pişmanlık duyacak, gerçekleri anlayacak ve amellerin dışında hiçbir şeyin faydası olmadığını görecektir.¹⁶⁰ Yüce Allah isitimsiz herkesi hesaba çekecektir. Peygamberler dünyada yüklendikleri ağır sorumluluklardan dolayı daha ağır bir hesaba çekileceklerdir. "Elbette kendilerine peygamber gönderilenlere de gönderilmiş olan peygamberlere de soracağız. Ve onlara olup bitenleri tam bir bilgi ile mutlaka anlatacağız. Zaten biz onlardan uzak değiliz"¹⁶¹ Kim amel olarak iyi ve kötü ne yapmışsa karşılığını görecektir.¹⁶² O gün ne malın ve ne de hiçbir kişinin faydası ve yardımı olmayacaktır.¹⁶³ Dünyada iken zerre kadar hayır işleyen hesap gününde ödülünü alacak, kötülük yapan ise cezasını alacaktır. O gün hiçbir adaletsizlik söz konusu olmayacaktır. Hz. Muhammed insanlar hesap verirken; "Hiçbir kul, kıyamet gününde, ömrünü nerede tükettiğinden, ilmiyle ne gibi işler yaptığından, malını nereden kazanıp nerede harcadığından, vücudunu nerede yıprattığından sorulmadıkça bulunduğu yerden kıpırdamaz."¹⁶⁴ buyurmuştur. Mahşer yerindeki sorgu ve hesap sırasında insanlara ömürlerini nerede tükettikleri, gençliklerini nasıl geçirdikleri, mallarını nereden kazandıkları, nereye harcadıkları, bildiklerini uygulayıp uygulamadıkları sorulacaktır.

2.2.7. Sırat

Kur'ân'da sırat olayı doğrudan ifade edilmemiştir. Sırat olayı çok sayıda hadiste geçmektedir. Kur'ân'da geçen sırat kelimelerinin hiçbiri sırat köprüsü anlamında değildir. Buna karşın içinde sırat kelimesi geçmediği halde bazı âyetler sırat köprüsü olarak yorumlanmıştır.¹⁶⁵ Sırat, Kur'ân'da ağırlıklı olarak Meryem 19/71 âyetine dayandırılmıştır. "Sizden cehenneme varmayacak hiç

¹⁵⁷ el-İsrâ 17/14.

¹⁵⁸ el-Kehf 18/49.

¹⁵⁹ Yâsîn 36/65.

¹⁶⁰ el-Fecr 89/22-25.

¹⁶¹ el-A'râf 7/6.

¹⁶² ez-Zilzâl 99/7-8.

¹⁶³ eş-Şu'arâ 26/88-89.

¹⁶⁴ Tirmizî, "Kıyâmet", 1 (No 2416).

¹⁶⁵ el-En'âm, 6/27; el-Mü'minûn 23/7.

kimse yoktur. Rabbin için bu, kesin olarak hükme bağlanmış bir iştir."¹⁶⁶ Rivayetlerde âhirette cehennem üzerine kurulmuş sırat adı verilen bir köprüden geçileceği konu edilmiştir. Bu rivayetlerde insanların inanç ve amellerine göre sıratın kolay veya zor bir şekilde geçileceği, inanç ve amelleri kötü olanların cehenneme düşeceği bildirilmiştir.¹⁶⁷ Sünnî teolojî sırata inanmak gerektiğini ifade etmiştir. "... Sonra köprü (cisr) getirilir ve cehennemin iki sırtı arasında kurulur."¹⁶⁸ "İnsanlar cehenneme gelirler, sonra amellerine göre oradan geçerler."¹⁶⁹

2.2.8. Cennet-Cehennem

Cennetin kelime anlamı, bahçe, cennet, ağaçlı gölgeli ve suların olduğu bahçe, anlamlarına gelmektedir. Cennet; müminlerin ebedî olarak kalacakları, eşsiz ortamları olan, sayısız nimetlerle dolu olan âhiret yurdudur.¹⁷⁰ Kur'ân'da cennet kelimesi ile eş anlamlı veya onun özelliklerini konu eden isimler de kullanılmıştır. Ravdâ¹⁷¹, Adn¹⁷², Firdevs¹⁷³, Dârus's-Selâm (esenlik, güven, huzur yurdu)¹⁷⁴, Dâru'l-mukâme (sonsuz kalınacak yurt)¹⁷⁵, Cennetü'n-Nâim (güzellikler ve nimetlerle dolu cennet)¹⁷⁶, Hüsnâ (en güzel, en iyi, daha güzel)¹⁷⁷, Hüsn-i Meâb (güzel yurt)¹⁷⁸, Mekâmin Emîn (güvenilir yer, makam)¹⁷⁹, Mak'adü Sıdk (doğruluk tahtı, makamı)¹⁸⁰, İlliyyîn (şerefli, yüksek makam)¹⁸¹, Cennetü'l-Huld (ebedîlik yurdu)¹⁸² ve Cennetü'l-Me'vâ (konaklama, dinlenme bahçesi, sığınılacak, varılacak bahçe)¹⁸³ kavramları kullanılmıştır.

¹⁶⁶ Meryem 19/71.

¹⁶⁷ Buhârî, "Tevhîd", 24 (No. 7000); "Rikâk", 51 (No. 6181); Müslim, "İmân", 81 (No. 302, 326, 329).

¹⁶⁸ Buhârî, "Tevhîd", 24 (No. 7000).

¹⁶⁹ Tirmizî, "Tefsîr", 20 (No. 3160).

¹⁷⁰ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 13/92-95; İsfehânî, *Müfredât*, 203-204.

¹⁷¹ er-Rûm, 30/15.

¹⁷² et-Tevbe, 9 /72; en-Nahl, 16 /31; Meryem, 19 /61.

¹⁷³ el-Kehf, 18 /107-108; el-Mü'minûn, 23/10-11.

¹⁷⁴ er-Ra'd 13/23-24; İbrâhîm 14/23; Meryem 19/62; Yâsîn 36/57-58.

¹⁷⁵ el-Fâtır 35/34-35.

¹⁷⁶ el-Mâide 5/65; eş-Şuarâ 26/84-85; Lokman 31/8.

¹⁷⁷ Yûnus 10/26.

¹⁷⁸ er-Rad 13/29.

¹⁷⁹ ed-Duhân 44/51-52.

¹⁸⁰ el-Kamer 54/54-55.

¹⁸¹ el-Mutaffifîn 83/18.

¹⁸² Hûd 11/108.

¹⁸³ en-Necm 53/15.

Cehennem, kelime anlamı olarak, derin kuyu, çok sıkıcı, azap verici yer ateş çukuru, ateş, tuzak anlamlarına gelmektedir.¹⁸⁴ Kur'ân'da cehennem konu edildiği âyetlerde cehennem için *mihâd* (alçak arazi, yatak, döşek) *mesvâ*¹⁸⁵ (menzil, yer konak, ev) *me'vâ*¹⁸⁶ (mekân) kelimeleri veya *azâbü cehennem*, *nârü cehennem*, terkipleri kullanılmıştır. Kur'ân'da cehennem ile eş anlamlı veya cehennem özelliklerini konu eden kelimeler de geçmektedir. Bu bağlamda Kur'ân'da cehennem kelimesi yanında, *lezâ*¹⁸⁷ (halis ateş), *hutâme*¹⁸⁸ (şiddetli, kızgın, tahrip edici ateş), *sâîr*¹⁸⁹ (tutuşturmak, alevlendirmek), *sakar*¹⁹⁰ (tahrip edici ateş), *cahîm*¹⁹¹ (şiddetli, kızgın, yüksek ısı derceli ateş), *hâviye*¹⁹² (uçurum ve derin çukur içinde şiddetli ateş) kelimeleri de kullanılmıştır. Cehennem, inanmayanların sürekli kalacağı, günahkâr müminlerin ise günahlarının cezasını çekinceye kadar kalacakları ve azap görecekleri yerdir.

2.3. Kur'ân-ı Kerîm'de Cennet Hayatının Tasviri

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet hayatı farklı özellikleri ile tasvir edilmiştir. Cennetin genişliği, gökle yerin genişliği kadardır.¹⁹³ Cennet ebedîlik yurdu dur.¹⁹⁴ Mü'minler ebedî kalacaklardır.¹⁹⁵ Cennetlikler dünyada kendilerine vad edilenin karşılığını bulacaklardır.¹⁹⁶ Orada ne yakıcı sıcak ne de dondurucu soğuk vardır.¹⁹⁷ Cennette temiz su, taze süt, süzme bal ırmakları ve her türlü meyve vardır, sınırsız ve tükenmeyen nimetler.¹⁹⁸ Cennette türlü meyveler, hurmalıklar, ağaçlar ve çeşit çeşit etler bulunur.¹⁹⁹ Cennetlikler için canlarının istediği ve gözlerinin gördüğü her şey hazırlanmıştır.²⁰⁰

¹⁸⁴ İsfehânî, *Müfredât*, 209-210.

¹⁸⁵ Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres*, 206, Âl-i İmrân 3/151; ez-Zümer 39/31, 60, 72.

¹⁸⁶ Âl-i İmrân 3/151, 162; en-Nâziât 79/39; Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-mufehres*, 131-132.

¹⁸⁷ el-Meâric 70/15-16.

¹⁸⁸ el-Hümeze 104/4-7.

¹⁸⁹ el-Mülk 67/10-11.

¹⁹⁰ el-Müddessir 74/26-29.

¹⁹¹ el-Mâide 5/10.

¹⁹² el-Kâria 101 / 8-11.

¹⁹³ Âl-i İmrân 3/133; el-Hadîd 57/21.

¹⁹⁴ el-A'raf 7/42; et-Tevbe 9/22.

¹⁹⁵ et-Tevbe 9/21.

¹⁹⁶ el-A'raf 7/44.

¹⁹⁷ el-İnsân 76/13.

¹⁹⁸ el-Mâide 5/65; el-A'raf 7/42; et-Tevbe 9/21, 89; Muhammed 47/15.

¹⁹⁹ el-Vâkıa 56/28-36.

²⁰⁰ el-Bakara 2/25; ez-Zuhruf 43/71; en-Nebe' 78/31-35.

Cennetlikler için tertemiz eşler, mutlu yüzler, yapılmış güzel köşklerin altından ırmaklar akar.²⁰¹ Cennetlikler eşleriyle güzel ortamlarda huzur ve mutluluk içinde içinde yaşarlar.²⁰² Cennette çalışma ve hiçbir yorgunluk yaşanmaz ve oradan ayrılmayı istemez ve asla oradan çıkarılmazlar.²⁰³ Cennette boş söz işitmezler. Duyacakları yalnızca selamdır. Onlara, orada sabah ve akşam rızıkları vardır. ²⁰⁴ Tüm kötü duygulardan arındırılmış olarak, kardeşçe huzur içinde otururlar.²⁰⁵

2.4. Kur'ân-ı Kerîm'de Cehennem Yaşamının Tasviri

Kur'ân-ı Kerîm, cehennemi farklı isimler ve boyutları konu etmiştir. Cehennem ebedî bir azap yurdudur ve gerçekleşecektir²⁰⁶ Dünya hayatında inanmayanlar, cehennemde ebedî kalacaklar, korkunç ve sürekli azap göreceklerdir.²⁰⁷Cehennemliklere kimse yardım etmeyecektir ve oradan kurtulamayacaklardır.²⁰⁸ Cehennemliklere kötü ve iğrenç şeyler yedirilecek ve içirilecektir.²⁰⁹ Cehennem yedi kapısı vardır. O kapıların her biri için birer grup ayrılmıştır.²¹⁰

Cehennemliklerin özürleri ve pişmanlıkları fayda vermeyecektir.²¹¹ Cehennemliklerin yüzleri korku ve zillet içinde olacaktır.²¹² Cehennem azabı korkunçtur.²¹³ Cehennem ehli, günahlarını itiraf edecek;²¹⁴ cehennemde görevli melekler, cehennem ehline dünyada size uyarıcı gönderilmedi mi? diye soracaktır.²¹⁵ Dünya hayatında âhret hayatına inanmayanlara, kibir, gurur içinde olanlara hatırlatma yapılacaktır.²¹⁶ Cehennemlikler, Allah dışında hiçbir şeye güvenilmemesi gerektiğini itiraf edeceklerdir.²¹⁷

²⁰¹ Âl-i İmrân 3/15, 107, 136, 198; en-Nisâ 4/122, 157; el-Ankebût 29/58.

²⁰² Yâsîn 36/56; en-Nebe' 78/31-35.

²⁰³ el-Hicr 15/48, el-Kehf 18/108.

²⁰⁴ el-A'raf 7/46; Yûnus 10/10; İbrâhim 14/23; Meryem 19/62; en-Nebe' 78/31-35.

²⁰⁵ el-Hicr 15/47.

²⁰⁶ en-Nisâ 4/169; el-A'raf 7/36; İbrâhim 14/17.

²⁰⁷ Âl-i İmrân 3/185; en-Nisâ 4/10, 30, 56, 169.

²⁰⁸ en-Nisâ 4/121, 145.

²⁰⁹ İbrâhim 14/16; es-Saffât 37/62-67; el-Gâşiyeh 88/5-6.

²¹⁰ el-Hicr 15/44.

²¹¹ İbrâhim 14/44; el-Fâtır 35/36; et-Tahrîm 66/7.

²¹² el-Fâtır 35/37; el-Gâşiyeh 88/2.

²¹³ er-Rahmân 55/43-44; el-İnsân 76/4.

²¹⁴ el-Mülk 67/11.

²¹⁵ el-Mülk 67/8.

²¹⁶ ez-Zümer 39/48; el-Mü'min 40/74-76; et-Tûr 52/11-13.

²¹⁷ el-Mü'min 40/74.

3. Âhirete İman

İslam'da âhiret gününe inanmak, imanın bir rüknü ve akîdenin bir ilkesidir. Âhirete iman, sübûtiyet ve delâlet açısından kesin bir ilkedir.

Bu nedenle âhirete iman etmeyen, mü'min hükmünü taşımaz. Âhirete iman, âhiret âleminin gerçekleşeceğine inanmak, İslâm dininin üç ana inanç esasından biridir. İslam düşüncesinde âyet ve rivayetlerde geçen altı iman ilkesi, Kelâm ve akâid ilminde üç ana başlık altında konu edilmiştir.

1. Ulûhiyet (Allah'a iman, Kadere iman).
2. Nübüvvet (Kitapları iman, Âhirete iman).
3. Sem'iyât/Me'âd (Âhirete iman, Meleklerle iman).

Âhiret hayatı gaybî bir iman konusudur. Gaybî bilginin sahibi Allah'tır, insanın bu konularda bilgisi vahye dayanır. Âhiret hayatı ve yaşanacaklar bir iman konusudur. İman, samimi ve içten bir kabule dayanır.²¹⁸ Bu iman ve kabul bir imtihandır. Âhirete iman, deneyim ve duysal verilere dayalı olursa, onun iman ve imtihan boyutunu ortadan kaldırır. Kur'ân, insanın dünya yaşamına sorumluluk yüklemiş ve âhiret ile ilişkilendirerek anlamlı kılmıştır. Dünya yaşamında iman etmek, iyi söz ve davranışlarda bulunmak şartıyla inananların âhirette mutlu olacağı, korku ve üzüntüden kurtulacakları bildirilmiştir. Dünyanın ve âhiretin bir yaratılış anlamı olduğundan, insanın dünyada yaptıklarının âhirette bir karşılığı vardır.

3.1. Kur'ân'ın Âhirete İmanı Delillendirmesi

Âhiret, yeniden bir diriliş ile sonsuz bir hayattır. Âhiret hayatı yeni yasalar ile kurulacak ve tüm insanların diriltilmesi ile başlayacaktır. Haşr-mahşer, hesap, mîzan, sırat, cennet-cehennem süreçleri yaşanacaktır. Kur'ân, âhiret hayatını birtakım örnekler ve bazı aklî çıkarımlar ile delillendirmiştir. Ölümden sonra dirilişin Allah için hiç zor olmadığı ve gerçek olduğu bazı örnekler ve birtakım aklî delillendirmelerle konu edilmiştir. Kur'ân, dünya yaşamında ölüm ve dirilişin örneklerini vermiştir.

3.1.1. Âhirete İmanın Örneklendirilmesi

Kur'ân, âhiret hayatına dikkat çekerken bazı örneklerde bulunur. İnsanlık tarihinde yaşanmış bazı olayları örnek vererek, ölüm ve dirilmenin gerçekliğine dikkat çekmiştir. Sonsuz güç, kudret ve irade sahibi olarak

²¹⁸ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber, İmam-ı Azamın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 56; Furat Akdemir, "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (2016), 38-40.

Allah'ın, âhiret hayatını gerçekleştirmesi ve insanı tekrar diriltmesi kolaydır. Kur'ân bunu dünya yaşamından örnekler vererek anlatmıştır.

a. Yüzyıl Sonra Diriltme

Kur'ân, Bakara 2/258 ve 259. âyetlerinde iki karakter üzerinde durmuştur. 258. âyette geçen inkâr eden kişinin Hz. İbrahim ile tartışan kişinin Nemrut olduğu ifade edilir. Hz. İbrahim ve Nemrut arasında geçen ve Nemrud'un ilâhlık iddiasına Hz. İbrahim deliller getirerek cevap vermiştir. Hz. İbrahim, Nemrud'un ilâhlık iddiasını getirdiği deliller ile çürütmüştür. "Allah kendisine mülk verdi diye İbrahim ile rabbi hakkında tartışanı görmedin mi? İbrahim: "Rabbim, dirilten ve öldürenidir" demişti. "Ben de diriltir ve öldürürüm" dedi; İbrahim, "Şüphesiz Allah güneşi doğudan getiriyor, sen de batıdan getirsene" dedi. İnkâr eden şaşırıp kaldı. Allah zulmeden kimseleri doğru yola eriştirmez."²¹⁹

Bakara 2/259. âyette geçen Üzeyir olduğu ifade edilen zâtın, yıkık bir kasabaya uğradığı ve ölenlerin nasıl dirileceğini düşündüğü konu edilir. Bu olayın, Kudüs'teki Mescid-i'nin (Beyt-i Makdis'in) ilk yıkılışından sonra²²⁰ gerçekleştiği Tevrat'ta konu edilir. Yıkılışından sonra Üzeyir Kudüs'ü görünce "Allah bu kenti ölümünden sonra nasıl canlandıracak?" der. Allah da onu öldürür ve yüzyıl sonra tekrar diriltir. Yiyecekleri bozulmamış fakat eşeği çürümüş ve kemikleri kalmıştır. Yıkık kasaba (Kudüs) imar edilmiştir. Uyandığında, bir gün veya daha az bir zaman uyuduğunu zanneder. Yiyeceklerine bakınca böyle olduğunu düşünür. Eşeğine bakınca durumu anlar. Allah, Üzeyir'in gözü önünde eşeğini diriltir. Üzeyir, Allah'ın kudret ve yüceliğine şahitlik eder.²²¹

b. Kuşların Canlandırılması

Hız. İbrahim, ölüm ve dirilişin nasıl olduğunu merak etmiş ve rabbine yönelmiştir. Yüce Allah onu, iman ve tasdik edeceği bir örneğe şahit kılmıştır. İnsanın bilgi ve deneyimleri, yeniden dirilme ve âhireti kavramada yeterli değildir. Hız. İbrahim'in şahit olduğu bu olay, onun şahsında tüm asırlara ve insanlığa yönelik bir örnektir.

"İbrahim: Rabbim! Ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster, dediğinde, İnanmıyor musun? deyince de, Hayır öyle değil, fakat kalbim iyice kansın, demişti. Öyleyse dört çeşit kuş al, onları kendine alıştı, sonra onları parçalayıp

²¹⁹ el-Bakara 2/258. Nureddin es-Sâbûnî, *Mâtürîdiyye Akâidi*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 1991), 167.

²²⁰ el-İsrâ 17/5.

²²¹ en-Nisâ 4/11-24; Baki Adam, "Üzeyir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/401-402.

her dağın üzerine bir parça koy, sonra onları çağır; koşarak sana gelirler. O halde Allah'ın güçlü ve Hakim olduğunu bil, demişti."²²²

c. Yıldırım Çarpmasıyla Bayılma ve Tekrar Kendine Gelme

Âyette ölüm ve dirilme hakkında İsariloğulları'nın Hz. Mûsâ ile tartışması konu edilmiştir. Âyette yıldırım çarpması sonucu kendilerinden geçen topluluğun tekrar kendilerine getirilmesi örnek verilmiştir. Bu âyette konu edilen ölüm, gerçek anlamda ölüm değildir. Kur'an uyku halini, bayılmayı ölüme benzeter. Bayılıp şuurları kapanıp, kendilerinden geçtikten sonra tekrar onları diriltmiştir.

"Ya Mûsâ! Allah'ı apaçık görmedikçe sana inanmayacağız demiştiniz de gözleriniz göre göre sizi yıldırım çarpmıştı. Sonra, şükredesiniz diye ölümünüzün ardından sizi tekrar dirilttik."²²³

3.1.2. Kur'an'ın Âhiret Hayatını Aklî Olarak Delillendirmesi

Allah zâtı ve sıfatları ile mükemmel ve yücedir. Allah mutlak ve sınırsız dileme, irade, güç, kudret ve yaratma sahibidir. Varlık ve evreni yoktan var eden, düzenini sağlayan ve sürdüren Allah, zorunlu varlıktır.²²⁴ Allah; hiçbir kişiye, aracıya ve yardıma muhtaç değildir. Dilediğini dilediği gibi yaratma ve şekillendirme gücüne sahiptir. Evrenin yoktan var edildiği bir gerçektir. Allah, tüm evrenin ve varlığın yaratıcısıdır.²²⁵ Allah evreni yoktan var etmiştir ve bu kozmolojik düzene son vererek yeniden bu evreni yaratması da mümkündür. Allah, yaratıcı olarak bunu gerçekleştirebilecek iradeye, bilgiye ve güce sahiptir. Allah, evreni ilk defa yaratmaktan aciz olmadığı gibi ikinci defa yaratmaktan da aciz değildir. Bu aklen imkânsız değil aksine mümkündür. Bir şeyi bir kere yapabilen ikinci kez de yapabilir.²²⁶ Kur'an, Allah'ın evreni, gücü ve dilemesiyle ilk defa yarattığını, genişlettiğini bildirmiştir. Allah, kıyamet ile evreni dürerek yok edeceği gibi onu ilk yaratmada olduğu gibi yeniden yeni âhiret yasalarına göre ölçüler koyarak yaratacaktır.²²⁷

Âhiret hayatı, gaybî bir iman konusudur. Kur'an bu konuyu zaman zaman aklî çıkarımlar ile ele alır. İnsanın sorumlu yaratıldığını, dünyadaki eylemlerinin bir karşılığı olduğunu konu eder.²²⁸ Yüce Allah dünyanın bir

²²² el-Bakara 2/259.

²²³ el-Bakara 2/55-56.

²²⁴ Furat Akdemir, "Kur'an Kavramları Bağlamında Tenzih". *Journal of Social and Humanities Sciences Research* 7/55 (2020), 1787-1788.

²²⁵ Furat Akdemir, *Vahyin Allah Tasavvuru* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 80-90.

²²⁶ el-Ankebût 29/19-20; Kâf 50/15.

²²⁷ ez-Zâriyât 51/47; el-Enbiyâ 21/104.

²²⁸ Kadri Ziyaettin Coşan, "Kur'an-ı Kerim'in Zamana Bakışını Yansıtan Bazı Temel

anlamı, karşılığı olduğunu; insanın dünyada yaptıklarının âhirette karşılığı olduğunu vurgular. Dünya hayatının bir anlamı vardır. Bu kadar özel ve hassas yasalar ile işleyen bir dünya hayatının anlamsız olması mümkün değildir. "Allah gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulm edilmez."²²⁹ Yüce Allah her şeyi yaratmaya gücü yeter ve dilediğini gerçekleştirir. Allah evreni, yasalarını ve içinde var olan her şeyi bir amaç ve anlam çerçevesinde yaratmıştır.²³⁰ Evrenin yasalarında ve varlığın yaşamında hiçbir şey anlamsız ve amaçsız değildir. Her şey Allah'ın ilim, kudret ve yaratması ile var olmuş ve varlığını sürdürmektedir. Allah'ın ölüm ve kıyamet sonrası âhret hayatını yaratması ve ölüleri diriltmesi de doğaldır ve bu Allah için zor değildir. Yüce Allah buna dikkat çeker. Asıl önemli ve zor olan ilk yaratmadır. İlk yaratmayı gerçekleştiren ve sürekli yaratan Allah'ın, âhret hayatını yaratması ve ölenleri tekrar diriltmesi basittir. Kur'ân bu gerçeğe değinir.²³¹

Kur'ân âhirete imanı delillendirirken tabiatta yaşanan değişim ve dönüşümleri örnekleyerek de anlatır. Tabiatta yaşanan mevsimsel değişikliklerin, dünya ve âhret hayatının gerçekliğine bir örnek olduğunu hatırlatır. Kur'ân, her yıl baharda yaşanan yeniden dirilme ve canlanma, yaz ayında olgunlaşma ve ürün verme, sonbaharda hazan ve yıkılış, kış mevsiminde ölüm ve bekleyişi ölüm ve dirilmeye örnek verir. Bunların dünya ve âhireti anlatan canlı örnekler olduğuna dikkat çeker.²³²

Allah evrende yarattığı her şeyi bir amaç ve anlam çerçevesinde yaratmıştır. Anlamsız ve amaçsız yaratılan hiçbir şey yoktur. "Biz yeri, göğü ve arasındakileri oyun olsun diye yaratmadık."²³³ Allah, hayatı ve ölümü bir amaç için yarattığını ve her bir hayatın diğer hayatla doğrudan ilişkili olduğunu belirtmiştir. Kur'ân, evrenin ve varlığın yaratılmasını, âhret âlemi ile ilişkilendirerek anlam ve değer yüklemiştir.²³⁴ "Onlardan, Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru" diyenler de vardır."²³⁵ Bu yüzden âhret âlemi, dünya yaşamını anlamlı ve

Kavramlar ve Yaşam Arasındaki Anlam İlişkileri", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 39-45.

²²⁹ el-Câsiye 45/22.

²³⁰ Furat Akdemir, "İslâm Düşüncesinde Allah'ın Sıfatlarını Anlama Sorunu", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 9/2 (2020), 1588-1590.

²³¹ Yâsîn 36/77-79.

²³² ez-Zümer 39/21.

²³³ el-Enbiyâ 21/16.

²³⁴ Âl-i İmrân 3/191; el-Mü'minûn 23/115; er-Rûm 30/8; Sâd 38/27; ed-Duhân 44/38-39; el-Ahkâf 46/3; el-Kiyâmet 75/36.

²³⁵ el-Bakara 2/201.

değerli kılar. Dünya bu hayattan ibaretse, insanın ölümle yaşayacağı yok oluş duygusu, insanı mutsuz ve amaçsız kılar. Âhîret hayatının olması, ölümü yok oluş olmaktan çıkarır. Ölüm o zaman *yokluk* anlamı taşımaz. Dünyada yaşanan ölüm, aslında ölümü öldürmek ve sonlandırmaktır. Âhîret yaşamının olmaması, dünya yaşamını insan için her açıdan anlamsız, değersiz ve tutarsız kılar. Sonu yok oluş olan, geçici dünya hayatı anlamsızdır. Buna karşılık ebedî ve en güzel nimetlerle dolu, huzur ve mutluluğun var olduğu bir âhîret hayatı için yaratılmış olmak, daha anlamlı ve daha değerlidir. Aynı zamanda akla en yatkın olan da budur.²³⁶ Evren ve insan oyun ve eğlence olsun diye değil aksine gerçek bir amaç dolayısıyla yaratılmış olmalıdır, o da; "Yaratıcıyı tanıyıp O'na teşekkür etmek ve sonuçta O'nunla karşılaşmak", diye ifade edilir.²³⁷ İnsanların, dünyada akıl yürüterek ve vahiy yoluyla kendi varlığı ve evren hakkında bilgi sahibi olması, bir amacı ve hedefi olması anlamlıdır. Dünya hayatının sonunda yeni bir hayat ve Allah'a kavuşma arzusu, insanı mutlu kılar.

İnsan, anlamsız yaratılmamıştır; farklı yetenekler ile donatılmıştır. İnsanlar, dünyada farklı inanç ve düşüncelere yönelmektedir. Bu düşünce ve inanç doğrultusunda söz ve eylemlerde bulunur. İnsan, düşünen, seçen ve karar kılarak eylemde bulunan bir varlıktır. İnsanın daha doğru ve sağlıklı bir söz ve eylemde bulunması vahyin amacıdır. Kur'ân, insanın söz ve eylemlerine anlam katarak, yaşamını doğru ve iyi bir zemine oturtmaya çalışır.²³⁸ Aynı zamanda inanç, düşünce ve eylemlerine dünya ve âhîrette bir karşılık ve değer atfetmiştir. Dünya yaşamı, insanların farklı inanç, düşünce ve eylemlerinin olduğu bir olgudur. Akıl, bu inanç, düşünce ve eylemlere bir anlam katar ve karşılık düşünür. Akıl, inanç, düşünce ve eylemleri anlamlandırır, hüküm koyar ve tüm bunların karşılıklarının olduğu ve verildiği bir âlemin var olmasını gerekli görür.²³⁹

Ölümle her şey yok olacak ve sona erecekse, insanların inanç, düşünce ve eylemlerinin karşılık bulduğu bir âhîret âlemi yoksa; iyi ve kötü davranışın, bütün inanç ve davranışların bir hükmü olmaz. İyilik ve kötülük, doğru ve yanlış arasında bir fark olmaz. Bu insanların dünyada üzerinde çok durduğu ve gerçekleştirmek istediği adalet ilkesi ile uyuşmaz. Her insanın söz, inanç, düşünce ve eylemlerinin en küçüğünün bile bir karşılığı olmalıdır. Yüce Allah, her şeyin karşılığının eksiksiz verileceğini bildirmiştir. "Herkes yaptığı için karşılığı tam olarak verilir. Allah, onların yaptıklarını en iyi bilendir."²⁴⁰

²³⁶ et-Tevbe 9/38; Yûsuf 12/109; er-Ra'd 13/26; İbrâhîm 14/3; eş-Şûrâ 42/36.

²³⁷ Yûnus 10/7-8; el-Ankebût 29/23; er-Rûm 30/16; es-Secde 32/10; Fussilet 41/54.

²³⁸ el-İsrâ 17/9.

²³⁹ Âl-i İmrân 3/30, 185; el-Enfâl 8/37; el-Enbiyâ 21/47; Sâd 38/28.

²⁴⁰ ez-Zümer 39/70.

İnsanlık var olduğundan bu yana bir anlam arayışı içindedir. İnsan; söz, inanç, düşünce ve eylemlerine bir anlam yükleme çabası içinde olmuştur. Gerçeği ve doğruyu arama ve ortaya koyma çabası insanlığın en büyük hedefi olmuştur. Tartışma yaşanan inanç, düşünce ve eylemlerin hangisinin hak, hangisinin yanlış ve geçersiz olduğunu ortaya koyan bir hayatın olması akli bir yaklaşımdır. Kur'ân, dünyada yaşanan söz ve eylemlerin karşılık bulacağı âlemin âhiret olduğunu bildirmiş ve bu iddiasını güçlü bir şekilde ortaya koymuştur.²⁴¹

Ahlak, insan ilişkilerinde iyi ya da doğru, kötü ya da yanlış olarak adlandırdığımız değer yargılarını ifade eder. Din de gerçekte iyi ve doğruya ulaşmak, kötüden korunmak ve uzaklaşmak için temel kurallar koymuştur. Din, ahlakî kuralların karşılığının olduğunu ortaya koyar ve anlamlandırır. Bu daha erdemli ve sağlıklı birey ve toplumların gelişimine katkı sağlar. Ahlakî kuralların bu dünyada ve âhirette karşılığının olması insanın söz ve eylemlerini anlamlı kılar. Âhiret âlemine inanan insanların yaşadığı toplumlarda iyilik oranlarının yüksek, suç işleme oranlarının ise düşük seviyelerde olması bunu kanıtlamaktadır.

İnsan, ölümle yok olacak ve sona erecek bir varlık olmayı arzulamamaktadır. İnsan, yaşarken bile fitratından dolayı ebedî bir hayatı yaşayacakmış gibi bir çaba ve yatırım içindedir. İnsanlar dünyada da uzun ömürlü ve daha büyük hedefleri gerçekleştirme çabası içindedir. İnsanın fitratında taşıdığı bu duygu, yaşamın bu dünya hayatı ile sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır. Fitratında taşıdığı dünyaya ait duygular, uzun ömür, sonsuzluk arzusu ancak ebedî bir hayat olan âhiret hayatı ile karşılık bulur.

Sonuç

Âhiret kavramı Kur'ân'ın temel kavramlarından biridir. Kelime, "son, en son, final, hemen ardından, sonuç" anlamlarına gelmektedir. Âhiret kelimesi, Kur'ân'da ebedî hayat (âhiret) anlamı yanında, "son, en son, diğer" anlamları bağlamında dünyevi konular için de kullanılmıştır. Kur'ân, âhireti ağırlıklı olarak, mutlak ve yalın olarak *ed-dârü'l-âhire* terkinde geçen anlam bağlamında kullanmıştır. Âhiret kelimesi, müennes formunda ikisi dünyevi anlamda olmak üzere yüzonaltı yerde müennes/dişil formunda, yirmi altı yerde ise müzekker/eril formunda (الآخِر-*el-yevm*) kelimesine sıfat olarak kullanılmıştır. Âhiret kavramı bu kullanımlarda, ölümle başlayan, çeşitli evreleri olan ebedî hayatın adıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, âhiret kelimesi *ed-dâr* ile sıfat veya isim tamlaması şeklinde *ed-dârü'l-âhire*, *dârü'l-âhire*, *en-neş'etü'l-âhire*, *sevâbe'l-âhire*, *ecrü'l-âhire*,

²⁴¹ en-Nahl 16/38-39; el-Hac 22/69; ez-Zümer 39/46; el-Mü'min 40/70-75.

likâe'l-âhire, *va'dü'l-âhire*, *azâbe'l-âhire*, *harse'l-âhire* ve *nekâle'l-âhire* şeklinde geçmektedir. Kur'ân'da âhîret kelimesi *e-râ-de* (istemek, arzulamak), *ha-zi-râ* (sakınmak, korkmak), *hâ-fe* (korkmak) ve *ve-zi-ra* (bırakmak, terketmek) filleri ile kullanılmıştır.

Kur'ân'da âhîret ile eş anlamlı veya âhîretin farklı boyutlarını konu eden kavramlar kullanılmıştır. Ayrıca âhîret kelimesinin zıddı olan; *dünya*, *ûla ve el-hayâtü'd-dünya* kavramları geçmektedir. Âhîret hayatı; ölümle başlayan, berzah, kıyamet, haşr-mahşer, hesap, mîzan, sırat, cennet-cehennem evrelerinden oluşmaktadır. Kıyamet, âhîret evrelerinin en önemli süreçlerinden biridir. Kur'ân, kıyamet öncesi ve sonrasına dikkat çekmiştir.

Kur'ân, âhîreti bir iman ilkesi olarak Allah'a iman esasını ile birlikte kullanmıştır. Kur'ân, dünya ve âhîreti bir bütünlük içinde konu etmiştir. İnsanın dünyadaki tüm söz ve eylemlerinin âhîrette bir karşılığı olduğu vurgulanmıştır. Âhîret, dünya yaşamını anlamlı kılan, insanın söz ve eylemlerine anlam katan bir hayattır. Âhîret, dünyaya kıyasla sonsuz şartları ve nimetleri ile daha mükemmeldir.

Âhîret, gaybî bir iman ilkesidir. Allah, âhîret hayatının varlığını, insan idrâkinin anlayacağı örneklerle anlatmıştır. Bu konuda insanın kendi varlığından ve tabiatında yaşanan olaylardan örnekler vererek, akî bir zemine indirgemıştır.

Kaynakça | References

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *Mu'cemu'l-mufehres li elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm*. Kahire: Daru'l-Hadis. 1988.
- Adam, Baki. "Üzeyir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/ 401-402, Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Akdemir, Furat. *Vahyin Allah Tasavvuru*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Akdemir, Furat. "İmanın Değersel Anlamı ve İslam'da İnanç Özgürlüğünün Temelleri". *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 6/2 (2016), 37-65.
- Akdemir, Furat. "Kur'an Kavramları Bağlamında Tenzih". *Journal of Social and Humanities Sciences Research* 7/55 (2020), 1786-1799.
- Ayed, Ahmed vd. *el-Mu'cemü'l-Arabiyyü'l-Esâsî*. Alesco: Larus Yayınları, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahih*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr, b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Coşan, Kadri Ziyaettin. "Kurân-ı Kerim'in Zamana Bakışını Yansıtan Bazı Temel Kavramlar ve Yaşam Arasındaki Anlam İlişkileri". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 36-52.
- Ebû Hanife, İmâm-ı Azâm. *İmâm-ı A'zâm'ın Beş Eseri*. trc. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin b. Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemalüddin. *Lisanü'l-Arab*. Beyrut: Daru Sadr, 1955.
- İsfehânî, Râğîb. *el-Müfredât fi gâribil'l-Kur'an*. thk. Safvan Adnan Dâvûd. Şam: Dâru'l-Kalem, 1997.
- Sabûnî, Nureddîn. *Mâtürîdiyye Akâidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevra b. Musa b. Dahhâk. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1970.
- Topaloğlu, Bekir. "Âhiret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/543-548. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Tözluyurt, Mehmet. "Kur'an'da Allah Ve İnsanın Sonsuzluğu Üzerine Bir İnceleme". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018/13), 191-192.

Kadın ve Aile İlmihallerinin Tespiti ve Bunlara Yapılan Eleştirilerin Değerlendirilmesi

Fetullah Yılmaz | [0000-0002-2348-9537](tel:0000-0002-2348-9537) | ftllhyilmaz@ankara.edu.tr

Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Hukuku Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye

ROR ID: [01wntqw50](https://orcid.org/01wntqw50)

Ayşegül Bülbül | [0000-0003-1403-1943](tel:0000-0003-1403-1943) | aysegulcak24@gmail.com

Kur'an-ı Kerim Öğretmeni, Özel Kırlangıç Anaokulu, Erzurum Milli Eğitim Müdürlüğü, Erzurum, Türkiye

Öz

Bu makalede genel Müslüman kitlenin başucu kitabı niteliğinde olan kadın ve aile ilmihalleri fıkıh literatürünün bir alanı olarak değerlendirilmekte ve fıkıh ilmi açısından incelenmektedir. Makale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde önce ilmihal kavramı ve ilmihallerin çeşitleri üzerinde kısaca durulmaktadır. Ardından fıkıh edebiyatı içinde önemli bir yer işgal eden kadın ve aile ilmihallerinin tespitine çalışılmaktadır. Tespit edilen kadın ve aile ilmihalleri yazıldıkları dönemler esas alınmak suretiyle kaydedilmektedir. Bu dönemler cumhuriyet öncesi ve sonrasıdır. Ayrıca ilgili eserler genel aile ilmihalleri ile özel konuları işleyen eserler şeklinde sınıflandırılmaktadır. Tespit edilen eserlerin çoğu kısaca tanıtılarak haklarında bilgi verilmektedir. Yine bu kısımda, kadın ve aile ilmihallerinin yazılma nedenleri üzerinde durulmaktadır. İkinci bölümde ise kadın ve aile ilmihallerine yönelik yapılan tenkitler incelenmektedir. Bu tenkitler şu başlıklar altında ele alınmaktadır: Dil ve üslup, görsellik, aileye görelilik, işlevsellik, kaynaklara uygunluk, eğitsellik, benzerlik ve yazarların cinsiyeti. Sonuç kısmında da genel olarak varılan neticeler belirtilmekte ve bundan sonra kaleme alınacak ilmihaller için bazı tavsiyelerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Fıkıh, Fıkıh Literatürü, İlmihal, Aile İlmihali, Kadın İlmihali.

Atıf Bilgisi

Yılmaz, Fetullah – Bülbül, Ayşegül. “Kadın ve Aile İlmihallerinin Tespiti ve Bunlara Yapılan Eleştirilerin Değerlendirilmesi”. *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 250-284. <https://doi.org/10.61272/duid.1380765>

Geliş Tarihi 24.10.2023

Kabul Tarihi 22.12.2023

Yayın Tarihi 31.12.2023

Değerlendirme İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

Bu çalışma Doç. Dr. Fetullah Yılmaz danışmanlığında 16.06.2023 tarihinde tamamladığımız “Kadın ve Aile İlmihalleri” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans, Gümüşhane Üniversitesi, Gümüşhane, Türkiye, 2023)

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yazar Katkıları	Fetullah Yılmaz %50 – Ayşegül Bülbül %50
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Determination of Women and Family Catechisms and Evaluation of Criticisms Made on Them

Fetullah Yılmaz | [0000-0002-2348-9537](https://orcid.org/0000-0002-2348-9537) | ftllhyilmaz@ankara.edu.tr

Assoc. Prof., Ankara University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Ankara, Türkiye

ROR ID: [01wntqw50](https://orcid.org/01wntqw50)

Ayşegül Bülbül | [0000-0003-1403-1943](https://orcid.org/0000-0003-1403-1943) | aysegulcak24@gmail.com

Quran Teacher, Private Kırlangıç Kindergarten, Erzurum National Education Directorate, Erzurum, Türkiye

Abstract

In this article, the women's and family catechism, which are the bedside books of the general Muslim audience, are evaluated as a field of fiqh literature and analyzed in terms of the science of fiqh. The article consists of two parts. In the first part, the concept of catechism and the types of catechism are briefly emphasized. Then, an attempt is made to identify women's and family ilmihals, which occupy an important place in fiqh literature. The identified women's and family catechisms are recorded on the basis of the periods in which they were written. These periods are before and after the republic. In addition, the related works are classified as general family catechisms and works dealing with special subjects. Most of the identified works are briefly introduced and information about them is given. In this section, the reasons for the writing of women and family catechisms are emphasized. In the second part, the criticisms made against the women's and family catechisms are analysed. These are discussed under the following headings: Language and style, visuality, relevance to the family, functionality, suitability to the sources, education, similarity and gender of the authors. In the conclusion, the general conclusions are stated and some recommendations are made for the future theological books.

Keywords

Fiqh, Fiqh Literature, Catechism, Family Catechism, Women's Catechism.

Citation

Yılmaz, Fetullah – Bülbül, Ayşegül. "Determination of Women and Family Catechisms and Evaluation of Criticisms Made on Them". *Düzce Divinity Journal* 7/2 (December 2023), 250-284. <https://doi.org/10.61272/duid.1380765>

Date of Submission 24.10.2023

Date of Acceptance 22.12.2023

Date of Publication 31.12.2023

Peer-Review Double anonymized - Two External

Ethical Statement This article is extracted from my master thesis dissertation entitled "Kadın ve Aile İlmihalleri", supervised by Assoc. Prof. Fetullah Yılmaz (Master's Thesis, Gümüşhane University, Gümüşhane/Türkiye, 2023).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the

Author Contributions	sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Fetullah Yılmaz %50 – Ayşegül Bülbul %50
Conflicts of Interest	Yes - iThenticate
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare. etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

İslâm tarihi boyunca fıkıh ve diğer şer'î ilimlere dair çok sayıda eser yazıldığı malumdur. Bunun yanında, telif edilen eserlerin tespiti amacıyla da önemli kitaplar yazılmıştır. Bu tür bibliyografik eserler herhangi bir alanda bilgi kaynaklarına ulaşmak bakımından çok önemlidir.

Şer'î ilimlerin geneline yahut pek çok dalına ilişkin olmak üzere kitâbiyat (literatür) çalışması yapılmış olmakla beraber, özellikle fıkıh edebiyatının kapsamlı bir tasnifinin yapıldığını söylemek, mevcut bilgilerimize göre zor görünmektedir. Bu bağlamda özellikle günümüzde fıkıh edebiyatı içinde önemli bir yer işgal eden kadın ve aile ilmihallerinin tespiti, literatüre katkı bakımından ehemmiyet arz etmektedir. Nitekim bu makalede kadın ve aile ilmihallerinin belirlenerek bunlar hakkındaki eleştirilerin ana hatlarıyla değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Fıkıhta kadın ve aile konusunda yazılmış farklı kitaplar bulunmaktadır. Bu tür eserlerin her birini kaydetmek yerine, sadece ilmihal niteliğindeki kitapların belirlenmesi ve genel değerlendirmesiyle araştırma konusu sınırlandırılacaktır.

Bir-iki yüzyıl öncesine kadar kadın-aile ilmihali olarak çok eserin yazılmadığı görülmektedir. Son zamanlarda ise diğer şer'î-fikhî meselelerde olduğu gibi kadın ve aileye dair hükümler konusunda yazılan eserlerde artışın olduğu söylenebilir. Bu sadece ülkemiz için söz konusu olmayıp hemen bütün İslâm ülkelerinde aynı durum geçerlidir. Dolayısıyla çalışma, son yüzyıl öncesinde Arapça olarak yazılan aile ilmihalleri yanında, özellikle son yüzyıllık zaman diliminde Türkçe kaleme alınan yahut Türkçe'ye tercüme edilen eserlerle sınırlandırılacaktır.

Genel nitelikli ilmihaller hakkında yazılan tez ve makaleler haricinde, kadın ve aile ilmihalleri üzerine fikhî açıdan bir araştırmaya rastlanmamıştır. Ramazan Bozkurt *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006) başlıklı bir çalışma yapmış, çok sayıda ilmihal hakkında bilgi vermiştir. İlgili çalışmada "Kadın ve Aile İlmihalleri"¹ başlığıyla birkaç eser tanıtılmış ve bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Yine Mehmet Öztürk *Aile ve Çocuk İlmihallerinin Tanıtımı ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*² başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Bunların

¹ Ramazan Bozkurt, *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 120-129.

² Mehmet Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihallerinin Tanıtımı ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

dışında söz konusu ilmihalleri kültürel açıdan ele alan bazı makaleler yazılmıştır. Netice olarak kadın ve aile ilmihalleri üzerine yapılan çalışmalar fikhî açıdan değil, farklı alanlar itibariyledir. Dolayısıyla bizim çalışmamız söz konusu ilmihallerin tespiti ve fikhî açıdan değerlendirilmesi noktasında onlardan ayrılmaktadır.

1. Fıkhın Özel Alanı Olarak Kadın ve Aile İlmihalleri

Arapça “ilim” ve “hal” kelimelerinden oluşan “ilmihal”, hal/durum bilgisi demektir. Terim olarak ise “inanç, ibadet, muamelat, ahlâk konuları, bazen de peygamberler ve Peygamberimiz’in hayatına dair özlü bilgileri içeren el kitabı”³ anlamına gelmektedir.

İlmihallerin hedef kitlesi halkın genelidir. Umum Müslüman kitle için ilmihaller baş ucu ve kılavuz niteliğinde kitaplardır. Dinî bilgilerin öğrenilmesi için yaygın olarak kullanılan ilmihaller, Müslümanlar için hayatın her alanında karşılaşılan birçok duruma cevap bulunabilecek çalışmalardır. Zira ilmihal kitaplarının yazılış amacı inanç, ibadet ve ahlâk konularıyla günlük hayatta sıkça karşılaşılabilecek diğer meselelere yönelik temel hükümleri öğretmektir.

İlmihalleri; konuları, hacimleri, hedef kitlesi gibi hususiyetleri bakımından tasnif etmek mümkündür. İbadet esaslarını özel olarak ele alan ibadet ilmihalleri, tüccar için ticaret ve iktisat ilmihalleri, gençlere yönelik yazılan gençlik ilmihalleri, aile ve kadınla ilgili konuları işleyen kadın ve aile ilmihalleri gibi eserler bulunmaktadır.

1.1. Kapsamlı Kadın ve Aile İlmihalleri

Kadın ve aile ilmihallerinin kapsamı ilk bakışta sade ve net gibi görünse de iyice araştırılınca bunların iki kısma ayrıldığı görülür. İlk kısım genel nitelikli, yani kadın ve aileye dair hemen her konuyu inceleme amacı taşıyan ve bu konulara dair özel bir hususu –kadınların özel halleri gibi- ele almayan çalışmalardır. İkinci kısım ise kadın ve aileye dair çoğu fikhî hüküm ve bilgileri ele almak yerine sadece kadın/aile ile ilgili belli konuları anlatan kitaplardır. Çalışmamızda birinci tür eserler merkeze alınacak, ancak ikincilere kısaca temas edilecektir.

Konuyla ilgili çalışması bulunan Öztürk, aile ilmihallerinin sayısının “on yedi” olduğunu belirtmiş -2019 yılı itibariyle- ve bunların birbirinin hemen

Yüksek Lisans Tezi, 2019).

³ Hatice Kelpetin Arpaguş, “İlmihal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Aralık 2021).

hemen aynısı olduğunu iddia etmiştir.⁴ Cumhuriyet dönemi ilmihallerini araştıran Bozkurt ise şöyle demiştir:

“Cumhuriyet döneminde yazılan ilmihallerde, en fazla işlenen konuların başında kadın ve aile konusu gelmektedir. Dikkati çeken konulardan birisi, tamamına yakınının erkek yazarlarca hazırlanmış olduğudur. Kadınların kendi hallerinden öncelikli olarak bahseden ilmihallerini yazma konusunda bir iki örnek çalışma dışında başka bir eser bulunmamaktadır. Bu tür çalışmalarda konu ağırlıklı olarak “kadın, İslâm’da kadına verilen değer, diğer toplumların kadına bakışı, kadının sosyal, siyasi, ticari, ailevi ve güncel hayatında nasıl olması ve davranması gerektiği, kadının özel zamanları ve bunlarla ilgili hükümler” gibi hususların öncelikle ele alındığı görülmektedir. Yine bu çalışmalarda kadının özel hayatı dışında itikat ve ibadet konuları gibi ilmihallerin ortak konularına da yer verildiği görülmektedir.”⁵

Buradaki bazı iddialar ileride değerlendirilecek olmakla beraber bir-iki yüzyıl öncesine kadar kadın-aile ilmihali olarak çok eserin yazılmadığı görülmektedir. Bunun yanında, bu ilmihallerin sınırını çizmek ilk planda kolaymış gibi düşünülebilse de kadın-aile hakkında yazılanlar dikkate alındığında bunun hakikaten zor olduğu ifade edilmelidir. Çocuklarla ilgili yazılan ilmihaller için de benzer bir durum söz konusudur. Zira “Aile ve çocuk ilmihallerinin hedef kitlesi ise birbirine sanıldığından çok daha yakındır. Her iki ilmihal alanı da aile ile ilgilidir. Zira anne (kadın) ve evlat (çocuk) ailenin temel unsurlarıdır.”⁶ Diğer taraftan bazı eserler aileye yönelik vaaz ve irşat amacıyla yazılmış olup önemli ölçüde fikhî hükümlere temas etmişlerdir. Ayrıca günümüzde *İslâm Aile Hukuku* başlıklı pek çok eser de bu bağlamda dikkat çekmektedir.

Kadın ve aile ilmihali olmaktan çok, kadın ve aile konularını ahlâk, ideoloji, sosyoloji ve eğitim açısından ele alan çalışmalara verilecek örnekler konunun, daha doğrusu bu konulara dair yazılan eserlerin çerçevesini çizmenin zorluğunu gösterecektir. Bunlardan birkaçı;

Seyyid Kutup, *Kadın ve Aile*, çev. Halit Yılmaz, (İstanbul: İhtar Yayınları, 1997).

Abdülhalim Ebu Şakka, *İslâm Kadın Ansiklopedisi*, (Tahrîru'l-Mer'e), 1-4, çev. Şaban Haklı – Fethi Güngör (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011)

Enis Ahmed, *Kadın ve Sosyal Adalet*, çev. Murat Çetinkaya (İstanbul: Beyan Yayınları, 1993)

Faruk Beşer, *Kadının Çalışması, Sosyal Güvenliği ve İslâm*, (İstanbul: Nûn Yayınları, 2016)

⁴ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 3.

⁵ Bozkurt, *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları*, 120.

⁶ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 3.

Muhammed Kutup, *Kadının Özgürlük Savaşı*, çev. Ömer Turan (İstanbul: Ravza Yayınları, 2000)

Abdurrahman Kasapoğlu, *Kadın, Modernizm ve Örtünme* (Konya: Esra Yayınları, 1994)

S. Muhammed Saki Elhüseyni, *Aile Saadeti*, (İstanbul: Semerkand, 2015)

Hasan el-Benna, *Müslüman Kızlara*, trc: Mustafa Kasadar (İstanbul: Ravza Yayınları, 2001)

Kadın-aile hakkında yazılanlar çoktur. Ancak amacımız öncelikle kadın-aile ilmihali sayılabilecek eserleri tespit ederek bazıları hakkında kısaca bilgi vermektir. Bir kitabı kadın-aile ilmihali saymak için esas alınan ölçü, ya böyle bir başlık taşıması veya içerik ve mahiyet olarak kadın-aile ilmihali niteliğini taşıması yani öncelikli ve ağırlıklı olarak kadın ve aileye dair fikhî ahkâmı, ikinci olarak da itikadî ve ahlâkî hükümleri ele almasıdır.

Tarihî bir bakış açısı vermesi ve fıkıh edebiyatına katkı sağlaması amacıyla tespit edilen çalışmalar dönemlere ayrılıp verilmeye çalışılacaktır. Evvela Cumhuriyet öncesi, ardından Cumhuriyet sonrasında yazılanların kayıt ve tanıtımı yapılacaktır.

1.1.1. Klasik Dönemde Telif Edilenler

Mutluluk Yolu- Hadisler Işığında Aile İlişkileri, Abdullah b. Mübarek (ö. 181/797), trc: İshak Doğan (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2013, 195 s.) *el-Birr ve's-sıla'*nın tercümesi olan eser, bir aile ilmihali hüviyetinde olmasa da aile hakkında yazılan ilk eser olma ihtimali nedeniyle burada yer verilmiştir. Eserde anne-babanın terbiye vermesi, anne-baba yerine geçen akrabalar, ölümlerinden sonra anne-babaya iyilik yapmak, anne-babaya isyan, kölenin hakkı ve idaresi gibi konular işlenmiştir.

Ahkâmu'n-nisâ, Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855). İlk kadın ilmihali sayılabilir. Abdulkadir Ahmed Ata tarafından tetkiki yapılarak (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986, 72 s.) basılan kitaptan İbn Hanbel'in biyografisini anlatan kaynaklar bahsetmemektedirler. Buna mebni eserin *Müsned'* den kadınlarla ilgili tahrir edilen hadislerle oluşturulduğu söylenmiştir.⁷

İşretu'n-nisâ, İmam Nesâî (ö. 302/915), trc: Hanifi Akın, F. Havva Özbey, (İstanbul: Tahlil Yayınları, 2021, 1008 s.) Kitapta 406 hadis yer almaktadır. İlmihalden çok "hadislerle aile", kadın-erkek ilişkileri ekseninde "İslâmî bir yaşam tarzı oluşturma" ve yaygın bir "ümmeî eğitimi"ni hedeflemiş bir eserdir.

⁷ Nedim Urhan, *İbnu'l-Cevzi ve Ahkâmu'n-Nisâ Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989), 70.

Ahkâmu'n-nisâ, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî (ö. 360/970). İbnü'n-Nedim (ö. 385/995 [?]) eser ve müellifinin adını vermekle yetinmiştir.⁸

Ahkâmu'n-nisâ, İbnu'n-Nazzar'ın (ö. 710 [?]) böyle bir eser yazdığından söz edilmiş fakat muhtevası hakkında bilgi verilmemiştir.⁹

Ahkâmu'n-nisâ, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201)'nin aynı başlıklı eserini tahkik eden Nedim Urhan, bu konuda yazılmış iki eserden daha bahsetmiştir. 1. Şehid Ali Paşa Bölümü'ndeki nüshanın (1453/2) üzerinde *Ahkâmu'n-nisâ* adı yer almakta ise de eserin asıl adı, *Kitabu Tuhfet'l-arûs ve nüzhettü'n-nüfûs*'tur. Müellifi Ebû Abdullah Muhammed et-Ticânî'dir. Hicri 871'de tamamlanmıştır. Buna göre kitabın kapağına veya kayıtlara yazılan isim yanlıştır. Anlaşılan, bu isim muhtevaya göre ve sonradan verilmiştir. 2. Esat Efendi Bölümünde (973/4) bulunan ikinci eserin mukaddimesi eksik olduğundan müellifi tespit edilememiştir. Sonunda eserin h. 1026'da bitirildiği kaydı vardır. İki eser arasında bazı takdim-tehir gibi farklılıklar haricinde büyük benzerlikler bulunmaktadır. Bu da bu iki eserin aynı müellife ait olduğu ve farklılıkların istinsahtan kaynaklandığını düşündürmektedir.¹⁰

Ahkâmu'n-nisâ, İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201). Tam manasıyla ilk kadın-aile ilmihali sayılabilecek eserdir. İbnü'l-Cevzî, eserini bir mukaddime ve 110 bab olarak yazmış, sonunda altmış beş kadının hayat hikâyelerine yer vermiştir. Konuları belirli bir düzen içinde vermek yerine, birbiri içinde zikretmiştir. Mesela ibadetle ilgili hususları bu konuda sıraladığı bablarda, akaidle alakalı olanları da aynı konuda peş peşe vermemiş, bazen ahlâktan bahsederken muamelata, ibadetleri anlatırken akaide geçmiştir.¹¹

İbnü'l-Cevzî, mensup olduğu mezhep yanında kendi görüşlerini ve bazen de diğer mezheplerin içtihatlarını zikreder. Genellikle kadınları ilgilendiren durumları işlerken, bütün mükelleflere ait hususlara da değinir. Eserin mevzuları beş ana başlık altında toplanabilir:

a) Akaid: Amacı, kadınların itikatlarını sağlamlaştırmak ve hurafeleri ayıklamaktır. İman babından sonra, kadınların daha çok ilme ihtiyaç duyduklarını, ilim öğrenmeleri için hiçbir engelin bulunmadığını ilgili hadislerle izah etmiştir.

⁸ Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 264.

⁹ Urhan, *İbnu'l-Cevzi ve Ahkâmu'n Nisâ Adlı Eseri*, 70.

¹⁰ Urhan, *İbnu'l-Cevzi ve Ahkâmu'n Nisâ Adlı Eseri*, 70-71.

¹¹ Ebü'l-Ferec Abdurrahman İbnu'l-Cevzî, *Ahkâmu'n-nisâ*, thk. Amr Abdulmün'im Selim (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1417/1997), 30-35.

b) İbadetler: İbadetlerin makbul olması, ibadetlere hazırlık ve kadınların mükellef olduğu diğer ibadetler zikredilmiştir. Büluğ çağının tespitine öncelik verilmiştir.¹²

e) Muamelat: Her Müslümanın, hususiyle kadınların ilahi emirlere en iyi şekilde uymaları gerektiği, aksi durumlarda nelerle karşılaşabilecekleri, kadınların mesuliyet alanlarına giren muamelat beyan edilmiştir.¹³

d) Ahlâk: Kadınların erkeklere nispetle hassas ve daha olgun hareket etmeleri gereken meseleleri yazmış, mazbut bir hayat yaşamaları için gereken kaideleri beyan etmiştir. Kadının evine, çocuklarına ve topluma karşı vazifelerini ifa etmeleri halinde, kazanacakları sevap ve derecelere işaret ederek, şer'î vazifelerinde başarılı olmalarını hedeflemiştir. Kadının toplum içindeki menfi tesirlerini dikkate alarak onların bu hallerini nasıl düzeltecekleri hususunda teşvik edici açıklamalar yapmıştır.¹⁴

e) Saliha kadınlar: Kur'an ve hadislerde bahsedilen ve yaşadıkları devirde örnek, dindarlıklarıyla öne çıkmış 66 saliha kadın hakkında bilgi vermiştir. Hz. İbrahim'in (a.s.) zevcesi, Firavun'un karısı, İmran'ın kızları ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hanımlarından bahsetmiştir. Sonra örnek sahâbe hanımlarından, yaşadığı döneme kadar seçkin kadınlardan da söz etmiştir. Verdiği bilgiler, menkıbe şeklindedir. Müellif, yer yer şair kadınlardan da bahsederek onların şiirlerine de yer vermiştir.¹⁵

Hanımlara Fetvalar, İbn Teymiyye (ö. 728/1328), (İstanbul: Beka Yayınları, 2008, 454 s.) Hanımların sıkça karşılaştığı sorulara delillerle cevaplar verilmiştir. Aslı *Fetâvâ'n-nisâ* olan kitap, konuları soru-cevap şeklinde işlemektedir.

Ahkâmu'n-nisâ, Muhammed b. Ömer b. Ahmed el-Ğamrî eş-Şafî (ö. 849). Bağdatlı İsmail Paşa, eser ve müellifin adına başka bir bilgiye yer vermemiştir.¹⁶

Umdetü'n-nisâ, Zileli Muharrem Efendi (ö. 1010/1601'dan sonra). "Kadınlara mahsus hallerle ilgili temel fikhî meseleleri ele aldığı için bu muhtevaya uygun olarak 'hanımların başvuru kaynağı' anlamına gelen 'Umdetü'n-nisâ' adını almıştır. Miladi 16. yüzyılda kaleme alınan eserin Osmanlı

¹² Urhan, *İbnu'l-Cevzi ve Ahkâmu'n Nisâ Adlı Eseri*, 73-75.

¹³ Urhan, *İbnu'l-Cevzi ve Ahkâmu'n Nisâ Adlı Eseri*, 75-76.

¹⁴ Urhan, *İbnu'l-Cevzi ve Ahkâmu'n Nisâ Adlı Eseri*, 76-77.

¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *Ahkâmu'n-nisâ*, 367-423.

¹⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, haz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal – Avni Aktuç (İstanbul: Maarif Vekaleti Yayınları, 1955), 2/195.

Türkçesiyle yazılmış ilk kadın ilmihali olduğu tahmin edilmektedir. Meselelerin gerekçeli olarak ve Hanefî mezhebinin klasik kaynaklarından aktarıldığı bu eserde, zaman zaman farklı mezhep görüşleri de zikredilmektedir.”¹⁷

1.1.2. Tanzimat’tan Sonra Telif Edilenler

Tanzimat’ın ilanı sonrasında ilmihallerde bir artış göze çarpmaktadır. Bundan sonrakiler söz konusu döneme aittir.

Hanımlar İlmihali, Mehmed Zihni, (Dersaâdet: Bâbîâli Caddesi’nde 38 numaralı Matbaa, 1318. 1332/1913. 3. bs. 48 s.). Kitabın içeriği namaz, abdest, şurût-ı salât, erkân-ı salât, oruç, itikâf, zekât, kurban, haccetmek konularından müteşekkildir. Genel nitelikli ilmihallere benzemektedir.

Kızlar Hocası, Mehmed Zihni (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1234. 4. bs.15 s.). Eserde; İman, Amel, Namaz, Abdest, Oruç, Vezâif-i Edebiye (küçük kızların riayet etmesi gereken birtakım edepler) başlıkları yer almaktadır.

“Zihni Efendi, küçük Nimet-i İslâm’ı telif ettikten sonra inâs mektepleri için ders kitabı olarak hazırlamış; ilki bu mekteplerin üçüncü sınıfında, ikincisi ise rüşdiye ve yukarısı inâs mekteplerinde okutulmuştur. Bu iki kitap birbirini tamamlayıcı niteliktedir.”¹⁸

Kızlara Küçük İlmihal, Hüseyin Hıfzı (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1329, 38 s.). Sade bir anlatım ile çoğu meseleyi kısaca ele almaya gayret etmiştir.

Kızlara Mahsus Amelî Akâid-i Diniyye, Hafız Nuri. Müellif, *Amelî Ulûm-i Diniyye*, *Amelî Akâid-i Diniyye* ve *Amelî Malumât-ı Diniyye* adında altışar kitaptan oluşan üç ilmihal seti hazırlamıştır. *Amelî Akâid-i Diniyye*’de uygulama farklılığı bulunan konular kadınlara göre anlatılmış; serinin ileri düzey kitaplarında hayız ve nifas gibi haller hakkında bilgi verilmiştir.¹⁹

Namaz Hocası (63 s.) ve *Ramazan Orucu*, Muallime Kamer. İki eserin başlıkları genel olsa da kadınlar için yazılmışlardır. Tespitlere göre yazar, Osmanlı döneminde ilmihal yazarı olan ilk ve tek kadındır. *Namaz Hocası*, birkaç yıl içinde altı baskı yapmıştır. Yazar, bu eseri sebebiyle II. Abdülhamid

¹⁷ Abdullah Kahraman, “Cumhuriyet Dönemi İlmihalleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 149. Eser yayınlanmıştır. Bk. Zileli Muharrem Efendi, *Osmanlı Türkçesi ile Yazılmış İlk Kadın İlmihali ‘Umdetü’n-Nisa*, Fenomen Yay, 2021, 365 s.

¹⁸ Osman Güman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2017), 175-176. Zihni Efendi’nin bu iki eseri birlikte yayınlanmıştır. Bk. Ankara: Akademisyen Kitabevi, Haz. Nazmi Çevik, 2021.

¹⁹ Güman, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü (1839-1922)”, 181.

tarafından iki kez nişan verilerek ödüllendirilmiştir.²⁰ Kadınlarla yaptığı bir sohbette konu namaza gelir, kendisine sorular yöneltilir. Bazıları, ilmihal kitaplarının ayrıntılı ve karmakarışık olduğunu, anlamakta zorluk çektiklerini belirterek ondan namazın nasıl kılınacağına ve neresinde hangi duaların okunacağına dair sade ve anlaşılır bir risale yazmasını rica ederler. O da namaz risalesini yazar. Kitabın kaynağı *Halebî*'dir. Her bir namazın niyetten selama kadar kılınışı şekli tek tek anlatmış ve sonunda gusül ve kadınlara özel hallerine dair kısa bilgiler vermiştir.²¹ Daha sonra -muhtemelen- kocası Habibullah ile birlikte *Ramazan Orucu*'nu (30 s) yazmışlardır. Bunun kaynağı ise Molla Hüsrev'in *Düreru'l-hukkâm*'ıdır.²²

Tanzimat sonrası dönemde kadınların özel hallerine dair risaleler de yazılmıştır. Bunlardan şu üç eser tespit edilebilmiştir. Bunlar, Mustafa Fehim Akşehrî'nin *Mürşidü'n-nisa*²³, Abdullah Edib Ayntâbî'nin *Muhtasar Dimâi'n-nisâ* ve Karahisârî Cemal Efendi'nin *İkâzu'r-ricâl ve'n-nisâ fi ahkâmî'l-hayz ve'n-nifas*'ıdır. Konuları hayız, nifas ve istihazedir. Osmanlı döneminde bu konudaki en önemli risaleler Birgivî'nin *Zuhru'l-müteehhilîn*'i ile İbn Âbidîn'in bunun üzerine yazdığı *Menhelü'l-vâridîn* adlı şerh olup bunlar Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki kadın ilmihallerinin hemen hepsine kaynaklık etmiştir. Bu konuları yazan Birgivî gibi müellifler meselelerin pek çok hükümle ilişkili olduğunu, kadının bu hükümlere riayet etmekle, kocasının da aile reisi olarak eşine bu bahisleri öğretmekle yükümlü olduğunu, ancak önemine rağmen kadınların bilgisiz ve erkeklerin de öğretmek konusunda ilgisiz olduklarına dikkat çekmişlerdir.²⁴

²⁰ Güman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)", 197-198.

²¹ Muallime Kamer, *Namaz Hocası* (Dersaadet: Ahmed Kamil Matbaası, 1341), 3-63.

²² Habibullah - Muallime Kamer, *Ramazan Orucu* (Dersaadet: Alem Matbaası, 1313), 2.

²³ "el-Akşehrî, el-Hac Mustafa Fehim b. Osman'ın kaleme aldığı Mürşidü'n-nisa yetmiş altı sayfadan oluşan bir kadın ilmihal kitabıdır. Müellifin ifadeleriyle bu risâle bir mukaddime ve üç fasıl üzere mürettep kılınmıştır. Mukaddime elfâz-ı müsta'melenin ve usûl ve kavâidlerin ahvâlini icmâlen beyan etmektedir. Fasl-ı evvel dem-i hayzın ahvâlini beş nev' üzere bildirir. 2 Fasl-i sâni dem-i nifâsın ahvâlini üç nev' ile bildirir. 3 Fasl-ı sâlis ise dem-i istihâzenin ahvâlini ve envânı bildirir. 4 Mürşidü'n-nisa günümüz kadın ilmihal kitaplarından daha az hacimli bir kitap olmasına karşın, günümüzden yaklaşık iki asır evvel kadınlara has bir ilmihal kitabı olarak telif edilmesi yönüyle günümüz kadın ilmihallerine örneklik teşkil eden bir hüviyete sahiptir." Adem Yıldırım, "Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı (II)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (Ekim 2016), 981.

²⁴ Güman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İlmihal Literatürü (1839-1922)", 198.

1.1.3. Cumhuriyet Sonrası Çalışmalar

Kadın İlmihali: Müslüman Kadınlarının Hususi Hallerine Dair Dini Bilgiler, Mehmet Cemal Öğüt (İstanbul 1947; Ak-ün Basımevi, 1969). Başlığı genel olsa da kapsamlı olmayıp kadınların hususi hallerine dair 144 mesele ile bunlara dair izahlar, misaller ve bazı fetvalar içermektedir. (Sad. M. Sadi Çöğenli, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2017, 96 s.)

İslâm'da Evlilik Mahremiyetleri ve Aile Hayatı Ansiklopedisi, Abdullah Aydın, 2 Cilt (İstanbul: Aydın Yayınevi, 1986, 1296 s.) Eserdeki bazı başlıklar şöyledir: 1. Cilt: İman esasları, İslâm düşüncesi ve kültür, ibadetler, erkek ve kadın, oyun ve eğlence, süslenme, karı koca ve komşu hakları, suç, tedavi, yarış oyunları, idarecilerin hak ve görevleri, İslâm'da ilim, ölüm ve ötesi, cenaze, ibadetin faydaları. 2. Cilt: Dilin musibetleri, şirk, şükür, tevbe, bid'at, emr-i maruf ve nehy-i münker, ana baba, komşu hakları, adalet, İslâm'a göre ceza hukuku, ahiret gününe iman gibi konuları içermektedir. Kitap sistematik olmayıp tekrarlar vardır.

Aynı yazar, bu eseriyle benzer içerikte üç kitap daha yayınlamıştır:

Evlilik Mahremiyetleri, Abdullah Aydın, (İstanbul: Akpınar Yayınları, 2013, 410 s.) Tanıtım yazısında "Bu kitabı diğer kitaplardan ayıran en önemli özellik, evliliği düşünen bir insanın, evlilik yolunda çıkacağı merdivenleri, sırasıyla ele almasıdır. Evleneceği kişinin, İslâm'a göre hangi özelliklerde olması gerektiği, evleneceği kişiyi görmesi, nişan, düğün, zıfak, doğum, çocuk eğitimi, aile fertlerinin görevleri anlaşılır bir dille anlatılmış olmasıdır. Amacımız Kur'ân ve sünnet ışığında bir aile modelinin gerçekleştirilmesine küçük de olsa bir katkıda bulunmaktır." bilgisine yer verilmiştir.

İslâm'da Evlilik ve Mahremiyetleri, Abdullah Aydın, (İstanbul: Merve Yayınları, 1993, 409 s.; Bahar Yayınları, 2017, 494 s.). Aile ve eşler arası ilişkilere tahsis edilmiştir.

İslâm'da Evlilik ve Cinsel Meseleler, Abdullah Aydın, (İstanbul: Ailem Yayınları, 2012, 192 s.). İçeriği; değişik dönemlerde kadın, İslâm'da kadın, evlilik, kadın ve erkeğin ailedeki görevleri, evlilikte cinsellik, kadınların özel halleri, hastalıkları, döllenme ve önleme yolları, boşanma konularından oluşmaktadır.

İslâm'da Kadın Tesettür İzdivaç, Hüseyin S. Erdoğan, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 1990, 444 s.). İslâm'ın kadına verdiği kıymeti, nikâhı, tesettürün faydalarını, kız istemenin usulünü, düğün adabını, evlenecek kız ve erkekte aranacak vasıfları, kadın ve erkeğin birbirleri üzerindeki haklarını ve her Müslümana farz olan bilgileri anlatmaktadır.

Müslüman Kadının Fıkıh Kitabı, İbrahim Cemal, (Trc. Beşir Eryarsoy, İstanbul: Risale Yayınları, 1987, 488 s.). Müslüman kadının ibadetleri, evlilik,

boşanma, cenaze, hadler, nafakalar, yiyeceklerde helal ve haram, muamelatta kadının durumu konularını içermektedir. Müslüman kız-kadınla ilgili her konuyu çağımızın gereklerini göz önünde tutarak inceleyen bir fıkıh kitabı olarak tasarlanmıştır.

Hanımlara İslâm İlmihali, Enbiya Yıldırım, (İstanbul: Umran Yayınları, 1992, 280 s.). Genel olarak geniş kadın ilmihallerinde bulunan mevzular özetlenerek verilmiştir.

Hanımlara Özel İlmihal, Faruk Beşer, (İstanbul: Nun Yayıncılık, 23. Basım, 2007.). Yaygın eserlerden olup konuları: İslâm'da kadın ve feminizm, kadın ve miras, kader, pis şeyler, temizleme yöntemleri, ibadetlerin anlamı, temel dini kavramlar, kadın erkek eşitliği, ibadetlerde kadın erkek farkı, kadınlara özel haller, cinsel ilişki ve tıp, örtünme ve cilbab, burçlar, fal, büyü, uğur inancı, ruh çağırma, belediye nikâhı, doğum kontrolü, kürtaj, cinsellikte helaller-haramlar başlıklarından oluşmaktadır.

Hanımlara Özel Fetvalar, Faruk Beşer, (İstanbul: Nun Yayıncılık, 1997. 16. Basım, 383 s.). Yazarın kaleme aldığı ilmihale yakın olan eserde temizlik, ibadet, İslâm ve kadın, hanımlara özel haller, mahremiyet, avret ve tesettür, karı-koca hukuku, âdet ve gelenekler, günlük hayat ve fikhî araştırmalar başlıkları yer almakta, konular soru cevap usulüyle anlatılmaktadır.

Genç Kızlara Özel Fetvalar, Faruk Beşer, (İstanbul: Paradoks Yayıncılık, 2014, 264 s.). Yazarın eserlerinden özellikle genç kızları ilgilendiren konular seçilmiştir.

Evlilik Rehberi, Mustafa Gazel, (Ankara: Kitab Neşriyat Dağıtım, 2005, 184 s.). Girişte toplumun temeli, geleceğin teminatı olan aile ve önemi; 1. bölümde ailenin kurulması, evlilik müessesesi, nikâhla alakalı hususlar; 2. bölümde boşama ve hükümleri; 3. bölümde kısa ilmihal mahiyetinde din, iman, taharet ve namaz konuları işlenmiştir.

Müslümanın Aile Hayatı, Ramazan Varol, (İstanbul: Denge Yayınları, 1997, 416 s.). 1. Bölüm ailenin tanımı, amacı; 2. Evlenme, imkân bulamayanların durumu, evlenmenin şartı ve usulü, evlenilmesi yasak olanlar, birden fazla kadınla evlilik, sadece Hz. Muhammed'in (s.a.v.) dörtten fazla evlilik ruhsatına sahip olması; 3. Ailede karşılıklı sorumluluklar, yabancılarla ilişkiler, diyalog ve şahitlik açısından tesettür; 4. Anlaşmazlık ve boşanma, zıhar, îlâ; 5. Kur'ân'da geçen kadınlar gibi konular işlenmiştir.

Kadın İlmihali, Mustafa Necati Bursalı, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2019. 448 s.). Kadının yaratılışı, cennette kadın, kadınların özel halleri, örtünme, avret, evlilik, nikâh, cinsî münasebet, boşama, boşanmayı kadının tercihine bırakmak, iddet gibi başlıklar vardır.

Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihali, Rauf Pehlivan, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1993/2003, 558 s.). Tarih boyunca kadın; itikat ve ibadet esasları, kadının siyasi, hukuki, sosyal ve ekonomik durumu; İslâm aile hukuku, kadın ve sağlık, cinsel hayat; kadınla ilgili uydurma hadisler, hurafeler; Hz. Âdem'i Hz. Havva mı baştan çıkarttı? Kadının ihtilamı, saç boyası, kremi; spiral, oje vb. gusle mani mi? Hamilenin âdeti, adet bir ceza mı? gibi konular işlenmiştir.

Kadın İlmihali, Ayşe Gül, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2003, 160 s.). Bir kadının kalemiyle yazıldığı belirtilmiş, amacı ise temel dinî prensipleri anlatma yanında en karmaşık görünen ve dile getirilemeyen fikhî meseleleri çözümlayebilmeleri için kadınlara yardımcı olmak şeklinde belirtilmiştir.

Müslüman Kızın Din Kitabı, M. Kemal Pilavoğlu, (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1983; Çelik Yayınevi, 1996, 136 s.). "Sevgili kızım" hitabıyla başlayan kitabın ön sözünde şöyle denmiştir: "Mübarek dinimizi bildiğin, emirlerini işlediğin kadar, Allah'ın yanında yücelirsin. Bu kitap sana, İslâm'ın kız çocuklarına sunduğu her emri ve nehyettiği her şeyi anlatacaktır. Dinimizin kızlara ait kısımlarını öğreneceksin. Yarının ana, aile ocağının hocası olmakla pek yüce bir varlık olacaksın." Eser nasihat üslubuyla devam etmektedir. Din ve İslâmiyet nedir? Ne zamandan beri Müslümansın? İtikad: Allah'a iman gibi başlıklar vardır.

Büyük Kadın İlmihâli, Ümmihan Hambeyoğlu, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2001, 2012, 430 s.) Girişte İmam Ebû Hanîfe'nin hayatı ve görüşlerine dair uzunca malumat verilmiştir. İmam Matürîdî, iman, Peygamberlere iman, Resulullah'ın ailesi, hanımları, hayatı, gazveleri; taharet, gusül, abdest, teyemmüm, hayız, nifas, namaz, hac, oruç, zekât, nikâh, nişan, evlilik, boşanma, tesettür, teaddüd-i zevcat, karma hayat, kadının çalışması, aile hayatı ve miras konuları işlenmiştir.

Kadın İlmihâli, Süleyman Kösmene, (İstanbul: Yeni Asya Neşriyat, 6. Basım, 2015, 524 s.) İslâmiyetle ilgili temel kavramlar; iman, temizlik, kadınlara mahsus haller, ibadetler, yemin, adak, mübarek günler-geceler, sünnet olan dualar, kadın ve aile, kadının giyimi, evlilik, kadın erkek ilişkileri gibi konular işlenmiştir.

Soru ve Cevaplarla Kadın İlmihâli, Jale Şimşek, (İstanbul: Hayat Yayınları 2012, 240 s.) Kitap; dinin kendisine önerdiği hayat anlayışıyla ve günümüzde kadının sahip olduğu haklar çerçevesinde nasıl bir hayat sürebileceğini soru-cevap şeklinde açıklamaktadır. Ana bölümleri: Kadın ve yaşam, kadın ve evlilik, kadın ve cinsel hayat, kadın ve ibadetten oluşmaktadır.

Kadınla İlgili Fikhî Meseleler, Hasip Asutay, (İstanbul: Hacegan, 2015, 110 s.). Çok muhtasar ve sade olup "soru-cevap"tan oluşmaktadır. Kadın ve

istibrâdan başlayıp kadın ve iddet ile kadınla ilgili çeşitli meseleler başlıklarıyla bitmiştir.

Kadın Kaleminden Kadın İlmihali, Sevim Asımgil - Merve Şahin, (İstanbul: İpek Yayın-Dağıtım, 2005, 524 s.). Kadınlara mahsus haller, ibadetler, kadının dış kıyafeti, dövme yaptırmak, kabir ziyareti, tüp bebek, kadınların Cuma namazı, imamlığı... Konuları sistemli ve özet bir şekilde işlenmiştir.

Kadın İlmihali Kadın Olmak Kolay Değil, Sevim Asımgil, (İstanbul: İpek Yayın Dağıtım, 2005, 224 s.). Kitapta evvela âdet ve lohusalık durumlarını bünyesinde barındıran kadının, bunlara ilişkin bilgileri öğrenmesinin önemi izah edilmiştir. Ardından peygamberleri doğuran, insan neslinin devamında en mühim vazifeyi üstlenmiş olan kadının, annelik için uygun ruhi ve bedeni yapısı sebebiyle tarihi boyunca hırpalanıp aşağılandığından bahsedilmiştir.

Hanımlara İlmihal, Hasan Çalışkan, (İstanbul: Serhat Yayıncılık, 2005. 624 s.). Din, iman, iman esasları, ibadetler, cihat ve kadın, yemin, adak, kadının insan olarak değeri, İslâm'ın kadına verdiği haklar, evlilik, kadının ailedeki sorumlulukları, boşanma, cinsellik, kadın ve çocuk, ilişkilerde ölçüler, avret, estetik ameliyat, ev ve işle ilgili bazı meseleler, ölüm, inançlar, âdetler, ve hurafeler anlatılmıştır.

Delil ve Kaynaklarıyla Büyük Kadın İlmihali, İsmail Hakkı Uca, (İstanbul: Kitap Dünyası, 2005. 622 s.). Hanefî mezhebine göre, özellikle kadınları ilgilendiren hususlar delilleriyle, basit işlenmeye çalışılmıştır. Konuları; yaratılış ve din, mezhep, mezhep imamlarımız, iman ve İslâm, iman esasları, ibadete hazırlık, kaplar, istincâ, tuvalet adabı, misvak, abdest, gusül, umumi hamamlar, hayız, nifas gibi konulardan oluşmaktadır.

Kadın İlmihali, Mehdi Aydın, (İstanbul: Özlem Yayın Dağıtım, 2008, 207 s.). Kadınların özel halleri ve ibadetlerdeki durumları; nikâh, boşanma, tesettür; aybaşı ve lohusalık günlerinde ibadet yükümlülüğü, kabir ziyareti konuları incelenmiştir.

Delil ve Örnekleriyle Kadın ve Aile İlmihali, Dilaver Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 19. Basım, 2013. 462 s.). İlim, ilmihal, yaratılış ve kadın; üstünlük meselesi, fitne, evlilik, evlenmenin hedefi, nikâh, halvet, düğün, gerdek, cinsel ve özel hayat, örtünme, sosyal hayat, kadınların özel halleri, boşanma, çocuğa karşı hak ve sorumluluklar, güncel dinî meseleler, abdest, namaz, diğer ibadetler; kısaca bir ailenin kurulmasından ölüm veya boşanma ile son bulmasına kadar yuvayı ilgilendiren bütün temel ilmihal konuları ele alınmaya çalışılmıştır. Eserin kısaca ve menkıbelerle zenginleştirilmesi amaçlanmıştır.

İslâm'da Evlilik ve Aile Hukuku, Ali Fikri Yavuz, (İstanbul: Hisar Yayınları, 1991, 304 s.). İnsanın yaratılışı, evlenme ve aile hukuku vs. işlenmiştir.

Hanımlar İçin İslâm İlmihali, Ebu Malik el-Mısırî, (Trc: M. Metin Zirek), İstanbul: Polen Yayınları, 2006, 573 s.). Taharet, namaz ve diğer ibadetler, kadının kıyafet ve ziyneti, nikâh, talak ve miras açıklanmıştır.

İzahlı Kadın İlmihali Ansiklopedisi, Asım Uysal-Mürşide Uysal, (Konya: Uysal Kitabevi, 1993, 670 s.). En yaygın ilmihallerdendir. Meseleler teferruatlı işlenmiştir.

Kadın ve Aile İlmihali, Şule Uysal, (İstanbul: Uysal Kitabevi, 2004, 431 s.). Önsözde belirtildiğine göre;

"Kadın ve Aile" özelinde, dini ve fikhî konuları, temel kaynaklara ve genel kabul görmüş bilimsel metotlara bağlı kalarak; güncel gelişim ve değişim unsurlarını da göz önünde bulundurarak ele almaktadır. Eserin telifinde öncelikle konularla ilgili âyet ve hadislerle yer verilmiş, genellikle Hanefî mezhebinin görüşleri esas alınmış, ancak sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için diğer fıkıh mezheplerinin ve çağdaş İslâm âlimlerinin yaklaşımlarına da değinilmiştir. Gerekliğinde gerekçesi belirtilerek anılan mezhepler ve görüşler arasında tercihte bulunulmuştur."²⁵

Eserde kadın-erkek arasındaki farklı hükümler izah edilirken sıkça eşitlik vurgusu yapılmakta ve farklılıkların kadının aşağı olmasıyla ilgisinin bulunmadığı söylenmektedir. Tercih edilen hükümlerin gerekçesinin her meselede belirtildiğini söylemek zordur. Meselâ, erkeğin yaşlı kadınlı tokalaşmasına Hanefîlerin; Ebû Bekir'in uygulamasına binaen cevaz verdikleri söylenmiş ve "Bize göre kadın ya da erkek şehvetsiz olarak tokalaşmak niyetiyle de olsa yabancı birisinin hiçbir yerine dokunamaz." denmiştir.²⁶ Bu yaklaşım, genel modernist bakış açısına aykırılığı hasebiyle dikkat çekici olsa da verilen hükmün delili belirtilmemiştir.

Sorulu-Cevaplı Kadın İlmihali, Abdullah Sevinç, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 2006, 576 s.). Yöntem açısından eserin sorulu cevaplı olduğu zikredilmiş fakat her konuda bu usul takip edilmemiştir. Yaratılış, tarihte kadın, özel halleri, İslâm'da aile, iman, İslâm, ibadetler, din, çocuk eğitiminde anne-baba, Peygamberimiz (s.a.v.), toplumsal konular, tesettür konuları işlenmiştir. Abdestin alınışı ve namazın kılınışı basit çizimlerle anlatılmıştır.

Açıklamalı Kadın İlmihali, Abdülvahhap Öztürk, (İstanbul: Çelik Yayınları, ts.). Kadının yaratılışı, mutlak olarak kadın, anne, kız, kız kardeş, komşu kadını, zevce; mehir, nafaka, kadını dövmemek gibi birbiriyle doğrudan bağlantılı olmayan konular yanında bazı tereddütlü meseleler,

²⁵ Asım Uysal - Mürşide Uysal, *İzahlı Kadın İlmihali* (İstanbul: Uysal Yayınevi, 2008), 3.

²⁶ Uysal, *Kadın ve Aile İlmihali*, 253.

kadının şahitliği, mirası, tahsili ve çalışması; ayrıca itikadî konular ve ibadetler işlenmiştir.

Peygamberimizin Sünnetinde Evlilik, sAbdülvehhab Öztürk, (Ankara: Kılıç Yayınları, 1997, 480 s.). İlmihal ismi taşımasa da tam bir aile ilmihali niteliğindedir.

Aile İlmihali, Mehmet Altunkaya (Şelale Yayınları, 2004, 480 s.). İçeriğine ulaşlamamıştır.

Ailede Saklı Cennet- Düğün, Evlilik ve Mutlu Yuva, Mehmet Ildırar, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2016, 168 s.). Nasihat ve ahlâkî konular ağırlıklı olmakla beraber kadınların özel halleri ve diğer fikhî konulara temas ettiği için aile ilmihallerinden sayılabilir.

Hanefi ve Şafii Mezheplerine Göre Kadın ve Aile İlmihali, Seyda Muhammed Konyevî, (Konya: Reyhani Yayınevi, 2011, 491 s.). İbadetlerin yapılış şekilleri, üstünlükleri, manevi sırları, incelikleri, aile, kadınlara mahsus haller, çocuk eğitimi, miras hukuku işlenmiş; bilgi yanında amele ve manevi yöne de ağırlık verilmiştir.

Tam Kadın İlmihali, Hacı Fatma Eskişehirli (Penbe), (İstanbul: Eser Neşriyat, 1995, 2003, 480 s.). Günümüz şartlarına en güzel şekilde cevap verebilecek ve herkesin kolaylıkla faydalanıp bütün problemlerini halledebileceği bir usule göre hareket etme iddiasındadır. Hanımlarla ilgili akla gelebilecek bütün meselelere yer verildiği söylenmiştir. Günümüz problemleri sorulu-cevaplı sunulmuştur. Ahlâkî mevzular da işlenmiştir.

A'dan Z'ye İslâm'da Evlilik ve Aile Okulu, Mehmet Kızılkaya, (İstanbul: Hayat Yayınları, 2014, 495 s.). Eş seçimi, kız isteme, nişanlılıkta dini nikâh, evlenilmesi yasak olanlar, ilk gece, cinsel hayat, ailede haklar, eşlerin birbirine ve ailelerine karşı sorumlulukları, haramlar, helaller, temizlik, çiftler arasındaki muhabbet, anne-baba-çocuk, büyükanne-büyükbaba-torun ilişkisi, komşularla ilişki, çocuklara inanç ve ibadetler nasıl kazandırılır? başlıkları yer almaktadır.

Açıklamalı Kadın İlmihali, Kasım Yayla, (İstanbul: Merve Yayınları, 2016, 495 s.). Tarihten günümüze kadın; İslâm'da kadın hakları, itikat, ibadetler, nikâh, boşanma, miras hukuku, ailede kadın, kadınların halleri, tesettür, hicap, doğum kontrolü, cinsel meseleler, kadının şahitliği, İslâm'da kadının sosyal, siyasal durumu incelenmiştir.

Mezheplere Göre Bütün Yönleriyle Kadın ve Aile Fikhî Ansiklopedisi, Abdülkerim Zeydan, trc: Heyet, (İstanbul: Asalet Yayınları, 2019). Arapçası *el-Mufassal fi ahkâmî'l-mer'e ve'l-beyti'l-müslim fi's-şerî'ati'l-İslâmiyye* olan eser bir heyet tarafından Türkçe'ye çevrilip 15 cilt olarak yayınlanmıştır. İtikadî ve ahlâkî konular ele alınmamakla beraber aileyi ilgilendiren hemen bütün fikhî bahisler mezheplere göre işlenmiştir. Bu yönüyle bir aile ilmihali sayılabilirse

de hacimli olması, bir el kitabı/ilmihal olma vasfından ziyade kaynak eser niteliğini öne çıkarmaktadır.

Delilleriyle Kadın ve Aile İlmihali, Mustafa Kasadar, Sadık Akkiraz, (İstanbul, Ravza Yayınları, 2015, 2021, 549 s.). Sistematik bir ilmihal olup Hanefî ve Şâfiî fikhına göre yazılmıştır.

Kadın ve Aile İlmihali, Kübra Ülkü, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2011, 440 s.). Ehl-i Sünnetin esasları, dinden çıkarılan sözler, hayız, nifas, özür hali, cinsî münasebet, düşük yapanın lohusalığı; korunmanın hükmü, hapisnede teyemmüm konuları anlatılmıştır.

Kadın ve Aile İlmihali-2, Kübra Ülkü, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2011, 496 s.). Namazları hangi vakte kadar geciktirebiliriz? Uçak, gemi üzerinde namaz; kaza namazı, namazı bozan kıraat hataları, hasta namazı, namazı çabuk kılmanın hükmü, seferi namazı, namazın terkedilebileceği durumlar anlatılmıştır.

Kadın ve Aile İlmihali-3, Kübra Ülkü, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2012, 495 s.). Oruç, fidye, zekât, hacda vekillik, kadının hacdaki durumu, umre, kimlerin kestiği yenir? konuları işlenmiştir.

Delilleriyle Kadın ve Aile İlmihali, Hamdi Döndüren, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, 640 s.). Girişte müminin doğumundan ölümüne aile içinde-dışında karşılaştığı sorunlar, evlilik, aile içi haklar, sorumluluklar anlatılmıştır. Bölümleri şöyledir: 1. Yaratılış, örtünme, karşı cinslerin ilişkileri; 2. Evliliğin esasları: nişan, evlenme, evlenme engelleri, denklik, düğün; 3. Evlilik çeşitleri; 4. Evliliğin mali yönü; 5. Evliliğin şahsa bağlı hak ve sorumlulukları; 6. Çocukların hukuki temsili: ehliyet, velayet, vesayet, vekâlet. 7. Nesep, buluntu çocuk, süt hısımlığı, hüdâne; 8. Evliliğin sona ermesi; 9. Boşanmada özel durumlar: hâkim kararı, îlâ, muhâlea ve zihar; 10. Evliliği biten kadının iddeti; 11. Vasiyet, vesâyet; 12. Miras; 13. Günlük hayatta karşılaşılan çeşitli ailevi sorular.

İslâm'da Kadın ve Aile, Mehmed Emre, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2014, 203 s.). İçeriği şöyledir: Cahiliye devri, evlenmeye teşvik, evlenmenin hükmü, evliliğin, sağlam bir aile kurulması; erkek ve kadının hayırlısı, cahiliyede nikâh, İslâm'da nikâh, nikâhta şahit, alacağı kadını görmek, nikâh edepi, iki bayram arası nikâh, nikâhın neveleri, müt'a nikâhu, mehir, başlık, nişan, cihaz, Hazret-i Fatıma'nın çeyizleri, düğün, evlenecek kimseye caiz olup olmayan şeyler, Hz. Fatıma'nın düğün ve zıfafi, eşlerin hak ve vazifeleri, geçimsizlik, boşanma, talakın ta'liki, ric'î ve bayin, üç talak, iddet, hulle, taaddüd-i zevcat, maksat evlat yetiştirmektir, anne ve babanın vazifeleri: isim koymak, çocuğun beslenmesi, hediye adalet, iman aşılama... azil, çocuk düşürme, beşikte konuşan, sünnet ettirme, müşrik çocukların ahiretteki hali, evlat edinme,

tesettürün faydaları, çıplaklığın zararları, gözü haramdan sakınmak, tesettür, kadının kadına ve erkeğe karşı tesettürü, kadınların dışarı çıkması, zinanın cezası.

Hanımların Din Rehberi- Ayet ve Hadislerle Hanımlara Sesleniş, Mehmed Emre, (İstanbul: Çelik Yayınevi, 1996, 424 s.). M. Emre aile ile ilgili hüküm ve durumları âyet ve hadislerle beraber vermesi yanında, ibadet ve muamelat alanında kadının tabi olduğu farklı hükümleri özellikle işlemiştir. Sonunda Peygamberimiz'in (s.a.v.) zevcelerinden bahsetmiştir.

Sohbet Tadında Evlilik Ehliyeti: Kadın İlmihal, Esmâ Muratoğlu, (Muallim Neşriyat, 2022, 352 s.). Beş bölüm olup kadının konumu, iman, ibadet, tesettür, evlilik ve mahremiyetlerini içermektedir.

Yeni Aile İlmihali, Ahmed Şahin, (İstanbul: Cihan Yayınları, 2012, 496 s.). İtikat ve ibadet konuları, nikâh ve kadınlarla ilgili pek çok meseleler incelenmiştir.

Yeni Aile İlmihali -2 Hayatımızdaki İslâm, Ahmed Şahin, (İstanbul: Cihan Yayınları, 2012, 432 s.). Mahremiyet, yılbaşı kutlamaları, kızları evlenmeye zorlamak, gayr-i müslime benzemek, kadın sekreter çalıştırmak, hayvan dövüştürmek, ölülere Yasin okumak, vesvese, doğum günü, sakal bırakmak konuları işlenmiştir.

Aynı yazara ait olan her iki eserin içindekiler kısmı çok karışık ve intizamsızdır.

Kadın ve Aile İlmihali, Mehmed Paksu, (İstanbul: Nesil Yayınları, 2005, 496 s.). Aile saadeti, aile ve ekonomi, çocuk-anne baba ilişkisi, karı koca ilişkileri, anlaşmazlıklar, akrabalar, mahremiyet, âdet, süt çocuğu, tüp bebek, mehir, nişan, nikâh, düğün, abdest, gusül, Kur'ân, namaz, oruç, hac, nazar, büyü, kuş besleme, estetik ameliyat gibi konular incelenmiştir.

Aile İlmihali, Hayreddin Karaman, (İstanbul: Timaş Yayınları, 7. Baskı, 2015, 496 s.). Aile ve kadın denince akla gelen her türlü sorunun cevabının; evlilik, aile hayatı, çocuk bakımı ve terbiyesi, kadına ait haller, gündelik hayatın düzenlenmesine dair detayların temel kaynaklara referanslarla ele alındığı ifade edilmiştir.

İslâm'da Kadın ve Aile, Hayreddin Karaman, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 1995, 459 s.). Yazarın ilmihaliyle benzer içeriğe sahip olup bazı meseleler bu eserde ele alınmamıştır.

Tarihte Kadın ve Cilbab, Fatma Temir, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2014, 332 s.). İçeriği itibarıyla bir kadın ilmihalidir. Beş bölümdür: 1. İnsanın yaratılışı, tarihte kadının yeri, İslâm'da kadın, 2. Örtünme, yararları, utanma duygusu, fuhşun tırmanışı, kapitalist sistemde kadının harcanması, 3. Örtünme, kadının

sesi, saç kestirmesi, 4. Hayız, 5. Karı-kocanın hakları, mehir, nafaka konuları incelenmiştir.

Mutlu Bir Yuva İçin, İbrahim Sarı, (İstanbul: Net Medya Yayıncılık, 2016, 371 s.). Kitabın, Peygamberimiz'in mutlu bir yuva için gerekli emir ve öğütlerini içermekte ve bunların ışığında bazı hayat deneyimlerini yansıtmakta olduğu belirtilmiştir.

Kadın İlmihali (Hanımlara Fetvalar), İsmail Mutlu, (İstanbul: Mutlu Yayıncılık, 2016, 248 s.). İslâm ve kadınla ilgili zihinleri meşgul eden pek çok sorunun cevabının bulunduğu belirtilmektedir. İslâm'ın kadınlara tanıdığı haklar, eşitlik, mirasta kadın, kadının şahitliği, kadınla istişare, tesettürde el ve yüz, adetliyen ilişkisi, kadının devlet başkanlığı, guslü, abdesti, namazı, orucu, haccı, tesettürü ve kadın halleriyle ilgili diğer meseleler incelenmiştir.

Ansiklopedik Kadın İlmihali, Emine Şeyma Usta, (İstanbul: Kişisel Yayın, 2016, 2019, 640 s.). Çok kapsamlı olup Müslüman Türk kadınının bilmesi gereken her şeyin düşünüp yazıldığı ifade edilmiştir.

Sünnete Uygun Evlilik ve Aile Hukuku, Mehdi Aksu, (Mir Yayınları, 2021, 400 s.). Evliliğin gerekçeleri, faydaları, faziletleri, engelleri, cinsel sorunlar, evlilik adaylarında olması gereken özellikler, akraba evliliği, mehir, zıfaf gecesi adabı, hamilelik dönemi, çocuk eğitimi, sevgi, aşk, çok eşlilik, boşanma sebepleri, kadın-erkek hukuku konuları işlenmiştir.

Kadın İlmihali Evlilik ve Mutluluk, Kadir Sevcen, (İstanbul: Gonca Yayınevi, 2010, 328 s.). Peygamberimiz'in kadınlara tavsiyeleri ve karı koca arasındaki ilişkiler üzerine söyledikleri ile oluşturulmuş ilmihaldir.

Kızının Din Kitabı (Kızlar-Hanımlar için Resimli Namaz Hocası), Yusuf Tavashı, (İstanbul: Tavashı Yayınları, 2013, 368 s.). İçeriğinde kadınlara dair özel meseleler yer almamaktadır. Kız çocukları için hazırlanmış resimli çocuk kitabıdır.

7'den 70'e Aile İlmihali, Yusuf Tavashı, (İstanbul: Tavashı Yayınları, 2021, 384 s.). İlmihalini öğrenmenin her Müslümana Allah'ın emri olduğunun vurgulandığı eserde; din, iman bilgileri, 32 farz, 54 farz, İslâm'ın şartları, nafile namaz çeşitleri, kandil geceleri ibadetleri, hacet, istihare ve tevbe namazı, salâtü'l-vâlideyn, gerdek gecesi namazı, tesbih namazı, sualli cevaplı Peygamberimiz'in hayatı, ashâb-ı kirâm, Peygamberimiz'in hanımları gibi hususlar işlenmiştir.

Hanımlar İçin Asr-ı Saadet Dersleri 1 Akaid- Tefsir- Siyer- İlmihal- Sahabe Hayatı- Aile Eğitimi, Necmettin Salihoğlu, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2012, 915 s.). Eserin başlığı içeriğini büyük oranda yansıtmaktadır.

Ayet ve Hadisler Işığında Aile İlmihali, Ali Kara, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013, 693 s.). Evlenmek isteyenlerin birbirlerini görmesi, flört, mehir, şigar nikâhı, karı-koca hakları, sıra-i rahim, birden fazla evlilik, tüp bebek, organ nakli, Müslüman kadının ehl-i kitapla evliliği, süt kardeşliği, evlat edinme, köpek beslemek, falcılık, sihir konuları işlenmiş, meseleler ayet ve hadislerle açıklanmış, mezheplerin görüşleri belirtilmiştir.

Hanımlar İçin İlmihal Dersleri, Necmettin Salihoğlu, (İstanbul: Ravza Yayınları, 2018, 439 s.). Sayfaları desenli ve pembe renkten oluşan kitapta, bir yılın 52 haftasına göre konular 52 ders şeklinde işlenmiştir. Konular aile içi eğitim ve hanımların her türlü sivil çalışmalarında bir yıl boyunca konu ve içerik sıkıntısı çekmeden takip edilecek tarzda hazırlanmıştır. Ana kaynağı Kasadar ve Akkiraz'ın *Delilleriyle Kadın ve Aile İlmihali*'dir. Hanefî mezhebine göre olup bazen Şafiî mezhebine de yer verilmiştir.

Aile İlmihali, Hüsamettin Vanlıoğlu vd. (İstanbul: İsmailağa Yayınları, 2019, 486 s.). Zengin bir muhtevaya sahip olan eser sadece aile ile ilgili fikhî hükümlere hasredilmiştir. Evlilik, eş seçimi, nişan, nişan atmak, nikâh akdi, duası, düğün yemeği, muvakkat nikâh, kız kaçırmak, nikâhta velayet, evlenilmesi haram olanlar, süt hısımlığı, mehir, evlilikten doğan vazifeler, zıfat gecesi edepi, haram ilişkiler, tüp bebek, nesep, nüfus planlaması, talak, iddet, hul', zıhar, liân, nafaka, çocukların nafakası, haremlik-selamlık, avret, ihtilat, tesettür, giyim-kuşam konuları işlenmiştir.

Ayetler ve Hadisler Işığında Aile İlmihali, Mehmet Dikmen, (İstanbul: Demlik Yayınları, 2019, 520 s.). İbadet; ailenin kurulması, evlilik, güzel geçim, günlük hayatımızda helaller, haramlar, yeme-içme, giyinme, gezme ve dinlenme konularını içermektedir.

Hanımlara Mahsus İlmihal, Heyet, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2021, 170 s.) Hanımlara mahsus hususi haller, tablo ve çizimlerle daha anlaşılır hale getirilmeye çalışılmış; tesettür, mahremiyet, süt akrabalığı, doğum kontrolü, mehir, talak gibi hususlar açıklanmıştır.

Aile İlmihali, M. Akif Aydın vd. (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, 354 s.). Aile hayatı, nişanlanma, evlenme, evlenme ehliyeti, velayet, denklik, evlenme engelleri, cinsî hayat, ailenin önemi, çocuğa karşı vazifeler, mahremiyet, boşama, rızaî-kazaî boşama, lian, îlâ, iddet, nesep, emzirme, çocuğun bakımı, nafakası; usul, fûru ve hısımlık nafakası, örtünme, süslenme, kadınlara mahsus haller, temizlik ve ibadetler işlenmiştir. Birçok bölüm TDV ilmihalinden alınmıştır.

Muhtasar Kadın İlmihali, Elif Tekoğlu, (İstanbul: Yasin Yayınevi, 2022, 167 s.). İbadet konularına ağırlık verilmiştir.

1.2. Kadın ve Aileye Dair Belirli Konularda Yazılan Eserler

Kadın ve aileye ilişkin hemen her konu yerine belirli bir mevzuya tahsis edilen eserler de bulunmaktadır. Bunların tespitinde, çok ayrıntılı araştırma yapmak yerine, bazı örneklerin verilmesi tercih edilmiştir. Zira çalışmanın konusu esasen kapsamlı kadın ve aile ilmihalleridir.

İslâm'da Aile İlişkileri 1- Eşler Arası Hak ve Vazifeler, Kübra Ülkü, (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2009, 248 s.)

İslâm'da Aile İlişkileri 2- Ebeveynin Çocuklarına Karşı Görev ve Sorumlulukları, Kübra Ülkü, (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2009, 335 s.)

İslâm'da Aile İlişkileri 3- Müslümanın Ebeveyn Akraba ve Komşularına Karşı Vazifeleri, Kübra Ülkü, (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2008, 176 s.)

İslâm'da Tesettür ve Evlilik, Kübra Ülkü, (İstanbul: Yasin Yayinevi, 2010, 96 s.)

Hanımların Özel Halleri, Kemal Yıldız, (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2012, 120 s.)

Hanımlar İçin Abdest Gusül Özel Haller ve Namaz, Ebû Malik el-Mısırî, (İstanbul: Polen Yayınları, ts. 238 s.)

Hac ve Kadın, Ülfet Görgülü vd., (TDV Yayınları, 2022, 83 s.)

1.3. Aile İlmihallerinin Yazılma Sebepleri

Müslümanların sorumlu tutulduğu ilmin kolayca öğrenilip öğretilmesi bakımından ilmihaller önemlidir. Zira okuyucuyu hazır bilgiye ulaştırmada kolaylık sağlamaktadırlar. Kadın ve aile ilmihallerinin yazılma gerekçeleri de genel olarak böyle olmakla beraber, hususen kadın-aileye yönelik ilmihal yazılmasının özel sebepleri de bulunmaktadır. Aile hayatının çok boyutlu olması, kadının ibadetleri, ev hayatı, iş ve sosyal hayatı, anne olması, konuşması-sesini duyurması, tesettürü, hakları gibi sıralanabilecek daha bir dizi durum, bu alanların daha ayrıntılı ele alınmasını gerektirmiştir.

Şer'î açıdan ailenin ne olduğunu yahut ne olması gerektiğini ortaya koymayı amaçlayan aile ilmihalleri, evlilikten çocuk terbiyesine, aileden gündelik hayatın düzenlenmesine kadar birçok meseleyi ele almaktadır. Kadın ve aile ilmihalleri mükelleflerin sormaktan çekindiği durumları da içermektedir. Özellikle kadınlar rahat bir şekilde şer'î hükmünü öğrenmek istedikleri meseleler hakkında soru sormakta zorlanabilmekte yahut rahat bir ortam veya soru sorabileceği kişiyi bulmada sıkıntı çekmektedir. İlmihaller bu noktada önemli bir imkân ve kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca kadın ve aileye ilişkin hükümler, genel fıkıh kitaplarında bulunmakta ise de bunlardan istifade

etmek herkes için kolay olmamaktadır. İşte burada ilmihaller devreye girmektedir.

Kadın-aile ilmihallerinin yazılış amaçları yukarıdaki çerçeveye dâhil ise de bunun yanında her bir ilmihal yazarının eserini hangi saik veya saiklerle yazdığı da önemlidir. Bazı yazarlar bir sebep belirtmemiş, kimisi eserin yazılış amacını bilgilendirme gibi sebeplere bağlamış, bazıları da mevcut eserlere rağmen neden yeni bir ilmihal yazdığının gerekçelerini izah etme gereği hissetmişlerdir.

Asım-Mürşide Uysal *Kadın İlmihali*'ni Müslüman bireylerin rahatlıkla ulaşabileceği ve kolayca anlayabileceği bir eser olması amacıyla yazdıklarını şöyle belirtmişlerdir:

“Kadınlar ve kızların değil erkeklerin bile okuyup öğrenmesi zaruri ve mecburi olan dinî mes’eleler, utanma bahanesiyle ihmal edilemez. Kadın ve erkek hastalandığında, zaruret halinde bile doktorlara göstermiyor mu? Göstermesi de caizdir. Bu mes’eleleri herkesin bilmediği, bilenden sorulduğu zaman da istendiği şekilde açıklamasına her zaman durum müsait olmadığı için, herkesin muhtaç olduğu bu önemli bahisleri kitap halinde ve herkesin anlayabileceği şekilde mü’min ve mü’mine kardeşlerimize sunmayı arzu ettik.”²⁷

Hamdi Döndüren *Delilleri ile Aile İlmihali*'nde, kitabı yazma amacını şöyle ifade etmiştir:

“Eser iddiadan uzak bir anlayış içinde İslâm'ın temel kaynakları taranarak aile hayatı ile ilgili temel meseleleri gün ışığına çıkarma ve mü'minlerin bunlarla amel etmesine vesile olmak gayesiyle telif edilmiştir.”²⁸

Dikmen ise eserini okuyucuya yardımcı olma amacıyla yazdığını söylemiş; hayat boyunca lazım olacak temel inanç prensiplerinin, ibadet mükellefiyetlerinin; dinî ve ahlâkî vazifelerin özetlendiğini belirterek eserin muhtevası hakkında bilgi vermiştir.²⁹

İsmailağa heyeti yazdıkları ilmihalin gayesini ailenin Allah Teala rızasına uygun olarak devam ettirilmesi için Müslümanlara yarar sağlamak olduğunu beyan etmişlerdir.³⁰

Buraya kadar belirtilen sebeplerin ilmihallerin genel gayelerinden farklı olmadığı görülmektedir.

Hayreddin Karaman, kulluk vazifesini ifa için “din bilgisine” olan ihtiyaçtan bahsetmiş, aile ilmihalini yazma sebebini şöyle dile getirmiştir: “Günümüzde Müslüman kadınlarla ilgili mesele ve problemler klasik ilmihâl

²⁷ Uysal – Uysal, *Kadın İlmihali*, 5.

²⁸ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 7.

²⁹ Mehmet Dikmen, *Ayetler ve Hadisler Işığında Aile İlmihali* (İstanbul: Demlik Yayınları, 2020), 9.

³⁰ Hüsameddin Vanlıoğlu vd., *Aile İlmihali* (İstanbul: İsmailağa Yayınları, 2019), 4.

formatını aşan çalışmaları gerekli hale getirdi.”³¹ Böylece yeni meselelerin mevcudiyetinin klasik ilmihalleri aşması gerekçe gösterilmiştir.

Abdülvehhab Öztürk eserini tanıtırken şu ifadelere yer vererek kitabın yazılma sebebine dair tafsilat vermiştir:

“Bu isimde ve bu isme yakın pek çok kitap, gördüğünüzden eminiz. ‘Benzer bu kadar eser varken, bu kitabı onlardan ayıracak bazı özellikleri olmalı idi.’ diyerek şunları sıralamıştır:

1- Eser, evlilikle ilgili olarak Yüce Peygamberimizin sünnetinde geçen olaylarla sınırlı kalmıştır. Böyle olmakla beraber, sanırsız, bütün konular işlenmiştir. Sünnette olmayan, adet icabı evlilik işlemlerimizde görülen olayların üzerinde durulmamış; dolayısıyla böyle bir şey varsa, onların, zikredilen sünnete ircaı hedef alınmıştır.

2- Konular örnek olaylarla anlatılmıştır. Peygamberimizin sünnetinden canlı misaller verilmiştir, hem hüküm belirtilmiş, hem de tatbikatı sunulmuştur.

3- Eser, evlilikle ilgili bir sürü bilgileri sıralamak için değil, mümkün olduğu kadar yaşanmak için yazılmıştır.

4- Bu kitap okurlarına, İslâm dinine, Allah'ın Resullerine ve İslâm büyüklerine hürmet ve saygı telkin etmek için yazılmıştır. Sevgili Peygamberimizin, hemen hemen her ismi geçtikçe, (s.a.s.) ile ashabından birinin adı geçtikçe, (r.a.) ile ve diğerlerinin isimleri geçtikçe, gerekli saygı ifadeleriyle adları yüceltilmiştir. İslâm fakih ve müctehidlerinin görüşleri saygı ile karşılanmış ve itibarları yüceltilmeye çalışılmıştır.”³²

Yazar, sonra kitabın diğer özelliklerinden bahsetmiştir. Yeni bir ilmihal yazmanın gerekçelerine bu kadar geniş yer ayıran başka bir esere rastlamak zor görünmektedir.

Dilaver Selvi'nin *Kadın ve Aile İlmihali* adlı eserinde genel gayelerden bahsedildikten sonra güncel konuların İslâmi hükümlerle pratik olarak açıklandığını, çağımızın getirdiği değişimler sonucu akıllara takılan soruların cevaplandığını söylemiştir. “Kısaca bu eserde fıkıhla ibret, hükümle hikmet, delille örnek iç içe işlenerek konular yeni bir tarzda okuyucuya sunuluyor.”³³ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere eserde güncel problemler daha pratik tarzda cevaplanmak istenmiştir. Değişen hayat düzeni ile birlikte ortaya çıkan

³¹ Hayreddin Karaman, *Aile İlmihali* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 15.

³² Abdülvehhab Öztürk, *Peygamberimizin Sünnetinde Evlilik* (Ankara: Kılıç Yayınları, 1997), 5-6.

³³ Dilaver Selvi, *Delil ve Örnekleriyle Kadın ve Aile İlmihali* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005), 21.

güncel problemlere ilmihallerin cevap vermesi gerektiği esastından hareketle Selvi'nin ilmihal çalışmasının yapıldığı söylenebilir.

Ali Kara da eserini yazma gerekçesini güncel meselelere cevap vermek olarak belirtmiştir:

"Bugüne kadar pek çok ilmihal kaleme alınmıştır. Fakat bütün bu çalışmalar, her gün büyük bir hızla değişen toplumsal hayatın gündelik ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak kalmaktadır. Bu eser, her ne kadar büyük bir iddiaya sahip değilse de, her gün çeşitli şekilde tehditlere maruz kalan ve yıkılması için şer güçlerin adeta elbirliği ettiği, toplumumuzun temel taşı olan aile yuvamızın karşılaştığı veya karşılaşılabileceği güncel problemleri tek tek ele alarak incelemektedir."³⁴

Görüldüğü gibi bazı müellifler mevcutta farklı kadın ve aile ilmihalleri varken yeni bir ilmihal yazma sebebine hiç değinmemiş, kimisi ihtiyaçtan bahsetmiş, bazıları yeni durumları, değişen hayat şartlarını gerekçe kabul etmiş, bazıları ise önceki ilmihalleri içerik, üslup gibi açılarından yeterli bulmamıştır.

2. Kadın-Aile İlmihallerine Yöneltilen Tenkitlerin Değerlendirilmesi

Kadın-aile ilmihalleri hakkında bazı tenkitler yapılmıştır. Yedi başlıktan oluşan tenkitlerin altısı aile ilmihallerine yönelik birisi de kadın ilmihallerine yöneliktir. Bunlar, özellikle eğitim ve diğer sosyal bilimlerden açısından yöneltilmiştir. Bunları sekiz başlık altında toplayıp değerlendirmek mümkündür.

2.1. Dil ve Üslup Açısından

Öztürk şöyle demektedir:

"Aile ilmihallerinde kullanılan dil daha çok resmiyete yakın, samimiyetten uzak bir dildir. Mahkeme kayıtlarında kullanılan dil ve üsluba benzemektedir. Ağır başlı, net ve kesin ifadelerin kullanıldığı aile ilmihallerinde, kurallara riayetinin ehemmiyeti anlatıldığından olsa gerek kuralcı bir dil, metnin tamamını kapsamıştır. Kanun hükmünde kararnamelere benzeyen bu dil ve üslupla dinin özü ve ruhu aktarılmaya çalışılmış belki bu sebepten dolayı hikmet kaybolmaya yaklaşmıştır. Aile ilmihallerindeki dil ve üslup aynıdır. Aynı kelime kalıpları ve hatta aynı cümleler. Aile ilmihallerinde ahenge ve anlaşılabilirliğe çok fazla dikkat edilmemiştir."³⁵

İlmihalin ana çerçevesini oluşturan akaid, fıkıh ve ahlâkın kural koyucu olmaları onları diğer ilimler ile modern sosyal bilimlerden ayıran temel vasıftır. Dolayısıyla ilmihallerde ağır başlı, net ve kesin ifadelerin kullanılması tenkide hedef olmamalıdır. Kaldı ki insan tabiatı muğlaklıktan ve belirsizlikten hoşlanmaz. Özellikle dinî meselelerde netlik önemlidir.

Bazı ilmihaller için resmî ve samimiyetten uzak bir dil kullanımı yerinde bir eleştiri olsa da geneli için anlaşılabilirliğe dikkat edilmediği tenkidi çok

³⁴ Ali Kara, *Ayet ve Hadisler Işığında Aile İlmihali* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013), 21.

³⁵ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 58.

genellemecidir. Bazıları daha ziyade akademik bir dil kullandıkları yahut yazarının dile vukufu zayıf olduğu için ilgili tenkidi haklı çıkarmakta olsalar da bir kısmı için bu durum geçerli olmasa gerektir. Son 15-20 yıldır iletişim ve etkileşimin yanında, şer'î hususlarda tenkit ve antipropagandanın artmasıyla, ilmihal yazarlarının, meseleleri anlatırken delilleri ve hikmetleri de öne çıkararak daha müsamahakâr bir dil kullanmaya başladıkları görülmektedir.

İlmihallerin önemli kısmı birbirinin tekrarı niteliğindedir. Bir eser diğerinin birebir tekrarı ise intihalden ve abesle iştigalden bahsedilebilir. Biz araştırmamızda böyle bir durumla karşılaşmadık. Fakat aynı mezhebe mensup kişilerin yazdığı eserlerdeki benzerlik yadırganmasa gerektir. Zira hüküm farklılıkları çoğunlukla halk arasında başka sıkıntılar meydana getirmekte, ilim ehline ve kitaplara güveni sarsabilmektedir. Ayrıca her bir çalışmanın ulaşabildiği farklı kişi ve kesimler olabilmektedir. Bu da tekrarların tolere edebilme yolunu göstermektedir.

İlmihallerde teknik terimlerin çokça kullanılması avam için anlamayı zorlaştırmaktadır. Mesela boşama bahsinde *bâin*, *ric'î*, *lağv*, *iddet* gibi terimler böyledir. Bir tarafta teknik terimleri kullanmanın gerekliliği –zira konuları daha doğru izah için en sağlam yoldur-, bir tarafta ise sığlaşan bir dil, irtifa kaybeden eğitim seviyesi ve bunun getirdiği anlama problemi, ilmihal yazarlarını da zora sokmaktadır.

Genel ilmihaller ile kadın-aile ilmihallerinin bazı kısımlarını anlamak, bir kere okumakla mümkün olmamaktadır. Yine, bazı eserlerde örnekler verilse de bunlardan çıkarım yapmak güç bir hal almakta, bu da ilave bir gayret gerektirmektedir. Kimi ilmihallerde kullanılan dil, eserin hacmi ve farklı materyallerin kullanılmaması eserin anlaşılmasını zorlaştırabilmektedir. Bunun bir eksiklik olduğu mutlak olarak söylenemez. Zira yazılan her eseri anlamak dili bilmenin yanında belirli bir ilmî seviyeyi de gerektirmektedir. Ancak kadın-aile ilmihallerinin en düşük seviyeyi esas alması şart arzu edilebilir. Bu durumda bazı meselelerin izahında güçlük çekilebilir. Bundan dolayı incelediğimiz kadarıyla hemen bütün kadın-aile ilmihalleri genel olarak lise seviyesini esas almışlardır.

2.2. Görsellik Açısından

Aile ilmihallerine yönelik getirilen diğer bir tenkit görsellikle ilgilidir:

“Aile ilmihallerinde görsel materyaller sadece kitap kapaklarında kullanılmış, içerik kısmında ise hemen hemen hiçbir şekilde görsel materyale yer verilmemiş, sadece küçük desenler konu ve bölüm aralarına serpiştirilmiştir.”³⁶

³⁶ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 58.

İlmihaller içerisinde görsel açıdan zengin olanlar az da olsa bulunmaktadır. Diğer taraftan görselliğin sınırlarını çizmek de zor görünmektedir. Özellikle günümüzde görsel açıdan zenginlik katma gayesinin temelini Batı kaynaklı psikoloji-egitim çalışmaları oluşturmaktadır. Bu çalışmalar ise kendi dünya görüşlerine uygun olarak yapılmakta, buna göre sonuçlar ortaya konmaktadır. Dolayısıyla şer'î meselelerin işlendiği eserler oluşturulurken katılacak görsel unsurlarda dikkatli olunmalı, bunun esasları iyi tespit edilmelidir. Zira saygı duyulması gereken değerler, görsellik kullanılıp resmedilerek basite indirgenmiş ve saygınlıklarına hanel getirilmiş olabilir.

Bu konuda ölçülü olunmalı, ilmihaller resim kitabına dönüştürülmemelidir. Fakat bazı meseleleri izah için kullanılacak ve okuyucuya katkı sağlayabilecek görsel unsurlar eklenebilir. Namaz, hac, tesettür gibi konularda görsel unsurlar kullanmak mümkündür. Nitekim bazı yazarlar bunu yapmıştır. Sayfalara serpiştirilen görsel materyaller ile okuyucu dikkatini toplayarak daha dinç kalabilir. Bunun için farklı alanlarda çalışan kişilerin katkılarına başvurulmalıdır.

2.3. Aileye Görelik Açısından

“Aile ilmihallerinin de en önemli özelliği ‘Aileye Görelik’ ilkesinin tam olarak sağlanmasıdır. İçeriği tamamen aileyi ve o ailenin fertleri olan anne, baba ve çocukları ilgilendirmeli, onlarla direkt alakalı mevzuları barındırmalıdır. Bu yapılırken hangi topluma yönelik yazılmışsa aile ilmihali, o toplumun ailevi problemlerinin tek tek tespit edilmesi gerekir. Uç örnekler ve uç çözümler verilmemesi ve her kesimin yerine getirebileceği çözümler sunulması ilmihal kitabının ‘Aileye Görelik’ ilkesinin vazgeçilmezidir.”³⁷

Burada tenkitten ziyade tavsiye ve olması gerekene vurgu bulunmaktadır. Dolayısıyla büyük oranda haklılık payı bulunmaktadır. Zira aile ilmihallerinin ele aldığı konular ve bunları açıklarken kullandığı örnekler günümüz İslâm dünyasında yaşanan problemlerle uyumlu olmayabilmektedir. Zamanla birçok durumun değişmesi ile ortaya çıkan yeni problemler bunun başlıca sebebidir. Nitekim pek çok ilmihal yazarının bu kaygıyı taşıdığı müşahede edilmektedir.

2.4. İşlevsellik Açısından

Diğer tenkit ise şöyle ifade edilmiştir:

“Aile ilmihallerinin okunabilir olabilmesi için kesinlikle sayfa sayısının azaltılması ve görselliğin artırılması gereklidir. Aile ilmihallerinin tamamına yakını beş yüz (500) sayfadan fazla. Bu durum okunabilirliği azaltan unsurlardan bir tanesidir. Kalın hacimli kitaplar her zaman okuyucusu tarafından eksi bir (-1) puanla karşılanır.”³⁸

Hacimli ilmihaller çoğunlukta olmakla beraber, sayfa sayısı az olanlar da vardır. Hacmin düşürülmesi, ilmihalin baştan sona tek seferde okunabilmesine

³⁷ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 59.

³⁸ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 59.

katkı sağlayabilir. Fakat bu durum, verilmek istenen bilgilerin azaltılmasını ve okuyucunun aradığı bazı meseleleri bulamaması sonucunu doğurabilir.

Tenkrit sahibi şunları da ilave etmiştir.

“İşlevselliğin en önemli özelliği kişilerin dini açıdan karşılaştığı problemlere pratik çözümler sunmasıdır. Aile ilmihallerinin toplumu oluşturan bireylerin el kitabı, el rehberi, hayat rehberi fonksiyonunu yerine getirebilen kitaplar olması, onların işlevselliğini en üst seviyeye taşıyacaktır. Bu da pratik çözümler sunmak, güncel problemleri çözecek bir ölçü, bir kıstasın işleyen ve kendini sürekli güncel tutan, tutarlı ve sürdürülebilir bir çözüm mekanizmasının oluşturulmasıyla mümkündür. Bir ölçü ortaya konulur ve problemler bu mekanizmanın çalıştırılmasıyla, mihenk taşına vurulmasıyla çözülür. İşlevsellik tam olarak budur. Piyasalarda mevcut aile ilmihallerinin böyle bir yapısı maalesef yoktur.”³⁹

Yazar, kişilerin dinî açıdan karşılaştığı problemlere pratik çözümler sunmaktan bahsetmiş fakat aile ilmihallerinin bu gayenin tahakkuku için uğraştıklarını göz ardı etmiştir. Zira okuyucular aradıkları her şeyi bulma ümidiyle bu tür eserlere yönelmektedirler. Bu da onların hacimli olmalarını gerektirmektedir. İşlevsellik ancak böylece temin edilebilir. Dolayısıyla yazarın tenkit ettiği şey ile, görmek istediği şeyin aynı olduğu söylenebilir. Kurallar ve ölçülerin bulunması gereğinden bahseden yazar aynı eserlerin kuralcı ve net dilini tenkit ederek⁴⁰ tutarsız bir tavır sergilemiştir.

Diğer yandan, işlevselliği sadece hacimle belirlemek yetersiz olsa gerektir. İlmihaller, muhatabın muhtaç olduğu bilgileri sağlayarak işlevsel olabilir. Ancak kapsamlılık endişesi hacmi genişleteceğinden okuyucu için çekici olmayabilecektir. Bu da zannımızca normal karşılanmalıdır. Bunun yanında samimiyet dini olan İslâm’ı muhataba anlatırken samimi bir üslup kullanılmalı, manevi yön hissettirilmelidir. Görsel materyaller ile zenginleşen sayfalarda, açık, anlaşılır bir dil ve sohbet edası ile anlatılan konular uzun olsa da muhatabın dikkatini çekebilecektir.

2.5. Kaynaklara Uygunluk Açısından

Aile ilmihallerinde konuların ayet ve hadislerle izah edildiği söylendikten sonra şöyle bir eleştiri getirilmiştir:

“Bir ayet bir meselede delil olarak gösterilmiş aynı ayet başka bir meselede ise karşı delil olarak yorumlanabilmiştir. Meselenin temeli her cemaatin kendi görüşünü kabul ettirmek için ayet ve hadisleri kendi düşüncelerinin ekseninde yorumlamasından kaynaklanmaktadır. Burada bir asabiyet ve kendi fikrini bütün insanlara benimsetme gayreti vardır. Bu asabiye-i cahiliye hastalığıdır.”⁴¹

Fıkıh usulünde görüldüğü üzere, arada zıtlık olmaksızın bir âyet bir açıdan belli bir hüküm için delil olabilirken; aynı âyet başka bir açıdan, farklı bir

³⁹ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 60.

⁴⁰ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 58.

⁴¹ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 60.

meselede delil teşkil edebilmektedir.⁴² Araştırmacının kastı böyle bir durumu tutarsızlık saymaksa, bu isabetli olmaz. Tutarsızlık varsa, somut misallerle izah edilmelidir.

Her cemaatin âyet ve hadisleri kendi düşünceleri ekseninde yorumladığı da genellemeci bir iddiadır. Yorumun sınır ve imkânları usul ve fûrû-i fıkhıta tespit edilmiş olup her mezhep müntesibi buna uygun bir ilmî faaliyet yürütmek durumundadır. Eğer iddia edilen doğru ise bunun da somut ve müşahhas meseleler üzerinden ispatı gerekmektedir. İddia sahibinin bakışına uygun görülmemesi herhangi bir hükmü geçersiz kılmaz.

Tenkrit sahibi her cemaatin kendine ait ilmihalinin bulunduğunu, bunun asabiye-i cahiliye hastalığı olduğunu söylemiştir. Sadece farklı meşrebe mensup olduğu için Müslümanları cahiliye asabiyesine sahip olmakla itham etmenin makul bir delili sunulmamıştır. Kadın-aile ilmihallerini bir cemaate yönlendirmeye çalışma ithamı da böyledir. Konuları takdim şekillerine bakılırsa, klasik usulü takip edenlerin birbirlerine kıyasla uç noktalarda olmadıkları, aynı hüküm ve bilgileri farklı üslup, tasnif ve yaklaşımlar ile ifade ettikleri görülmektedir. Mesela Yayla'nın *Kadın ve Aile İlmihali'*nde diğerlerinden farklı olarak meselelerin toplumsal ve psikolojik yönleri ele alınmış, yalın bir dil kullanılmıştır. Yine *Aile İlmihali Dersleri* (H. Okur vd.) ise konuları genelde nasihat üslubuyla işleme yolunu tercih etmiştir. İlmihallerin, aynı sonucu kısmen farklı şekillerde ortaya koyduğu söylenebilir. Bu amaçla kaynak olarak fıkıh kitapları esas alınmış, ayetlere ve hadislere yer verilmiş; icma, kıyas ve diğer deliller de belirtilmiştir. Kanaatimizce bu tür iddialar somutlaştırılmadıkça ilmî olmaktan uzaktır.

2.6. Eğitsellik Açısından

Başka bir eleştiri de şöyledir:

"Eğitsellik, ilmihal kitaplarının vazgeçilmezidir. Fakat bu konudaki problem bilgilerin sunumunda kanun kitaplarına yönelik olan tarzın en aza indirgenmesidir. Özen gösterilmesi gereken husus anlatım tarzının kanun maddelerini saymaktan uzaklaşıp hikâye etmek ve izah etmek şeklinde oluşmasıdır. Konuların anlaşılmasına yardımcı olacak hikâyeler, menkıbeler ve yaşanmış olaylarla desteklenen bir anlatım tarzı daha kalıcı ve eğitselliğin amacını gerçekleştireci bir mahiyete sahip olabilir."⁴³

İddianın pek çok ilmihal için geçerli olduğunu söylemek çok zordur. Zira Abdülvehhab Öztürk ve Dilaver Selvi gibi pek çok ilmihal yazarı sıralanan mahzurları bertaraf etmek için azami gayret sarf edeceğini giriş kısmında belirtme gereği hissetmişler; bu amaçla konuları örnekler, ashabın ve diğer İslâm büyüklerinin hayatından kıssa ve menkıbelerle izaha çalışmışlardır.

⁴² Mesela bk. Ahmed Davudoğlu, *Fıkıh Usulü Dersleri*, haz. Fetullah Yılmaz (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2023), 98.

⁴³ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 61.

Diğer yandan, dinin ibadetler ve eğitim boyutu, özellikle yaşayan, uygulayan birilerinin örnek alınıp taklit edilmesiyle öğrenilebilecek bir yapıdadır. Yüce Allah'ın indirdiği her kitapla beraber mutlaka peygamber göndermesi de bunun göstergesidir. En azından temel eğitimin taklitle yürütülmesi, eğitsellik fonksiyonunun yaşayan birileri tarafından tevarüs edilmiş bilgi ve değerler doğrultusunda icra edilmesi önemlidir. Bundan sonra ilmihaller ve diğer yazılı unsurlar devreye girer. Bu tür eserleri eğitsellik açısından değerlendirirken bu durumun dikkate alınması uygun olacaktır.

2.7. Benzerlik Açısından

Diğer bir iddia ise kadın-aile ilmihallerinin, birbirlerinin hemen hemen aynı olduğudur.⁴⁴ İlmihallerin bir kısmının bazı bakımlardan diğerlerinin tekrarı olduğunu belirtmiştik. Kaynakların benzerliği, açıklanmak istenen meselelerin benzerliğini netice vermektedir. Nitekim birçok eserin sadece küçük ayrıntılar ile birbirinden ayrıldığı görülmektedir. Öyle ki kadın ve aile meselelerinin anlatıldığı iki çalışmanın birinde farklı olarak bir veya birkaç konu başlığı yer almaktadır. Dolayısıyla aynı bakışla yazılan eserler arasında benzerliğin bulunması tabiidir. Eğer öncekiler aynen tekrarlanıyorsa yeni bir isimle piyasaya eser sürmenin gereksizliği ortadadır. Öncekilerde bulunmayan bazı konuları ekleme amacıyla yazılan eserlerin ortak konularında hükümlerin farklı olması beklenemez. Zira usul, mezhep ve şartlar aynı veya benzer ise farklı hüküm beklenmez. Kaldı ki bu tenkit bütün ilim dallarında yazılan eserlerin büyük kısmı için de geçerlidir.

Sonradan yazılmış olan eser kendinden önce işlenmeyen bir mesele için kaleme alınmak istenmiş ise bu mesele ilmihal olarak değil de müstakil bir şekilde izah edilebilir. Fakat şu da var ki kitaplar sadece başkası için yazılmaz. Zira yazar bazen kendisi konuları öğrenmek için araştırma yapar, bitirince de faydalı olur düşüncesiyle yayınlamaya teşebbüs eder. Fakat bu durumda tekrara düşmemek için mevcut ilmihallerin incelenmesi önemli görünmektedir.

2.8. Yazarların Cinsiyeti Açısından

Bir araştırmacı kadın-aile ilmihallerini kastederek şöyle demiştir:

"Söz konusu çalışmalarda dikkati çeken konulardan birisi, kadın ilmihallerinin tamamına yakınının erkek yazarlarca hazırlanmış olduğudur. Kadınların kendi hallerinden öncelikli olarak bahseden ilmihallerini yazma konusunda bir iki örnek çalışma dışında başka bir eser bulunmamaktadır."⁴⁵

Bu iddia genel olarak fıkıh kitapları için de dile getirilmekte ve kadınlarla ilgili hükümlerin erkekler tarafından tespit edilip yazılması bir kusur gibi takdim edilmektedir.

⁴⁴ Öztürk, *Aile ve Çocuk İlmihalleri*, 3.

⁴⁵ Bozkurt, *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları*, 120.

Günümüzde kadınlar tarafından yazılan ilmihallerde artış görülmektedir. İsimlerini verdiğimiz kadın ve aile ilmihallerinin sayısı 90 civarındadır. Bunların 69'u erkekler tarafından; 18 tanesi de kadınlar tarafından yazılmıştır. Bu sayılara genel mahiyetli kadın ve aile ilmihallerinin yanında özel meseleleri ele alan dar kapsamlı eserler de dâhildir. Kadın-erkek ortak yazarlı ilmihaller ise 2 adettir. Sayılara bakınca kadınların kaleme aldığı ilmihallerde bir artış söz konusudur.

Diğer yandan iddia sahibi, kadın yazarlarca hazırlanmış ilmihallerden bahsetmiş fakat bunların diğerlerinden ne gibi farklarının bulunduğu temas etmemiştir. Acaba kadın yazarlar farklı hükümler mi vermişlerdir yahut yazarların kadın olmasının bu eserlere kattığı şeyler nelerdir? Bu tür sorulara iddia sahibinin bir cevabının olmadığı görülmektedir.

Yazarların cinsiyetlerine bağlı olarak eserlerde ortaya çıkan görüş farklılıkları çok uç noktalarda olmasa da bazı eserlerde mevcut olduğu söylenebilir. Kimi araştırmacılar bu durumu şöyle açıklamışlardır:

“Yapılan incelemelerde, kadının sosyal hakları arasında eğitim hakkı, mülkiyet ve miras hakkı ve siyaset hakkı yer almıştır. Kadının eğitim haklarından yararlanması konusu kadın yazarların eserlerinde yer almamış, erkek yazarlar ise kadının eğitim almasını desteklediklerini dile getirmişlerdir. Yapılan analizlerden elde edilen bir diğer tespit ise, miras konusunda kadın yazarların da erkek yazarların da kadının mirastan erkeğin yarısı kadar pay alabileceğini deklare ediyor olmalarıdır. Öte yandan siyasi haklar bağlamında ise kadın ilmihal yazarları bu konuya içeriğinde yer vermemişken, erkek ilmihal yazarları siyasetin erkek işi olduğundan bahsetmişlerdir.”⁴⁶

Burada kadın yazarların erkeklerden farklı hükümleri savunduklarından ziyade bazı konulara yer vermemeleri söz konusu edilmektedir. Ayrıca kadınların kendilerini ilgilendiren bazı konulara yer vermedikleri yönündeki iddiaların genel geçer olduğunu savunmak imkânsızdır. Kaldı ki yazarlar arasında cinsiyet ayrımı yapmak son dönemlerde gündeme gelen bir durumdur. Zira ilmin cinsiyeti olmaz. Şer’î hükümleri tespit etmenin usulü bellidir. Aksi takdirde, ilim ehlinin sadece kendi cinsine ait eserleri yazma ve hükümleri belirtme hakkı hatta vazifesi olduğunu savunmak gerekecektir. Mesele bununla da kalmayacak, “yönetimle ilgili hükümleri yöneticiler tespit etsinler, işçiler kendilerini ilgilendiren ahkâmı araştırınsınlar, çocuklar da aynı şeyi yapsınlar...” demek gerekecektir.

Görebildiğimiz kadarıyla mezhep mensubiyetini önemseyenler cinsiyet fark etmeksizin aynı hükümleri dile getirmekte; modernist ve feminist eğilimli olan yazarlar ister erkek ister kadın olsunlar, benzer şeyleri savunmaktadırlar.

⁴⁶ Senem Gürkan - Erkan Perşembe, “İslâm Kadın İlmihallerinde Kadının Toplumsal Hayattaki Yeri: Kadın ve Erkek İlmihal Yazarları Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Turkish Studies – Comparative Religious Studies* 15/2 (Haziran 2020), 221.

Dolayısıyla yazarın cinsiyetinin hükümler noktasında esere etki eden bir tarafı bulunmamaktadır.

Sonuç

Tarihte fıkha dair yazılan kitap ve risaleler, genel nitelikli bibliyografik eserlerde tespit ve kaydedilmiş olsa da bunların sistemli bir tasnifine rastlanmamaktadır. Şu da var ki İslâmî ilimlere dair yazılan eserlerin pek çoğu muayyen bir alana dâhilken, önemli bir kısmı böyle değildir. İlmihaller bu kabildendir. İçlerinde itikadî, fikhî ve ahlâkî mevzular olduğu gibi siyer gibi bölümler de bulunabilmektedir. Buna rağmen içerdikleri fikhî meselelerin çokluğu ve ilmihal denince en çok akla gelen, fıkıh olduğu için bu çalışmada kadın ve aile ilmihalleri fıkıh literatürünün bir türü olarak düşünülmüştür.

Kadın-aile ilmihalleri pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş ve üzerlerinde farklı bakımlardan değerlendirmeler yapılmıştır. Çok sayıda yazılmış olmaları, dil ve üslupları, eğitselliğin zayıflığı, sayfa sayılarının çokluğu, yazarların erkek olması gibi hususlar dile getirilerek eleştiri konusu yapılmıştır.

Öncelikle belirtelim ki genel ve özel başlıklı ilmihal çalışmaları yanında son zamanlarda kadın ve aile ilmihallerinin sayısında bir artış görüldüğü gerçektir. Denebilir ki tam manasıyla ilk kadın ilmihalini yazan İbnü'l-Cevzî'den sonra kadın ve aileye dair pek çok eser kaleme alınmış, son on yıllarda ise bu alandaki kitaplarda ciddi bir artış yaşanmıştır. Öyle ki bu tür eserlerin sayısı tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece 2023 yılı için 90 civarındadır. Günlük hayatta sıkça karşılaşılan meseleleri işleyen ve halk kitlesine yönelik olarak yazılan ilmihallerin son dönemde artmasında, bazı şartların değişmesi, yeni durumların oluşması ve teknolojik gelişmeler gibi pek çok sebep zikredilebilir. Nitekim pek çok ilmihal yazarı bu hususa değinirken dinî bilgi ihtiyacını ilk sıraya koymuşlardır. Kimileri hayat şartlarının değişmesi nedeniyle ortaya çıkan yeni durumlara dikkat çekmiş, kimisi hükümlerin hikmetlerine ağırlık verme lüzumuna değinmiş, bazıları da ilmihal yazma sebebini izah için daha farklı sebepler öne sürmüşlerdir.

Çok sayıda kadın-aile ilmihali yazılmasının sebeplerine; kadın ve ailenin son zamanların en önde gelen gündem maddelerinden olması, batılılaşma hareketiyle birlikte kadın ve aile üzerinden toplumu dizayn etme çabaları ve bunların sonucunda yaşanan sıkıntılar ve kargaşayı eklemek gerekir.

Bundan sonra yazılacak olan kadın ve aile ilmihallerinin, önceki çalışmalara göre daha faydalı olma amacı ile kaleme alınması önemlidir. Bu bağlamda kadın-aile ilmihallerinde, hedef kitlenin iyi belirlenmesi, dil ve üslubun buna göre seçilmesi ve günümüzde ortaya çıkan internet ve özellikle sosyal medya gibi yeni durumların dikkate alınması elzemdir. Aynı şekilde eserlerde

görsellik açısından da düzenlemeye gidilmelidir. Zira görsel materyaller konuların anlaşılmasını kolaylaştırmakta ve daha dikkat çekici hale getirmektedir. Bu sebeple ilmiyelerde görsel materyallerin ölçülü kullanımı, onlardan daha çok istifade edilmesini sağlayabilir. Bu maksatla dinî hassasiyet sahibi tasarımcılarla birlikte çalışmak faydalı olabilir.

Dil ve üslup meselesine gelince, günümüzde hemen her tür eser için bu alanda sıkıntıların olduğu malumdur. Dile yapılan bilinçli müdahaleler yanında hayat şartlarının değişmesi de insanların anlayış tarz ve seviyesini etkilediği için ilmiyal yazarlarının bu hususta zorlanmaları kaçınılmaz görünmektedir. Burada dili iyi bilen kişilerden faydalanılabilir.

İlmiyal yazarlarının cinsiyeti bahsine gelince; yazılan ilmiyelerin önemli bir kısmı kadınlar tarafından yazılmıştır. İkisi ise ortak çalışmanın ürünüdür. Dolayısıyla tamamının veya tamamına yakınının erkekler tarafından yazıldığı iddiası gerçeği yansıtmadığı gibi, ilimde cinsiyetin şer'î hükmü tespit noktasında ne gibi bir karşılığının bulunduğu da izaha muhtaçtır. Ayrıca, kadın ilmiyalini kadınların yazması gerektiğini söyleyen eleştirmenler, işin "aile" kısmına nedense değinmemişlerdir. Kaldı ki yazarların cinsiyetinden ziyade, asıl olan, şer'î ilim ve meselelere vukufiyetleri, yaşanan hayattan haberdar olmaları, insanların karşılaştıkları sıkıntıları sebep ve sonuçlarıyla bilmeleridir.

Kadın ve aile ilmiyelerinde sayfa sayısının çok olması da okunabilirliği etkilemektedir. Günümüz okuma oranları da göz önüne alındığında bu hususta nelerin yapılabileceği üzerinde araştırıp düşünmek de yazarlara terettüp eden bir vazife olmalıdır.

Son olarak; faydalı bir kadın-aile ilmiyalı için yazarın şer'î ilimlere vâkif, hayattan haberdar olmakla beraber iyi bir dil bilgisine sahip, tasarımdan anlayan birisi olması yahut bu alanların uzmanlarıyla beraber çalışması önem arz etmektedir. Bu hususların sadece yazarlarla ilgili olmadığı, iyi bir tasarımcıyla çalışmakta olduğu gibi daha ziyade yaynevleriyle ilgili görünmektedir.

Kaynakça | References

- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, haz. İbnülemin Mahmud Kemal İnal – Avni Aktuç. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları, 1955.
- Bozkurt, Ramazan. *Cumhuriyet Dönemi İlmihal Çalışmaları ve Problemleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Davudoğlu, Ahmed. *Fıkıh Usulü Dersleri*. haz. Fetullah Yılmaz. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2023.
- Dikmen, Mehmet. *Aile İlmihali*. İstanbul: Demlik Yayınları, 2020.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle Aile İlmihali*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2016.
- Güman, Osman. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İlmihal Literatürü” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17/26 (2017) 97-198.
- Habibullah - Muallime Kamer, *Ramazan Orucu*. Dersaadet: Âlem Matbaası, 1313.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman. *Ahkâmu'n-nisâ*. thk. Amr Abdül Mün'im Selim. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1417/1997.
- Kahraman, Abdullah. “Cumhuriyet Dönemi İlmihalleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014) 29-32.
- Kara, Ali. *Ayet ve Hadisler Işığında Aile İlmihali*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2013.
- Karaman, Hayrettin. *Aile İlmihali*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Arpağuş, Hatice Kelpetin. “İlmihal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Aralık 2021.
- Muallime Kamer, *Namaz Hocası*. Dersaadet: Ahmed Kamil Matbaası, 1341.
- Okur, Hüseyin. (ed.) *Aile İlmihali Dersleri*. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018.
- Öztürk, Mehmet. (2019) *Aile ve Çocuk İlmihallerinin Tanıtımı ve Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Gürkan, Senem – Perşembe, Erkan. “İslâm Kadın İlmihallerinde Kadının Toplumsal Hayattaki Yeri: Kadın Ve Erkek İlmihal Yazarları Üzerine Bir Karşılaştırma”. *Turkish Studies – Comparative Religious Studies* 15/2 (2020) 221.
- Urhan, N. *İbnu'l Cevzi ve “Ahkâmu'n Nisâ” Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Yayınları.
- Uysal, Asım - Uysal, Mürşide. *Kadın İlmihali*. İstanbul: Uysal Yayınevi, 2008.
- Vanlıoğlu, Hüsamettin vd. *Aile İlmihali*. İstanbul: İsmailağa Yayınları, 2019.
- Yıldırım, Adem. “Osmanlı Türkçesiyle Yazılan İlmihal Eserleri ve Muhteviyâtı (II)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (Ekim 2016), 30-48.

Monehedonizm Nedir? Ekonomi Sosyolojisi Perspektifinden 'Monehedonizm' Kavramının Değerlendirilmesi

Semih Sağır | [0000-0002-3992-3684](mailto:ssagir@adiyaman.edu.tr) | ssagir@adiyaman.edu.tr

Arş. Gör., Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı,
Adıyaman, Türkiye

ROR ID: [02s4gkg68](https://orcid.org/02s4gkg68)

Öz

Monehedonizm, bir ahlak felsefesi uzmanı olan Muhammet Caner İlgaroğlu'nun, parasalcı bir iktisat teorisi olan Monetarizm ile hazcı bir ahlak teorisi olan Hedonizm kavramlarını birleştirmek suretiyle elde ettiği bir kavramsallaştırma. Türkçe'de "Parasalhazıcılık" olarak ifade edilen Monehedonizm, paranın miktarının ve piyasaya arzının ekonomik dengeleri düzeltereği iddiasıyla yola çıkan bir iktisat teorisinin, tarihte hiç olmadığı kadar parayı değerli hale getirmesini ve onun, piyasayı belirleyen temel değer olması yanında giderek toplumsal yaşamda ekonomik, sosyal ve psikolojik tüm süreçleri belirleyen bir değere dönüşmesini eleştirel olarak ifade eden bir ahlak felsefesi kavramıdır. Söz konusu kavram ekonomi-toplum-ahlak ilişkileri ekseninde ortaya çıkan birçok soruna ayna tutmaktadır. Monehedonizm'in, paranın haz nesnesi olarak konumlandırıldığı ekonomik ve toplumsal yapılarda ortaya çıkan dengesiz gelir durumlarının, tüketim alışkanlıklarının ve sosyal ilişkilerin, ekonomi sosyolojisi penceresinden ele alınmasına imkân veren bir kavramsallaştırma olduğunu düşünmekteyiz. Bu makalede ekonomi sosyolojisi açısından değerlendirilmek suretiyle söz konusu kavramın, sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik problemlerin tanımlanmasında ve çözüme kavuşturulmasında işlevsel olup olmadığı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Ekonomi Sosyolojisi, Ahlak Felsefesi, Monehedonizm, Monetarizm, Hedonizm.

Atıf Bilgisi

Sağır, Semih. "Monehedonizm Nedir? Ekonomi Sosyolojisi Perspektifinden 'Monehedonizm' Kavramının Değerlendirilmesi". *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 285-301. <https://doi.org/10.61272/duid.1380205>

Geliş Tarihi	23.10.2023
Kabul Tarihi	24.12.2023
Yayın Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

What is Monehedonism? Evaluation of the Concept of ‘Monehedonism’ from the Perspective of Economic Sociology

Semih Sağır | [0000-0002-3992-3684](https://orcid.org/0000-0002-3992-3684) | ssagir@adiyaman.edu.tr

Res. Asst., Adiyaman University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Sociology of
Religion, Adiyaman, Türkiye

ROR ID: [02s4gkg68](https://orcid.org/02s4gkg68)

Abstract

Monehedonism is a conceptualization obtained by Muhammet Caner Ilgaroğlu, a specialist in moral philosophy, by combining the concepts of Monetarism, which is a monetary economic theory, and Hedonism, which is a hedonistic moral theory. Monehedonism, which is expressed in Turkish as “Parasalhazcılık”, is an economic theory that starts out with the claim that the amount of money and its supply to the market will correct the economic balances, making money more valuable than ever before in history, and that it is the basic value that determines the market, gradually increasing economic, social and economic aspects in social life. The concept in question reflects many problems that arise on the axis of economy-society-moral relations. We consider that Monehedonism is a conceptualization that allows the unbalanced income situations, consumption habits and social relations that occur in economic and social structures where money is positioned as an object of pleasure to be addressed from the perspective of economic sociology. In this article, by evaluating it from the perspective of economic sociology, it will be discussed whether the concept in question is functional in defining and solving socio-economic and socio-psychological problems.

Keywords

Economic Sociology, Moral Philosophy, Monehedonism, Monetarism, Hedonism.

Citation

Sağır, Semih “What is Monehedonism? Evaluation of the Concept of ‘Monehedonism’
from the Perspective of Economic Sociology”. *Düzce Divinity Journal* 7/2 (December
2023), 285-301. <https://doi.org/10.61272/duid.1380205>

Date of Submission	23.10.2023
Date of Acceptance	24.12.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Introduction

A prosperous solution of scientific or philosophical problems depends on their multi-faceted approach and analysis with the knowledge and experience of different experts from different disciplines. For this reason, interdisciplinary studies are now inevitable. The concept of monehedonism is a new and original concept that can be discussed from the common perspective of the disciplines of moral philosophy, economics and sociology. Especially in the field of social sciences, concepts play a key role in defining and describing the events and phenomena that will be the subject of thought. Moreover, making conceptualizations, on the one hand, provides the universalization of a branch of science, on the other hand, it allows the originalization of the civilization that contributes to that science (Ilgaroğlu-Turan, 2018).

This concept is a topic that Ilgaroğlu discussed in his article titled "Money-Hedonism from Ibn Khaldun's Notion of Morality", in his paper titled "Monehedonism as a Global Philosophy of Life" and in his video conference titled "The Loss of the Sentiment of Justice: Monehedonism", and he also mentioned in many of his works. For that reason, the aforementioned studies are the main sources of this study. In addition, to understand Ilgaroğlu's system of thought and benefit from the sections related to our subject, his other works also constitute our secondary sources. In addition, since we will include the concepts of Monetarism and Hedonism under separate headings, classical texts, books and scientific articles in which these concepts are discussed are also secondary sources for our study.

Rather than being based on a field research, the study contains a theoretical context and a conceptual evaluation is made in the context of the phenomena always observed in individuals and social relations. With this, economic sociology will be in the background that shapes our perspective when discussing the concept in question. The thought of sociology and economics on common problems started with the efforts of the classical names of sociology to make sense of modern capitalism and progressed with sociologists' intense interest in economic phenomena (Yıldız, 2020). Economic sociology is generally defined as a science that deals with economic events, facts and economic interests within the network of social organization and relations based on technological essence (Bozkurt-Güneş, 2013). Since the interaction of economic and social values, norms and relations comes to the fore in the analyzes of economic sociology, our findings will emerge in this context.

We will also include evaluations from the perspective of economic sociology to determine how the economic values that arise in relation to money being the dominant power affect social change. Thus, social change is a general

social event that almost everyone feels in their lives in one way or another. Especially the young generation, which is the representative of the next generation, learns about the adventure of change from the complaints of the older generation, which is the representative of the previous generation (Ari, 2021).

Evaluating monohedonism from the perspective of economic sociology involves understanding how it affects the general structure, values and social relations of society. This assessment not only focuses on economic outcomes but also considers impacts at the societal level.

In the article, first of all, what is understood from the concept of Monehedonism will be explained regarding Ilgaroğlu's related studies, and then the concepts of Monetarism and Hedonism will be examined under separate headings, and theoretical and practical inferences will be given about economic sociology.

1. What is Monehedonism?

Monehedonism is derived from a combination of two words. The expression "mone" is derived from the economic theory "monetarism", which is called "parasalcılık" in Turkish, and hedonism is derived from the moral theory, which means "hedonism". Monehedonism, which literally means "monetary hedonism", is the concept of social science that Ilgaroğlu himself wants to bring to the literature (Ilgaroğlu, 2019). Monehedonism as a term; means a socio-cultural and socio-economic worldview in which money is accepted as an effective power and value, exists to the extent of the money one has and the pleasures that can be obtained with this money, adopting the capitalist economy and consumer society (Ilgaroğlu, 2019). This conceptualization includes two important existential dimensions of human being together. One of them is the existential inner world, which encompasses human's emotions, intentions and pleasures, and the second is the historical/social world of existence, which encompasses his/her entire social, cultural, economic and quantitative life. As a critical concept, Monehedonism expresses a moral devaluation that replaces the uncountable values with the countable (statistical) values, that is, reduces human values that cannot be expressed with numbers to the world of numbers. Monehedonist, on the other hand, corresponds to an instrumental person who is afraid of losing his/her comfort zone, loves material things that cannot give him/her love, loses his/her mind to his/her greed, and replaces his/her moral values with statistical values. Based on this definition, we can say that monehedonism is a global philosophy of life that prioritizes monetary pleasure in which almost everyone finds himself consciously or not. Since money is the measure of life and all vital values in this structure, money is the main factor that determines human life

and human pleasures as never before in history. Money is the greatest power and virtue in Monehedonism. Since reliability in the Monehedonist value system is reduced to the bank's credibility statistics, honesty to the economic record, and reputation to a strong credit score, people living in this value world are inevitably transferred to a brand new world of values in which moral values and sentimentality do not exist. In this world of statistical value, every object with monetary value becomes value itself and determines the position of the subject. Therefore, human takes place as a neutral contractor in this system and strives to reach the standards of the object in order to gain value. As a matter of fact, Ilgaroğlu calls the person who is a part of monehedonism and who cannot isolate himself from the monetary hedonistic socio-economic and socio-cultural structure in which he lives together, "monehedonist person". A monehedonist is a person who lives for the money he has and the pleasures he can get with this money and feels valuable in this context. For the monehedonist, money is not only a means to pleasure, but also an end to be enjoyed. (Ilgaroğlu, 2019; Ilgaroğlu, 2017). Therefore, monehedonist refers to today's people who have a new value and philosophy of life formed by the combination of monetarism and hedonism.

Ilgaroğlu includes Ibn Khaldun's evaluations about habits to emphasize how monohedonist morality effectively determines the socio-economic perception processes of the individual. In this context, he states that Ibn Khaldun emphasizes habits and that habits are embedded in a person's nature like a second nature that deeply affects all perception processes (Ilgaroğlu, 2019). We think that the definition of the concept of habitus given by Kamuran Gökdağ in the summary of his article focusing on the life of Ibn Khaldun through Pierre Bourdieu's concept of habitus and Ibn Khaldun's thoughts on this subject will help understand Monehedonism: "If Ibn Khaldun's principle of "human is the child of habits" is to be rephrased as a single concept, probably the most powerful candidate for this would be the concept of habitus. Habitus is a concept used to describe the sum of the social, political, cultural, intellectual and economic backgrounds involved in the existence of the subject, which turns into a certain disposition in practical relations (Bourdieu, 1977). This understanding largely coincides with Ibn Khaldun's understanding of the subject's habits in a broad and relational context as a set of ingrained historical dispositions that pass through but both surpass and precede practical relations." (Gökdağ, 2021).

However, Monehedonism contains some contradictions within itself. These can be understood through the following principles:

- a) The principle of the impossibility of the continuity of pleasure.

b)The principle of the impossibility of constructing spiritual pleasures with material pleasures.

c)The principle of the inexpressibility of pleasures in quantitative units.

d)The principle of the limitation of the possibilities of pleasure in the face of the unlimited demand of pleasure.

e)The principle of instrumentalizing the object of pleasure.

f)It is the principle of the impossibility of achieving pleasure on its own.

As it is known, hedonism is a moral theory that identifies happiness with pleasure in Ancient Greek philosophy and claims that the purpose of man in life should be to avoid pain and turn to pleasure. Monetarism, which we will discuss in the next chapter, is an American economic theory theorized by Milton Friedman (d. 2006) in 1970 and links the entire balance in the economy to money supply and demand. According to this theory, the demand for money is not just a means of exchange that individuals want to hold to meet the supply of current needs; It is the amount of money in terms of opportunity, power, and value that they want to keep in cash with their investment, transaction, precautionary and speculation motives (Ilgaroğlu, 2019; Ilgaroğlu, 2017; Ilgaroğlu, 2021). The power of money, which was an economic medium of exchange that initially emerged for the satisfaction of needs, has increased as the amount, variety, and quality of what you can obtain using it has increased. So much so that money has been a source of power in modern society more than ever before in monehedonist history.

2. Monetarism

The story of 20th-century macroeconomics begins with Irving Fisher. His books "Appreciation and Interest" (1896), "The Rate of Interest" (1907), and "The Purchasing Power of Money" (1911) fueled the intellectual fire known as monetarism. The first theory of monetarism is Irving Fisher's monetarism. The ideas of Fisher, his colleagues, and his students form the basis of monetarism. While the ideas for the quantity theory of money date back to David Hume, the equation of exchange and the conversion of the quantity theory of money into a tool for making quantitative analyzes and forecasts about the price level, inflation, and interest rates is the work of Irving Fisher (De Long, 2000).

Just after the First World War, other economists opposed the monetarist analysis of economic events by Irving Fisher and his colleagues. One of these economists is John Maynard Keynes. Keynes, in his work titled "Tract on Monetary Reform" (1923), stated that standard quantitative theoretical analyzes are completely useless and that these analyzes are probably correct in the long run, (way to summarize quantity theory: doubling the money stock

doubles the price level) but that this long term is misleading for current events. He explained the reason for this as "we are all dead in the long run". Most economists agreed with what Keynes said about monetarism (De Long, 2000).

Milton Friedman states in his 1956 work "The Quantity Theory of Money-A Restatement" that one of his main goals was to save monetarism, known as the "corrupt and rigid caricature" of economic theory in the interwar period, from the hands of economists such as "Robbins and Joseph Schumpeter" (1934). These economists argued that monetary and fiscal policies would be ineffective in tackling recessions and depressions because they would not create real welfare, but would only create false welfare that could lead to a longer and deeper depression in the future (De Long, 2000).

Monetarism is one of the contemporary economic ideas that argues that "money" is the most fundamental factor in determining production and prices. The theory was largely developed by the American economist Milton Friedman, who won the 1976 Nobel Prize in Economics. Monetarism is a follower of classical macro theory, although there are some differences between them, and it essentially differs from the basic principles of classical economics in two points. First; According to monetarists, the Classics' quantity theory explanation is inadequate. Latter; According to the monetarists' natural unemployment hypothesis, the economy is not always in equilibrium at full employment. According to this hypothesis, Monetarists have suggested that people may remain unemployed for a certain period as a result of seeking a better job or benefiting from unemployment benefits, so that there may be "natural unemployment" in the economy at any time. Despite these two fundamental differences between classical economics and monetarism, both theories accept that the most important source of inflation is the increase in the money supply (Aktan, 2010). Milton Friedman is an economist trying to revive the classical tradition against The Keynesian macro theory. The main proponents of monetarist macroeconomics are; Milton Friedman, David Laidler, Michael Parkin, Harry Johnson, Karl Brunner, Alan Meltzer, and Alan Walters (Bocutoğlu, 2012).

The main aim of Milton Friedman et al. was to revive the quantity theory of money approach that had been cast aside by Keynesian economists under the influence of the Great Depression of 1929. Monetarists criticized the Classical Quantity Theory in some aspects and argued that this theory was not sufficient to explain inflation. According to the classical macroeconomic theory, the classical quantity theory establishes a direct functional relationship between the money supply and the general level of prices. If the rate of circulation of money and the amount of production are assumed to be constant in the short run, if the money supply increases, for example, by 5%, the general level of prices will also increase by 5% (Bocutoğlu, 2013). According to monetarists, the

velocity of money (V) in the classical quantity theory formula expressed as $MV = PT$ is not a constant, on the contrary, it is a stable function of some variables. Monetarism developed by Friedman's analysis is also called "Modern Quantity theory" (Aktan, 2010).

Friedman published a book he edited under the title "Studies on the Quantity Theory of Money" in 1976. With this study, Friedman essentially revealed the basic principles of monetarism (Friedman, 1968). In the following years, he further developed these theoretical views with his colleagues and students at the University of Chicago and confirmed these views with some empirical studies (Aktan, 2010).

Friedman, in his work titled "Studies on the Quantity Theory of Money" in 1976, explained the basic principles of Monetarism as follows:

a) There is a relationship between the growth rate in the money supply and the growth rate in nominal income, although it is not certain. The reason this relationship is not certain is that it takes time for increases in the money supply to affect income. It is also unclear how long this will take.

b) An increase in money supply affects nominal incomes in about 6-9 months.

c) In the short run, the nominal money supply can affect real variables. The effect of an increase in the growth rate of nominal income is first seen in production. This is then reflected in the prices. In the long run, the effect of the nominal money supply is mainly seen on the general level of prices and other nominal variables.

d) On average, the price effect occurs over time ranging from about 6 to 9 months. The total lag between the increase in money supply and inflation is between 12-18 months on average.

e) The relationship between the increase in the money supply and its reflection on nominal incomes and later on prices is not "very precise".

f) In the short run (about 5 or 10 months), changes in the money supply primarily affect production. The growth in the money supply over more than 10 months affects prices (Macesich, 1983: 4).

Monetarism shows changes in money supply as the main cause of changes in national income (Bocutoğlu, 2013). For example, it sees the unnecessary and excessive increase in the money supply by governments as the main cause of inflation, which is one of the contemporary economic problems. According to monetarists, most of the instabilities in the economy are of monetary origin, and therefore the monetary policy is more effective than other economic policy tools against economic problems (Aktan, 2010).

According to monetarist economists, since the nominal money supply has real results in the short run and nominal results in the long run and is the source of economic instability, the increase in the money supply should be tied to a certain rule, not the discretion of those who manage the central bank. This is called the "Constant Monetary Expansion Rule". According to the monetarist approach, rules should be at the forefront, not discretion, in the management of monetary policy. Friedman's "Fixed Monetary Expansion Rate Rule" is based on the principle that the central bank increases the money supply at a rate equal to the economy's long-term growth rate. This rule covers the following principles (Bocutoğlu, 2013).

a) If the central bank increases the money supply at a constant rate over time, the economy returns to the natural rate of unemployment at a constant rate of inflation. This equilibrium occurs at any point on the long-run vertical Philips curve.

b) Adopting the fixed monetary rate rule would eliminate the biggest source of instability in the economy. As long as the Central Bank does not cause erroneous monetary expansions, advanced capitalist economies will reach a stable equilibrium at the natural rate of unemployment.

c) Given the current economic information, interventionist monetary policy will be a factor that destabilizes the economy. This is due to changes in expectations and volatile delays caused by intrusive monetary policy.

d) If the natural rate of unemployment is neglected to change over time, the government will avoid setting a target inflation rate for fear of rising inflation.

Monetarist economists have argued that it is insufficient to explain the effects of monetary policy on aggregate demand only with the interaction of interest rate and investment expenditures and that monetary policy is effective on aggregate demand through many channels. In addition, these economists argued that there is a weak relationship between the nominal interest rate and investment expenditures, that real interest rates are the main determinant in the borrowing and investment decisions of economic actors, and accordingly, nominal interest rates cannot be an accurate indicator of real interest rates (Kasapoğlu, 2007).

In summary, the Monetarism approach is also important because it keeps Fisher's monetary views alive at a time when everything was buried under the ashes of Keynesian economic views. Rapid inflation throughout the 1970s and the first half of the 1980s shifted attention from Keynesian research, namely unemployment, to Fisher and Friedman's research area, inflation. The simultaneous coexistence of unemployment and inflation in the aforementioned period led many Keynesian economists toward income policy.

In addition, Keynesians recognized that income policy would likely have negative side effects on economic activity. Monetarist economists argue that the trade-off between employment and unemployment is not valid in the long run; They maintained the optimistic Classical view that economic efficiency, price stability, and the natural rate of unemployment could be achieved simultaneously (Bocutoğlu, 2012).

The views of the Monetarist school, with its contemporary aspect, have taken their place in the textbooks of US universities. The natural rate of unemployment and the long-run vertical Philips curve are discussed. It should not be forgotten that the Monetarist school of economics; which reincarnated the classical, marginalist, and neoclassical traditions and monetary economics played a decisive role in the emergence of the new classical economics, which contributed greatly to the development of the macroeconomic theory (Bocutoğlu, 2012).

3. Hedonism

Pleasure, one of the basic concepts of moral philosophy, from Ancient Greece to the present, "What should a person live for?" has always existed as an answer to the question. The main reason for this is that every person naturally has a hedonistic disposition. As a matter of fact, no one wants to live a life full of pain while getting pleasure. Pleasure is not a bad feeling per se. Emotions are neutral anyway. What makes them biased and turns them into good and bad is their image in the object to which they are directed (İlgaroğlu, 2019a). Like other emotions, pleasure turns into good or bad pleasure according to the quality of the mind, which is its source, and the object to which it is directed, and becomes virtue or vice depending on whether it is legitimate or illegitimate. Pleasure has a dangerous aspect that differs from other emotions, which is that it is an emotion that has the potential to completely take over the human character and turn into limitlessness. Although it is not easy to draw the boundaries of other emotions, almost none of them has the quality of self-feeding, growing with itself, and having the potential to turn from a snowball into an avalanche. (İlgaroğlu, 2019b). In addition, pleasure continues to exist in other emotions even though it is an emotion when looked carefully. In this respect, pleasure is such a basic feeling that it spreads to other emotions. When a person feels something, this feeling can give him pleasure. This can be either positive or negative emotions. For example, while the pleasure of trust is love; the pleasure of hatred is anger (İlgaroğlu, 2021). One of the situations that cause the complexity of the human psyche is this structure of pleasure. Pleasure manifests itself in different forms and intensities, depending on the situation of the objects to which it is directed. When pleasure is directed to an objective entity, it takes on different colors

when it is directed to a different, abstract, or mental object or concept. The mental and intentional state of the source of pleasure is another factor that determines the colors of pleasure (İlgaroglu, 2018).

Hedonism, called "Hazzılık" in Turkish, is the teaching of the Ancient Greek moral philosophy Aristippos, derived from the Ancient Greek word "hedone" meaning pleasure. The basic teaching of this philosophy movement, which was later developed by Epicurus, is the view that "the highest value in life is pleasure" (De Long, 2000). Hedonism, which claims that the ideal life for human beings is possible with pleasure, argues that pleasure is absolutely good, that human actions should be planned in a way that will provide ultimate pleasure, and that it is the most appropriate behavior to always turn to the one who gives pleasure. (De Long, 2000). According to Aristippos, the reason for every behavior is the desire to be happy. In the doctrine of hedonism, pleasure is inherently good; Pain is inherently bad. In a way, this teaching defines the superiority of pleasure over pain as happiness. Therefore, a hedonist's primary urge is to pursue pleasure and avoid pain. Accordingly, the necessity of life is a pleasure. Pleasure is the highest human emotion. But true pleasure is constant. Permanent pleasure can also be reached with wisdom. The most important difference in thought that separates Aristippos and Epicurus on pleasure is Aristippos' bodily pleasure; Epicurus, on the other hand, considers spiritual pleasure more important and ideal (De Long, 2000).

Epicurus was an intellectual philosopher who was well-educated and taught for a while. The main problems of his teaching of pleasure; can be listed as revealing what happiness is and searching for ways to achieve this happiness. Epicurus argues that happy life will emerge from pleasure. However, unlike Aristippos, he defines pleasure not with a positive charge but with a negative charge (Stroll, 1956). That is, from pain and suffering while your body is enjoying; The soul is also free from troubles and free. Therefore, what Epicurus means by pleasure is not "active and dynamic" pleasures like Aristippos, but "passive and static" pleasures. The result of this is the fact that Epicurus's understanding of hedonism avoids the excess of pleasures such as pleasure and eating-drinking. He argues that pleasures such as eating, drinking, and sexuality should be done on a very low level. One should eat little and drink little because if he eats and drinks a lot, he will eventually suffer from it. Likewise, in Epicurean hedonism, no pleasure that we will experience the pain of excess will make us happy. At this point, Epicurus categorizes human needs, therefore desires, into a triad. Natural necessities such as food and shelter; natural but non-essential needs such as sexual activity and overeating; necessities that are neither natural nor necessary, such as wealth and office (Stroll, 1956). The first of these is easy to meet because they are the things we do all the time. However, Epicurus emphasizes that we

should do these in moderation and that we should finally perform the activity without pain. Trying to meet our second and third types of needs can break our equanimity. 'Cause all of these needs lead us to pain (Stroll, 1956).

There are many social dynamics that prepare the ground for hedonism. For example, the most important of these is modernization. Modernization started in Europe, but over time it has become the common experience of all humanity (Akyüz-Çapcıoğlu, 2012). One of the most important steps for modernization is the Industrial Revolution. Because the Industrial Revolution has fundamentally changed the social structure and class balances. With the Industrial Revolution, production has increased and, accordingly, the need for raw materials and Sundays has been formed. As a result of this need, colonization activities have started. With the Industrial Revolution, for the first time in human history, societies began to get rid of the chains created by their productive forces. The revolution has made the productive forces able to realize an almost unlimited increase in goods and services (Ünsaldı-Geçgin, 2013).

Apart from modernization, the individual-centered and pro-individual attitude brought by him, capitalism and the consumer culture caused by capitalism, etc. facts also constitute the social basis of hedonism. In addition, it can be said that the process of secularization, which we can define as the loss of the influence of religions in public life and the decrease of their determinant on social institutions, also strengthens the hedonist understanding. As a result, individuals have emerged who want to get rid of social and cultural boundaries, pursue instant pleasures and excitements, whose whole goal is to achieve happiness and pleasure, and who attach extreme importance to materialism (Şengül-Aydınalp, 2021).

Conclusion and Evaluation

Monehedonism refers to a perspective in which material gains and possessions are the primary motivation for economic decisions and behavior. Economic sociology, as a field that examines the interaction of social structure with the economic system, can consider this type of moral approach from various perspectives. Clearly, Monehedonism's focus on individual gain may reduce trust in social relations. People approaching each other only for material benefits can weaken the solidarity and social bonds of society. Monedonism can increase economic inequalities and lead to an unjust social structure. This can cause general discontent and social tensions in society.

Furthermore, it may reduce the tendency for businesses to focus on their social responsibilities. This may cause companies to focus solely on profit and ignore environmental, social or ethical responsibilities. It may also cause individuals to focus only on their own interests in the workplace. This can

make teamwork, collaboration and effective communication difficult in workplaces. Since the feature of monehedonism that encourages people to consume culture will lead individuals to constantly consume more goods and services, it may lead to the deterioration of personal values and an unsatisfied desire for consumption.

It is clear that the conceptualization of monehedonism is the product of a mind that contemplates modern and postmodern socio-economic conditions and makes philosophical inferences on the money-morality relationship in this context. Thus it is known that the monetarist economic policies of Friedman, called monetarism, had a serious impact in Turkey with the decisions of January 24, 1980. Therefore, we must state that the factual basis of this conceptualization is solid, based on the fact that the economic systems put forward by the theorists of the Chicago school were dominant in Turkey in the 1980s and the world just before that. It is also a fact that the power of money plays a dominant role in the life of societies in this economic ground where the monetarist approach, the idea of managing the economy with monetary policies rather than production and fiscal policies, comes to the fore.

In today's economic structure, which is dominated by a unipolar worldview governed by monetarist policies, money movements rather than production are discussed. For this reason, it is unthinkable for sociology to close its eyes to changes that are so closely related to human life and lifestyle. Therefore, the conceptualization of monehedonism expresses a unique approach that aims to show how people's lives and preferences reveal a moral value world in the current economic ground by approaching socio-economic phenomena based on morality. Accordingly, there are two very important factors that determine life and preferences today, which are monetarism and demand for pleasure. Ilgaroğlu rightly brings them together and arrives at the concept of monehedonism.

Monehedonist definition, on the other hand, refers to an individual whose personality is determined by economic relations and who constantly demands pleasure. Since monehedonism refers to a global philosophy of life, monehedonist typology can be encountered in almost every culture today. Monehedonism, which is a culturally encompassing concept, refers to all problems related to climate change, economic famines, and even health. Thus, the point where monehedonist culture has brought our world is obvious. For example, the problem of obesity and diabetes in health is the result of this culture. Monehedonists have conflicting wishes, such as let's eat more, not gain weight, look good, but keep the taste in our throat. It is almost impossible to isolate from this system.

It is also true that the globalizing monehdonist culture has deeper and more brutal aspects. Namely, economics is a rational science as much as mathematics and it is based on the rational aspect of human beings. It is assumed that decision-makers make rational decisions. However, on the contrary, the hedonistic side of man is mindless, he wants it right now. This leads the monehedonist to cunning, that is, to be both rational and get the job done quickly. Therefore, it can be said that cunning and persuasiveness are the virtues of the monehedonist. In addition to this, we should also mention that the monehedonist is hasty because his technology is faster than himself and fast life is the condition of success. For example, the call of philosophy to stop and think has no meaning here. That's why Monehedonism has developed a morality called personal development. This morality bears little resemblance to our classical morality. The virtue of this morality is enrichment in competition. However, our ancient morality regards enrichment in solidarity as a virtue. For the monehedonist, the loser is a loser. He has no role in society. That's why there is no spirit of solidarity. As it is understood, monehedonism consists of the conceptualization of the dramatic life of today's people who desire comfort and pleasure, and therefore spend their lives in pursuit of money.

In the monohedonist consumption society, individuals experience "numerical appreciation" by expressing their own values with numbers. Therefore, the numerical values they assign to themselves determine their status in society. In societies where monohedonist culture prevails, individuals gain as much value as the amounts in their bank accounts. As his financial (numerical) value increases, the monohedonist individual perceives others who lack this value as a commodity and attempts to buy them and use them as a means of getting pleasure or relieving stress (Durak-İrğat, 2016).

In this context, it is obvious that the conceptualization of monehedonism will play a key role in understanding and explaining today's societies and will help us. Economic discussions have gained a lot of space on the agenda of modern societies, money and material status make more or less all people's preferences, from spouse and friend preferences to political preferences, economists are highly valued and in demand in society, price changes of precious metals such as gold and silver are instantly followed by individuals of every profession and status, multinational companies dominate the world, it is an indisputable fact that in such an environment where records have been broken in the number of investors on the national stock exchanges and economic wars rather than military wars are now being discussed between countries, it will not be possible to Decipher an accurate, consistent and holistic analysis of society without economic analyses. In addition to his contributions to philosophy, the concept of monehedonism will also make significant

contributions to sociology, which strives to make a descriptive analysis of today's post-secular and post-modern information societies.

References

- Aktan, Coşkun Can. "Monetarizm ve Rasyonel Beklentiler Teorisi". *Ekonomi Bilimleri Dergisi* 2/1 (2010), 168-187.
- Akyüz, Niyazi - Çapcıoğlu, İhsan. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Publication, 2012.
- Arı, Yılmaz. "Toplumsal Değişim ve Din". *Asya Studies* 5/16 2021, 131-142.
- Bocutoğlu, Ersan. *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Ankara: Murathan Publication, 2012.
- Bocutoğlu, Ersan. *Karşılaştırmalı Makro İktisat: Teoriler ve Politikalar*. Bursa: Ekin Publication, 2013.
- Bourdieu, Pierre. *Outline Of A Theory Of Practice*. New York: Cambridge University Press, 1977.
- Bozkurt, Veysel-Güneş, Fatime (ed.). *Ekonomi Sosyolojisi*. Eskişehir: Anadolu University Publication, 2013.
- De Long, James Bradford. "The Triumph Monetarism?". *Journal of Economic Perspectives* 14/1 2000, 83-94.
- Durak, Nejdet - İrğat Muhammet. "Değersizleşme ve Yabancılaşma Bağlamında Tüketim Ahlâkı ve İnsan". *Journal of Theology Academy* 3/1 (2016), 75-88.
- Friedman, Milton. "The Role of Monetary Policy". *The American Economic Review* 58/1 1968, 1-17.
- Gökdağ, Kamuran. "İbn Haldûn'un Habitusu'na İbn Haldûncu Bir Ziyaret: et-Ta'rîf'teki Sosyal, Siyasî ve Fikrî Koşullar". *Mukaddime* 12/1 2021, 140-171.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner. "Ahlak Felsefesi Açısından "Haz" Duygusunun Mahiyeti". 4. *International Congress on Religious Sciences* (3-5 May 2018) 1/ 301-304. Alanya: Asos Publication, 2018.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner. "Küresel Bir Yaşam Felsefesi Olarak Monehedonizm". *Al-Farabi 1. International Congress on Social Sciences* (11-14 May 2017). ed. Zhakipbek ALTAEV et al. 1/321. Gaziantep: İksad Publication, 2017.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner. "Money-Hedonism from İbn Khaldun's Notion of Morality". *Cumhuriyet Theology Journal* 23/3 2019a, 1319-1335.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner. "Verili Bir Değer Duygusu Olarak Adalet". *Philosophy World* 74 2021, 118-135.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner. "İbn Haldun Düşüncesinde Sosyo-Ekonomik Değişme ve Ahlak". *Al-Farabi International Journal on Social Sciences* 3/1 2021, 17-24.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner. *Ahlak Felsefesi Açısından Duygu-Değer İlişkisi*. İstanbul: Hiperkitap Publication, 2019b.
- İlgaroğlu, Muhammet Caner - Turan, Mustafa. "Düşünce İnşasında Kavramsallaştırmanın Önemi: Paul Tillich'in Kullandığı Temel Kavramların Felsefi Analizi". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 29 2018, 670-702.
- Kasapoğlu, Özgür. *Parasal Aktarım Mekanizmaları: Türkiye İçin Uygulama*. Ankara: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Piyasalar Genel Müdürlüğü, Uzmanlık

Yeterlilik Tezi, 2007.

Macesich, George. *Monetarism: Theory and Policy*. Praeger: New York, 1983.

Stroll, Avrum. "Ethics". *Philosophy Made Simple*. ed. Richard. H. Popkin-Avrum
Stroll. 22-29. Newyork: Routledge, 1956.

Şengül, Fatma Nur - Aydınalp, Halil. "Yeni Bir Gençlik Tipolojisi ve Ölçek
Denemesi: Hedonist Gençlik". *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 1/50
2021, 124-138.

Ünsaldı, Levent - Geçgin, Ercan. *Sosyoloji Tarihi Dünya'da ve Türkiye'de*. Ankara:
Heretik Publication, 2013.

Yıldız, Emrah. "Sosyolojinin Piyasayı Keşfi: Ekonomi Sosyolojisi". *İstanbul
Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 41/1 2020, 127-152.

Tablolarla Fıkıh Usûlü, Enver Osman Kaan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021), 144 sayfa, ISBN: 9789755485201

Ömer Menekşe | 0000-0003-1190-9394 | omermenekse@duzce.edu.tr

Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Düzce, Türkiye

ROR ID: [04175wc52](https://orcid.org/04175wc52)

Öz

Temel İslam bilimlerinden biri olan Fıkıh Usulü daha ilk dönemlerinden itibaren yoğun ilgi görmüş, bu konuda metin, şerh, haşiye ve muhtasar niteliğinde çeşitlilik arz eden oldukça geniş bir literatür oluşmuştur. Usul ilminin belli başlı meselelerini içeren bu eserler, modern dönem dediğimiz son iki yüzyılda klasik tarzdan farklı olarak daha sistemli ve metodik bir şekilde ele alınmıştır. Bu kapsamda pratik bilgilerin öğretilmesini, öğrenilmesini ve uygulanmasını kolay kılacak, kolay hatırlanmasını sağlayacak kavram haritaları, şemalar ve tablolar gibi görsel materyallerden oluşan yeni öğretim metot ve teknikleri ile eserler telif edilmeye başlanmıştır. Nitekim tanıtımını yapacağımız *Tablolarla Fıkıh Usûlü* adlı eser de bu tarz çalışmalardan biridir. Bu eser tablolarla zenginleştirilmiş, hem öğretici hem de öğrencinin fıkıh usulü ilmine dair konuları daha kolay kavramasını sağlayacak bir yardımcı ders kitabı niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Metot, Şer'î Deliller.

Atıf Bilgisi

Menekşe, Ömer. "Tablolarla Fıkıh Usûlü, Enver Osman Kaan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2021), 144 sayfa, ISBN: 9789755485201". *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 302-315.

Geliş Tarihi	05.10.2023
Kabul Tarihi	01.11.2023
Yayın Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	Tek Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Usul al-Fiqh with Tables, Enver Osman Kaan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Edition, 2021), 144 pages, ISBN: 9789755485201

Ömer Menekşe | [0000-0003-1190-9394](https://orcid.org/0000-0003-1190-9394) | omermenekse@duzce.edu.tr

Assoc. Prof., Düzce University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law, Düzce, Türkiye

ROR ID: [04175wc52](https://orcid.org/04175wc52)

Abstract

The usul al-fiqh, one of the basic Islamic sciences, has attracted a great deal of attention since its earliest periods, and a vast literature on this subject has emerged in the form of texts, commentaries (sharh), glosses (hashiya) and abridgments (mukhtasar). In the last two centuries, which we call the modern period, these works, which include the main issues of usul al-fiqh, have been handled in a more systematic and methodical manner, unlike the classical style. In this context, new teaching methods and techniques, including visual materials such as concept maps, diagrams and tables, which will make it easier to teach, learn and apply practical knowledge and to remember it easily, have begun to be used. As a matter of fact, the work titled 'Usul of Fiqh with tables', which we will introduce, is one of such works. This work is an auxiliary textbook enriched with tables that will enable both the teacher and the student to comprehend the topics of the usul al-fiqh more easily.

Keywords

Islamic Law, Fiqh, Usul al-Fiqh, Method, Sharia Evidences.

Citation

Menekşe, Ömer. "Usul al-Fiqh with Tables, Enver Osman Kaan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Edition, 2021), 144 pages, ISBN: 9789755485201". *Düzce Divinity Journal* 7/2 (December 2023), 302-315.

Date of Submission	05.10.2023
Date of Acceptance	01.11.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Single-blind Peer Review + Transparent Peer Review
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Temel İslami ilimler içerisinde, klasik literatürde Usûlü'l-fıkıh ismiyle bilinen, modern dönemlerde “Hukuk Metodolojisi, Hukuk Felsefesi (Hikmet-i Hukuk) veya Yorum-Bilim” olarak adlandırılan fıkıh usulünün ayrı bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Fıkıh usulü, fıkıh ilminin daha ilk dönemlerinden itibaren yoğun ilgiye mazhar olmuş, tarihsel süreçte bu alanda metin, şerh, haşiye ve muhtasar niteliğinde devasa bir literatür oluşmuştur.

Modern dönem dediğimiz son iki yüzyılda fıkıh usulü alanında klasik eserlerden farklı bir yazım şekli benimsenmiştir. Muhammed el-Hudarı'nın (ö. 1927) *Usûlü'l-fıkıh* adlı eserinin öncülük ettiği bu dönem usul yazımında temel eğilim, klasik eserlerdeki bol terimli ağır dil ve üslubu basitleştirmek, farklı usul ekollerinin benimsemiş olduğu anlayışları birleştirmek, derin bir anlatım yerine usul ilminin temel meselelerini genel bir çerçeve içinde sunmak olmuştur.¹

Bu itibarla bilgilerin öğretilmesini ve öğrenilmesini kolaylaştırmak üzere kavram haritası, şema, tablo, diyagram gibi görsel materyallerden oluşan pratik, sistematik yeni öğretim metot ve teknikleri ile eserler telif edilmeye başlanmıştır.²

İşte fıkıh usulü alanında gerek ülkemizde gerekse Arap dünyasında yapılan bu minvaldeki çalışmalar da bunun bir örneğidir. Nitekim bu kapsamda tespitlerimize göre; Osmanlı'nın son döneminde Mehmed Hayreddin b. Halil Fevzi b. Abdullah el-Filibevî'nin³ *Tevşihu'l-Usûl* adlı eseri⁴ bu alanda yapılan ilk çalışma olma vasfını haizdir.

Günümüzde ise Suudi Arabistan Qassim Üniversitesi öğretim üyelerinden İmâd Ali Cum'a'nın *Silsiletü'l-ulûmi'l-İslamiyyeti'l-müeyyessere* adlı seri içerisinde basılan fıkıh usulüne dair şu eserleri kayda değerdir:

¹ Asım Cüneyd Köksal - İbrahim Kâfi Dönmez, “Usûl-i Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 42/201-210.

² Mehmet Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2005), 388-389; Cemal Tosun - Recai Doğan, *Din Öğretiminde Kavram Haritalarının Kullanılışı* (Ankara: Öğreti Yayınları, 2005), 7.

³ Bk. Ömer Rıza el-Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1376/1905), 4/125; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin, esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-muşannifin* (İstanbul: MEB Yayınları, 1951), 1/357; Ferhat Koca, “Halil Fevzi Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/313.

⁴ Halil Fevzi b. Abdullah el-Filibevî, *Tevşihu'l-Usûl* (İstanbul: Tevfik Efendi Matbaası, 1298).

1. *Teşcîru Ravzati'n-nâzır li-İbn Kudâme*: Muvaffakuddin İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) Hanbelî fıkıh usulü literatüründe önemli bir yeri olan *Ravzatü'n-nâzır*⁵ adlı eserinin tablolar halinde özetidir.⁶
2. *el-Mülahhasatü'l-fıkhiyyetü'l-müeyssere (müşeccer)*: Suudi Arabistan Üniversitelerinde Hanbelî fıkıhı ders kitabı olarak okutulan Hanbelî fakihlerinden Buhûtî'nin (ö. 1051/1641) *er-Ravzü'l-mürbi*⁷ adlı eseri ile İbn Duveyyân'ın (ö. 1935) *Menârü's-sebül fi şerhi'd-Delîl*⁸ adlı eserinden özetle tablolar halinde hazırladığı bir eserdir.⁹
3. *el-Kavâidü'l-fıkhiyyetü'l-müeyssere*¹⁰: Eserde kâvâid türünde mezheplere göre ele alınan eserlerin bir listesi sunulmuş, kavâid kavramı ve ilmi, İslam hukukundaki külli kaideler tanıtılmıştır.
4. *Usûlü'l-fıkhi'l-müeysser*: İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *Ravzatü'n-nâzır*'ının hulasası ile Abdülvehhâb Hallâf'ın (ö. 1956) *İlmü usûli'l-fikh* eseri başta olmak üzere muhtelif fıkıh usulüne dair eserlerden istifade edilerek hazırlanmıştır.¹¹
5. *Teşcîru Zâdü'l-müstakni' fi'htişâri'l-Mukni'*: Osmanlılar dönemi Şam Hanbelîleri'nin müftüsü olan Ebü'n-Necâ Şerefeddin Mûsâ b. Ahmed el-Haccâvî'nin (ö. 968/1560) İbn Kudâme el-Makdisî'nin (ö. 620/1223) *el-Mukni'* adlı eserinin muhtasarı olan "*Zâdü'l-müstakni'*" adlı eserinin¹² tablolaştırılmış özetidir.¹³

⁵ Ferhat Koca, "*Ravzatü'n-Nâzır*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/476-477.

⁶ İmâd Ali Cum'a, *Teşcîru Ravzati'n-nâzır li-İbn Kudâme* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1429/2008).

⁷ Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, "*Buhûtî*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/385-386.

⁸ Ferhat Koca, "*İbn Duveyyân*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/415-416.

⁹ İmâd Ali Cum'a, *el-Mülahhasatü'l-fıkhiyyetü'l-müeyssere* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1425/2004).

¹⁰ İmâd Ali Cum'a, *el-Kavâidü'l-fıkhiyyetü'l-müeyssere* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1427/2006).

¹¹ İmâd Ali Cum'a, *Usûlü'l-fıkhi'l-müeysser* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1429/2008).

¹² Ferhat Koca, "*el-Mukni'*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/139-140.

¹³ İmâd Ali Cum'a, *Teşcîru Zâdü'l-müstakni' fi'htişâri'l-Mukni'* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1433/2012).

Tablolarla usûl-i fıkıh ilmini ele alan eserlerden biri de Abdülkerim Salih Yakub'un "*Teysiru'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*" adlı eseridir. Eser üç cilt halinde neşredilmiştir.¹⁴

Bu metotla yazılan bir başka eser de İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) fıkıh usulüne dair risalesi olan el-Varakât'ın "*Teşcîru'l-Varakât*" adıyla neşredilen tablolaştırılmış özet halidir. Cüveynî'nin bu risalesi üzerine iki ayrı çalışma yapılmıştır.¹⁵

Yine fıkıh usulünde yapılan benzer daha birçok çalışma bulunmaktadır.¹⁶ Nitekim son yıllarda kavram ve düşüncelerin tablolarla şeklinde görsel bir biçimde ortaya konulduğu bu metodun fıkıh usulü yanında diğer dinî¹⁷ ve müspet ilimlerde de¹⁸ yaygınlaştığı görülmektedir. Nitekim Enver Osman Kaan'ın Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Hukuk Usulü dersi verdiği dönemde kaleme alınan ve iki baskı yapan "*Tablolarla Fıkıh Usulü*" adlı eser de bu metotla kaleme alınan modern dönem İslam hukuk usulü kitaplarından biridir.

Fıkıh usulü külliyyatının ders notları mahiyetindeki bu çalışma, okumayı ve okutmayı kolaylaştırmak amacıyla tablolar halinde sade ve anlaşılır bir üslup ile hazırlanmış; özellikle bu alanda ilk kez okuma yapan veya ders alan kişiler de dâhil herkesin kolayca anlayabileceği bir eserin ortaya konulması hedeflenmiştir. Nitekim müellif bunu eserinin önsözünde şöyle ifade etmektedir:

¹⁴ Abdurrahim Salih Yakub, *Teysiru'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1431/2010).

¹⁵ Internet Archive, "*Teşcîru'l-Varakât*" (Erişim 19 Ekim 2023); Mektebetü Nûr, "*Tahmîlü Kitabi Teşcîri'l-Varakât fi Usûli'l-Fıkh*" (Erişim 19 Ekim 2023).

¹⁶ İzzüddin el-Abd, *Teşcîru Kitabu'l-Vecîz fi Usûli'l-Fıkh li Vehb ez-Zuhaylî* (b.y.: y.y., 2022). Ayrıca Cezayir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nden Ömer Mûne ve Abdülkadir Ca'fer'in hazırladığı usûl-i fıkh ve miras hukukuna ilişkin şema ve tablolar için bk. Minassatü't-Tevâsülü'l-İlmi (Erişim 19 Ekim 2023).

¹⁷ Hadis edebiyatına ilişkin çalışmalar için bk. İmâd Ali Cum'a, *Usulü't-tahric ve dirasetü'l-esanidi'l-müeyyere* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1425/2004); İmâd Ali Cum'a, *Mustalahü'l-hadisi'l-müeyyere* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1426/2005). (Bu iki eserin tercümesi için bk. Ammad Ali Cum'a, *Tablolarla Hadis Usulü ve Edebiyatı*, çev. Yavuz Köktaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016). Yine aynı şekilde kıraat ilmine dair bir çalışma için bk. İmâd Ali Cum'a, *Ahkâmut-tilave ve't-tecvîdü'l-müeyyere* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1425/2004); Arap dili ve edebiyatına yönelik bir çalışma için de bk. İmâd Ali Cum'a, *Teşcîru Evdahi'l-mesâlik ilâ Elfıyeti İbn Mâlik* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1434/2013).

¹⁸ Bk. Lâle Sirmen, *Tablolarla Eşya Hukuku* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2022); Toygar Çetin, *KPSS Tablolarla Vatandaşlık Ders Notları* (İstanbul: 4T Yayınları, 2020).

“Günümüzde İlahiyat ve İslami İlimler Fakültelerinde ‘İslam Hukuk Usulü’ adı altında okutulan bu ilim, 19. asrın ortalarına kadar mantık ve gramer ilimleriyle harmanlanmış kitaplar vasıtasıyla öğretilirken, özellikle 20. asrın başlarından itibaren bahsi geçen ilimlerden nispeten soyutlanmış ve belli bir çerçevede dâhilinde yazılmış eserler yoluyla öğretilmeye başlamıştır... Elinizdeki eser... tablolarla zenginleştirilmiş, konuların tablolar ile anlatılmasında hem hocanın hem de öğrencinin işinin kolaylaştırılması amaçlanmıştır.” (s. 9)

Fıkıh usulü ilmini tablolar halinde özetleyen bu çalışma, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır.

Müellif bölümleri ve konuları oluştururken Gazzâlî'nin şer'î hüküm yani “semere” olarak nitelediği usulün dört ana konusu çerçevesinde ele aldığı tasnifi¹⁹ benimsemiştir. Buna göre çalışma semerenin elde edileceği kaynaklar (müsmir) *Şer'i Deliller*, elde edilen semere *Şer'i Delillerden Çıkarılan Hükümler*, semere elde etme yolları ve yöntemleri (turûkü'l-istismâr) *Şer'i Delillerden Hüküm Çıkarma (İstinbat) Kuralları*, son olarak semereyi elde edecek kişi (müstesmir) ise *İçtihat ve Taklit* başlıklarıyla ele alınmıştır.

Fıkıh usulüne dair genel bilgilerin verildiği giriş bölümünde öncelikle konu edilen ilmin lugavî ve istilahî tanımları yapılmış; konusu ve gayesi kısaca açıklanmıştır. Bunun yanında usûl-i fikhın doğuşu ve tedvini ele alınmış, bu süreçte ortaya çıkan metotlar izah edilmiştir. Ayrıca mütekellim (Şafiiler) ve fukaha (Hanefiler) yöntemlerine dair malumatlar verilerek her iki metoda göre tedvin edilmiş usul kitapları örnekleri belirtilmiştir. Daha sonra iki metodu mezcedip tek bir yerde toplayan memzûc (karma) eserlerle birlikte bilahare ortaya çıkan yeni metotlar da zikredilmiştir. (s. 15-19)

Eserin birinci bölümü, İslam hukukunun kaynaklarının detaylı bir şekilde ele alındığı *Şer'i Deliller* başlıklı bölümdür. Burada önce deliller şematik olarak tanım ve kısımları şeklinde ele alınmış (Bk. Tablo:1) , usul âlimlerince genel kabul gören asli, mülhak ve yöntem mahiyetli deliller şeklindeki üçlü tasnife yer verilerek kaynaklık durumları izah edilmiştir. Ayrıca delillerin farklı mezhep ve görüşlerce nasıl kabul edildiği değerlendirilmiş, sade ve anlaşılır bir üslupla kısaca detaylara girilmiştir. (s. 21-67)

Eserin ikinci bölümünde *Şer'i Delillerden Çıkarılan Hükümler* konusu ele alınmıştır. Bu mevzu “hüküm ve kısımları”, “hâkim”, “mahkûmun fiḥ” ve “mahkûmun aleyh” olmak üzere dört başlık halinde incelenmiştir. (s. 69-90)

İlk olarak usul literatüründeki hükümlerin teklifî hüküm ve vaz'î hüküm şeklindeki ikili tasnifine yer verilmiş; tanımları, aralarındaki farkları, çeşitleri örnekleriyle ayrı ayrı ele alınmıştır. Teklifî hükümle irtibatlı azimet ve ruhsat, eda-kaza ve iade kavramları, vaz'î hükümler konusunda da sebep, rükün, şart ve mani terimleri tek tek açıklanıp tanımları yapılmıştır.

¹⁹ Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009), 1/10-11.

Hüküm koyma (teşrîf) yetkisinin sadece Allah'a ait olduğu hususunun ele alındığı “*Hâkim*” başlığı altında, kelâmî bir konu olan hâkimin kullar hakkındaki hükmü bilmesi meselesi “hüsün ve kubuh” teorisi çerçevesinde ihtisar edilerek izah edilmiştir. Ayrıca itikadî mezheplerin bu konudaki görüşleri kısaca serdedilmiştir.

Teklifi veya vaz'î hükümlerin konusunu teşkil eden fiil ya da durumların yani hükmün konusunun anlatıldığı “mahkûmun fih” kısmı da bu bölümde bahsedilen konulardandır. (Bk. Tablo:2) Daha sonra hükmün muhatabı olan mükellefin konu edildiği “*Mahkûmun aleyh*” başlığı altında mükellefiyetin temelini oluşturan şartlar, ehliyet teorisi ve ehliyet arızaları incelenmiştir. (s. 91-132)

Eserin üçüncü bölümünde “*Şer'î Delillerden Hüküm Çıkarma Kuralları*” başlığı altında, şer'î hükümlerin kendisinden çıkarıldığı Kur'an ve sünneti anlayabilmek için Arap dilinin lafızlarının delalet ettiği manaları bilmenin gereğine işaret edilmiştir. Bu çerçevede lafız mana ilişkisi, lafzın hükme delaleti konuları ele alınmıştır. Ayrıca mutlak, mukayyed, hass ve âm kavramları, manaya delaletinin açıklığı ve kapalılığı, manaya delaletin şekli üzerinde durulmuştur. (Bk. Tablo:3)

Ayrıca mefhûm-i muhâlefet, delillerin teâruzu ve nesih konuları tablo halinde örneklerle anlaşılır bir şekilde özetlenmiştir. Nesih konusu da mahiyeti, imkânı, şartları, şekilleri, bilinme yolları ve tahsis ile arasındaki farklar açısından değerlendirilmiştir.

Eserin dördüncü ve son bölümü ise *İçtihat ve Taklit*'tir. Müellif bu bölümde önce içtihat konusunu ele almış, içtihat lafzının sünnettaki kullanımı, kavramsal çerçevesi kapsamında tanımı, alanı, hükmü ve şartlarına değinmiştir. Bilahare literatürde “içtihadın bölünmesi” adıyla anılan, fıkıhın bütün konularında değil sadece bazı konularında içtihat yapıp diğer konularda başkalarını taklit etmenin caizliği meselesinde usulcülerin farklı görüşlerini yansıtmış, müçtehitlerin tâbi tutulduğu en yaygın ikili tasnif olan “mutlak-mukayyed müçtehit” konusu kapsamında müçtehitlerin mertebeleri konusunu ele almıştır. İçtihadın hükmü sadedinde ise yapılan içtihadın isabet-hata ve bağlayıcılık-nakz açısından dinî ve hukuki değerini cumhur ve diğer ulemanın delilleri ışığında özetlemiştir.

Bilahare taklid konusu açıklanmış, belli bir mezhebe bağlanmanın zorunlu olmadığı vurgulanmış, taklidin caiz olduğuna dair görüşler zikredilmiş ve müçtehidin başkasını taklid etmesi konusu ele alınarak eser tamamlanmıştır. (s. 133-144)

Eser daha önce İslamî ilimlerde uzmanlaşmamış olanlar için klasik eserlerin derin dünyasında kaybolmadan, usûl-i fıkha dair genel çerçevede ve anlaşılır

bir üslupla bilgiler sunmaktadır. Değınilen konular okuyanın zihninde konuyla ilgili bir harita oluşturabilecek düzenle tasnif edilmiştir.

Müellif, kavramların izahı noktasında bolca örnekler kullanmış, meselenin izahı sadedinde gerektiğı yerde mukayese açısından mezhepler arası farklı görüşleri zikrederek okurun meseleyle ilgili külli bir bakış açısına sahip olmasını sağlamıştır.

Eser, İslamî ilimlerde ya da usûl-i fıkhıta kendisini geliştirmek isteyen öğrencilerin giriş mahiyetinde okuyabileceğı bir niteliktedir. Nitekim klasik eserlerde var olan zorluğu dikkate alarak hazırlanan bu çalışma, birçok İlahiyat ve İslami İlimler fakültesinde, Diyanet'e bağlı çeşitli ihtisas ve eğitim merkezlerinde yardımcı ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Bununla birlikte söz konusu eserde göze çarpan bir takım eksikliklerin giderilmesi, bazı ilavelerin yapılması eserden istifadeyi daha da artıracaktır. Bu kapsamda ileriki baskılarda şu hususların yeniden gözden geçirilmesinin faydalı olacağı mülâhaza edilmektedir:

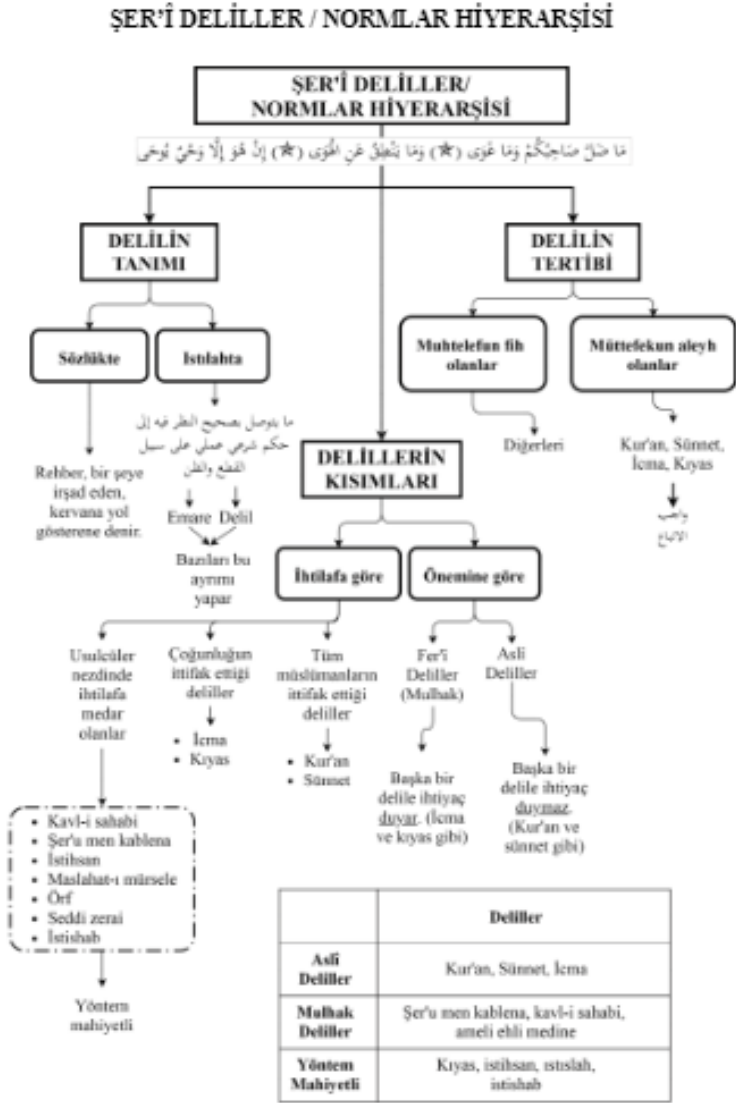
- Giriş kısmında fıkhî usulünün tanımında yer alan “kaide/kavâid” kavramı kısaca külli kaziyeler olarak ifade edilmiştir. Bu terimin izahı sadedinde okuyucunun konuyu daha iyi kavraması adına en azından parantez içerisinde “bir meselenin hükmüne ulaşmayı sağlayan soyut kaynak ve yöntem kuralları” olarak belirtilip “Mutlak emir vücûba delâlet eder.” kaidesine göre bir davranışın emredilmesi, aksini gösteren bir karine olmadıkça onun yapılmasının farz/vacip olduğu anlamına gelir gibi bir örnekle konu daha iyi pekiştirilebilirdi.
- Müellif şer’î delillerin delil değerini ve işlevini konu alan tartışmaları mezhep ve ekoller bağlamında ele alıp kabul veya reddedenlerin gerekçelerini örneklerle sıralamıştır. Bu noktada kendi tercihini belirtmemiştir. Hâlbuki bu konuda değerlendirmeler yapılması meselenin daha iyi anlaşılmasını, okurun zihninde konuyla ilgili soru işaretinin olmamasını temin edecektir.
- Şer’î delillerle ilgili usulcülerin dayandıkları delillerden örnekler verilirken bazen zikredilen âyet ve hadislerin sadece Arapçası ile yetinildiğı, hadislerin kaynağının belirtilmediğı görülmüştür. Yazım birliğı açısından buna riayet edilmesi uygun olacaktır.
- Alana has terimlerin ve tanımların hem Arapça hem de Türkçelerinin verilmesi bir sonraki adımda, yani asıl kaynaklara inilmesi aşamasında bir aşinalık kazandıracaktır.
- Genelde konu ile alakalı bir, nadiren iki örnek verilmesi bazen ise hiç örnek verilmemesi kısmen bazı noktaların netleşmeden geçilmesine neden olmuştur.

- Eserin sonunda bir kaynakçanın olmaması ise eser adına bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Gerçi müellif eserinin ön sözünde *“ülkemizde, üslubunun kolaylığı, örneklerinin zenginliği dikkate alınarak... kaleme alınan... ve ders kitabı olarak tercih edilen eserlerden faydalanılarak...”* özellikle de teknik olarak Abdurrahman Yakub’un (ki sehven Abdurrahman yazılmış, Abdurrahim olacak) *“Teyşiru’l-vusûl ilâ ilmi’l-usûl”* kitabını esas aldığını belirtmiştir. Ancak çalışmada istifade edilen kaynakların bir liste halinde verilmesi daha iyi olurdu.
- Verilecek kaynakçaya ilaveten ayrıca ek olarak hem araştırmacıların hem de öğrencilerin istifadesi için konu ile ilgili makale ve kitap çalışmalarını içerir bir ‘ileri okuma listesinin’ olması da son derece faydalı olacaktır.

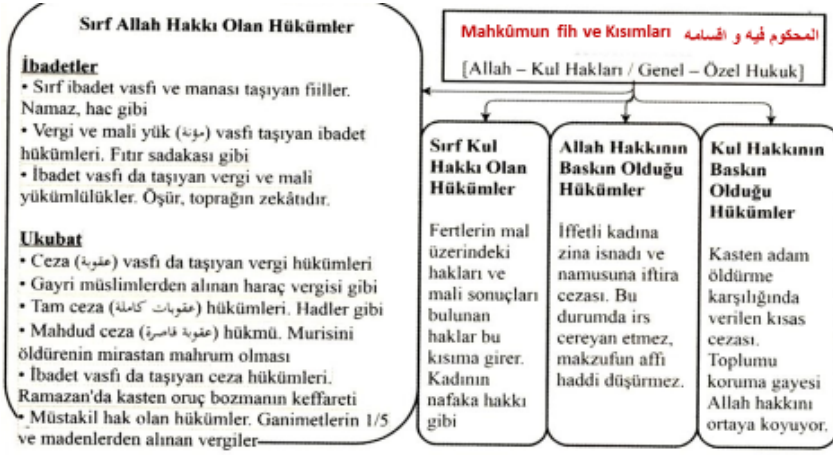
Netice itibarıyla ders kitabı formatına uygun hazırlanmış olan bu çalışma; dil ve üslubunun sade ve anlaşılır olması, -her ne kadar kaynakçası belirtilmesi de- zengin bir literatür kullanılarak hazırlanması, konuların bütünlük içinde ve sistemli bir şekilde aşırı ayrıntıya boğulmadan ele alınması, müellifin konuya olan vukufiyeti ve özgün değerlendirmeleri, alana ait teknik bilgi ve tespitleri, kendi alanında daha sonra yapılacak ilmî araştırmalara önemli bir literatür katkısı sağlaması nedeniyle özellikle alanla yeni tanışanlar başta olmak üzere konuya alaka duyan akademisyenler ve araştırmacılar için ciddi bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

Yukarıda belirtilen eksikliklere rağmen ciddi bir emek mahsulü olan bu çalışmadan dolayı hocamızı tebrik ediyor ve bu alandaki ihtiyacın giderilmesine yönelik çalışmaların devam ettirilmesini temenni ediyoruz.

Tablolar:

Tablo: 1

Tablo: 2

Has Tek vaz' ile tek bir manayı ifade etmek üzere konmuş ve bir tek ferde delalet eden lüfzdir. Mehmet, adam, kadın isimlerinde olduğu gibi 2, 5, 10 sayılarında olduğu gibi	Amm Tek vaz' ile tek bir manayı ifade etmek üzere konmuş bulunsa ve muayyen bir miktarda sınırlı olmaksızın bu mananın kendisinde gerçekleştirilebilecek bütün fertlere şamil olan (kapsayıcı) lüfzdir. علماء الله
Mutlak Gayr-i muayyen bir ferdî veya fertleri gösteren ve kendisinin herhangi bir sınırla kayıtlı olmadığına dair delil bulunmayan lüfzdir. Adam, insanlar, kitap, kitaplar	Mukayyed Gayr-i muayyen bir fert veya fertleri göstermekle birlikte, kendisinin herhangi bir sınırla kayıtlı olduğuna dair delil bulunan lüfzdir. İmamın adam veya doğru sözünü insanlar, kıymetli kitaplar...
Şer'î hükümler Kur'an-ı Kerim ve sünnetten çıkarılır.	
Kur'an ve sünnetin dili araçtır. O halde hüküm çıkarmada lüfz, lüfzün manasını ve delaletini bilmek gerekir.	
Usulcüler arap dilinin kelime manalarında emir, nehiy, uyarı, husus, istik, tekiyd, hakikat, mecaz, mantık, mefhum araştırmışlar ve genel kuralları oluşturmuşlardır.	
Bu kurallar ile Şâri'in maradına ulaşmaya çalışmışlardır.	
النهي للتحريم / الأمر للوجوب	
العام يشمل جميع أفراد / لفظ على الفرد الشائع	

Tablo: 3

Kaynakça | References

- Abd, İzzüddin. *Teşcîru Kitabu'l-Vecîz fi Usûli'l-Fıkıh li Vehb ez-Zuhaylî*. b.y.: y.y., 2022.
- Ali Cum'a, Ammad. *Tablolarla Hadis Usulü ve Edebiyatı*. çev. Yavuz Köktaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Ali Cum'a, İmâd. *el-Kavâidü'l-fıkhiyyetü'l-müeyssere*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1427/2006.
- Ali Cum'a, İmâd. *el-Mülâhhasatü'l-fıkhiyyetü'l-müeyssere*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1425/2004.
- Ali Cum'a, İmâd. *Teşcîru Zâdü'l-müstakni' fi'htişâri'l-Mukni'*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1433/2012.
- Ali Cum'a, İmâd. *Usûlü'l-fıkhi'l-müeysser*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1429/2008.
- Aydın, Mehmet Zeki. *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayınları, 2005.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âşârü'l-muşannifin*. 2 Cilt. İstanbul: MEB Yayınları, 1951.
- Bedir, Murteza. "er-Risâle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/117-119. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çetin, Toygar. *KPSS Tablolarla Vatandaşlık Ders Notları*. İstanbul: 4T Yayınları, 2020.
- Dîb, Abdülazîm Mahmûd. "Buhûfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/385-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Filibevî, Halil Fevzi b. Abdullah. *Tevşîhu'l-Usûl*. İstanbul: Tefvik Efendi Matbaası, 1298.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1430/2009.
- Internet Archive. "Teşcîru'l-Varakât". Erişim 09 Aralık 2023. https://archive.org/details/1_20230729_20230729_1319
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü müşannifi'l-kütübî'l-'Arabîyye*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1376/1905.
- Koca, Ferhat. "el-Mukni' ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Koca, Ferhat. "İbn Duveyyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/415-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Koca, Ferhat. "Ravzatü'n-Nâzır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Koca, Ferhat. "Halil Fevzi Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/313. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Köksal, Asım Cüneyd - Dönmez, İbrahim Kâfi. "Usûl-i Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/201-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Mektebetü Nûr. "Tahmîlü Kitabi Teşcîri'l-Varakât fi Usûli'l-Fıkıh". Erişim 09 Aralık 2023.

<https://www.noor-book.com/كتاب-تشجير-الورقات-في-أصول-الفقه-pdf>

Minassatü't-Tevâsülü'l-İlmi (Erişim 09 Aralık 2023). <https://alilmi.com/>

Sirmen, Lâle. *Tablolarla Eşya Hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları, 2022.

Tosun, Cemal - Doĝan, Recai. *Din Öğretiminde Kavram Haritalarının Kullanılışı*. Ankara: Öğreti Yayınları, 2005.

Yakub, Abdurrahim Salih. *Teyşîru'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl*. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1431/2010.

Akdeniz’de Savaş Osmanlı-İspanya Mücadelesi (1560-1574), Hüseyin Serdar Tabakoğlu (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 352 sayfa, ISBN: 9786057635150

Ahmet Gülümser | 0000-0003-0912-2488 | ahmetglmsr9@gmail.com

Arş. Gör., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi
Anabilim Dalı, Nevşehir, Türkiye

ROR ID: [019jds967](https://orcid.org/019jds967)

Öz

16. yüzyıl, Akdeniz’de Osmanlı ile İspanya arasındaki rekabetin doruğa çıktığı bir yüzyıl olmuştur. Her iki imparatorluğun da en olgun dönemlerinde gerçekleşen bu mücadele, Akdeniz’deki dengeleri değiştirmiş ve jeopolitik önemi sebebiyle her iki unsurun da süper güç olma iddiasında bulunduğu bir nüfuz sahası olmuştur. Şüphesiz bunda en önemli etken iki devletin Akdeniz ticaretinde söz sahibi olma arzularında yatmaktadır. Gerçekten de Akdeniz, jeopolitik konumu itibarıyla Antik Çağ’dan itibaren birçok devletin hayallerini süsleyen bir mekân olagelmıştır. İki devlet arasında gerçekleşen bu çekişmede bazen Osmanlılar galip gelirken, bazen de özellikle Papa’dan aldığı Haçlı Birliği desteğiyle İspanyollar üstünlük sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Akdeniz, Osmanlı, İspanya, Savaş, Mücadele.

Atıf Bilgisi

Gülümser, Ahmet. “Akdeniz’de Savaş Osmanlı-İspanya Mücadelesi (1560-1574), Hüseyin Serdar Tabakoğlu (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 352 sayfa, ISBN: 9786057635150”. *Düzce İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 316-322.

Geliş Tarihi	13.11.2023
Kabul Tarihi	06.12.2023
Yayın Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	Tek Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Ottoman-Spanish War in the Mediterranean (1560-1574), Hüseyin Serdar Tabakoğlu (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 352 pages, ISBN: 9786057635150

Ahmet Gülümser | [0000-0003-0912-2488](https://orcid.org/0000-0003-0912-2488) | ahmetglmsr9@gmail.com

Res. Asst., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Faculty of Theology, Department of Islamic History, Nevşehir, Türkiye

ROR ID: [019jds967](https://orcid.org/019jds967)

Abstract

The 16th century was a century in which the rivalry between the Ottomans and Spain in the Mediterranean reached its peak. This struggle, which took place during the most mature periods of both empires, changed the balance in the Mediterranean and became a sphere of influence where both elements claimed to be superpowers due to their geopolitical importance. Undoubtedly, their desire to have a say in the Mediterranean trade is the most important factor in this. Indeed, due to its geopolitical position, the Mediterranean has been a place that has been the dream of many states since ancient times. In this rivalry between two states, sometimes the Ottomans were victorious, and sometimes the Spaniards prevailed, especially with the support of the crusader alliance from the Pope.

Keywords

Islamic History, Mediterranean, Ottoman, Spain, War, Struggle.

Citation

Gülümser, Ahmet. "Ottoman-Spanish War in the Mediterranean (1560-1574), Hüseyin Serdar Tabakoğlu (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 352 pages, ISBN: 9786057635150". *Düzce Divinity Journal* 7/2 (December 2023), 316-322.

Date of Submission	13.11.2023
Date of Acceptance	06.12.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Single-blind Peer Review + Transparent Peer Review
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	etik.duzceilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Ele alacağımız çalışma, Hüseyin Serdar Tabakoğlu’nun İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’ne bağlı Tarih Ana Bilim Dalı’nda Prof. Dr. İdris Bostan’ın danışmanlığında “Akdeniz’de Osmanlı-İspanya Rekabeti, 1560-1574: Teşkilat, Denizgücü ve Savaş” adıyla hazırladığı, daha sonra “Akdeniz’de Savaş Osmanlı-İspanya Mücadelesi (1560-1574)” adıyla yayınladığı çalışmadır. Yazar çalışmasını Tübitak 2214/A Yurtdışı Doktora Araştırma Bursu desteğiyle 2015 yılında İspanya’da Simancas ve Madrid Deniz Müzesi Arşivi’nde (El Archivo del Museo Naval de Madrid) yaptığı araştırmalarla oluşturmuştur. Burada özellikle Valladolid’deki Simancas Arşivi’ne bir parantez açmak gerekir ki, bu arşiv İspanya coğrafyasını çalışan günümüz araştırmacıları için epey önemli bir konumdadır. Zira içerisinde sürgün (expulsión), engizisyon (inquisición) (Mesela, Amerikalı ünlü İspanyolog ve engizisyon tarihçisi Henry Charles Lea bu arşivi etkin bir şekilde kullanan kişilerin başında gelmekteydi.) ve Osmanlı-İspanya ilişkilerine dair nice olaylara tanıklık eden kayıtlara ulaşmak mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Simancas Arşivi, İspanya araştırmacıları için gözden kaçmaması gereken bir arşivdir. Madrid Deniz Müzesi Arşivi de çalışmanın yazarı gibi Akdeniz coğrafyasını ele alan araştırmacılar için üzerinde durulması gereken önemli bir diğer arşivdir.

Daha öncesinde 18. yüzyıl Osmanlı-İspanya ilişkilerini çalışmış olan yazarın bu konulara hakimiyeti yadsınamaz. Çalışmayı değerli kılan bir diğer husus Türkiye’deki Akdeniz çalışmalarının öncüsü sayılan Prof. Dr. İdris Bostan’ın gözetiminde gerçekleşmiş olmasıdır. Ülkemizde son zamanlarda araştırmacılar tarafından Akdeniz coğrafyasına olan ilgi artmış ve bu çalışmalara öncülük eden İstanbul Üniversitesi bünyesinde “Akdeniz Dünyası Araştırmaları Programı” ile Akdeniz Üniversitesi bünyesinde “Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü” gibi çeşitli kurumlar kurulmuştur. Her ne kadar alana ilgi olsa da çalışmalar pekâlâ istenilen miktarda değildir. Bu minvalde yapılan çalışma alana yeni bir soluk getirmiştir diyebiliriz.

“Teşekkür” (s. 11-13), “Giriş” (s. 15-30) ve “Sonuç” (s. 311-316) kısımları hariç beş bölümden oluşan eser, “Kaynakça” (s. 317-333), “Ekler” (s. 335-341) ve “İndeks” (s. 343-348) başlıklarıyla sona ermektedir. Çalışma, Osmanlı’nın lehine sonuçlanan 1560 yılındaki Cerbe Savaşı’ndan, 1574’te Tunus’un İspanyollardan nihai olarak geri alınmasına kadarki süreci ele almaktadır. Bu olayların başlangıç ve bitiş tarihi olarak belirlenmesindeki temel sebep; 1560’taki Cerbe Savaşı ile II. Felipe’nin Akdeniz’de Osmanlılarla aktif olarak mücadeleye girmesi ve 1574 yılında Tunus’un nihai olarak elinden çıkmasıyla da bu aktif mücadeleden vazgeçmesinde yatmaktadır. Bu yıl aynı zamanda İspanyolların Akdeniz’deki nüfuzlarının azalıp süper güç olma iddiasından vazgeçtiği yıldır (s. 22).

Literatür bilgisine göz attığımızda yazarın, çalışmada yararlandığı kaynaklar ve arşiv belgeleri sayesinde eseri daha da değerli bir hale getirdiğini söyleyebiliriz. Özellikle yurtiçi ve yurtdışında birinci elden kaynaklara ulaşması ve bu kaynakları çalışmasında etkin bir şekilde kullanması bu tespitimizi doğrular niteliktedir. Nitekim yazar, “Kaynakça” kısmında kullanmış olduğu kaynakların isimlerini vermiş ve bunları “Arşiv Belgeleri”, “Basılı Arşiv Belgeleri”, “Basılı Birincil Kaynaklar” ve “Araştırma ve İncelemeler” şeklinde tasnif etmiştir. Yazar aynı zamanda çalışmanın sonuna biri İnebahtı Savaşı sonrasındaki ganimet paylaşımı, diğeri II. Felipe’nin donanma komutanı Don Garcia de Toledo’ya talimatı hakkında olmak üzere iki adet İspanyolca arşiv eki de dahil etmiştir.

Çalışmanın muhtevasına baktığımızda, “Denizgücünde Rekabet” başlıklı ilk bölümde yazar, öncelikle iki devletin donanma yönetimleri hakkında bilgi vermiş; hem İspanyol hem de Osmanlı donanma komutanlığında komutanın denizcilik tecrübesinin olmasına riayet edilmesiyle birlikte bunun doğrudan bir şart olmadığını vurgulamıştır (s. 67). Ardından Osmanlı ve İspanyol donanma teşkilatlarını kıyaslayan yazar, buradaki kapudan paşanın Osmanlı’da bir eyaletin beylerbeyi olması ve donanmasının ihtiyaçlarını buradan elde edilen gelirlerle karşılamasını; İspanyol donanması için ise böyle bir durumun söz konusu olmadığını ve bunun da donanmanın ihtiyaçlarının karşılanmasında çeşitli zorluklara sebebiyet verdiğini belirtmiştir (s. 68). Bunlarla beraber, yazar bu bölümde Akdeniz’deki çeşitli İspanyol tersanelerini de ele almış ve II. Felipe’nin Cerbe’de yaşadığı kayıpları telafi etmek için oluşturduğu kadirga inşa programına değinmiştir.

“Akdeniz’de Filolar” başlıklı ikinci bölümde yazar, sırasıyla Osmanlı, İspanyol ve onun hizmetindeki İtalyan filolarını ele almıştır. İspanyol filolarından özellikle en dikkat çekenlerden biri de Santiago Tarikatı Filosu’dur (Galeras de Santiago). Bahsi geçen tarikat, şövalyelerinin acemilik dönemlerinde en az altı ay İspanyol filolarına hizmet etmesini şart koşmuştur. Bu durum sadece Santiago Tarikatı’na özgü bir durum olmayıp Calatrava ve Alcántara tarikatları için de aynı durum söz konusu olmuştur (s. 119). Burada vurgulanması gereken bir diğer nokta ise, 16. yüzyılda İspanyol kadirgalarının üretim merkezlerinden birinin İtalya olmasıdır. O dönemde İspanyol Krallığı kendi kadirgalarını üretmek için yeterli üretim hacmine sahip olmamakla birlikte İtalya’da kadirga üretimi daha ucuza gelmiştir. Zira 1568-1571 yılları arasında Muhammed b. Ümeyye (Fernando de Valor) isimli bir Morisko öncülüğünde gerçekleşen “Büyük Gırnata İsyanı” başta olmak üzere Morisko isyanları İspanya iktisadına epeyce zor anlar yaşatmıştır. Bu isyanlar neticesinde zayıflayan İspanya iktisadı çareyi böyle yöntemlerde aramakta bir beis görmemiştir. Esasen, yazarın çalıştığı dönemdeki İspanya iktisadını zayıflatan tüm bu etkenlere, “Morisko İsyanlarının İspanya’nın Akdeniz

Siyasetine Etkisi" başlıklı bir bölümde değinmesi eseri daha da ilgi çekici kılabilir.

"Kadırgalar" başlıklı üçüncü bölümde yazar, ordunun strateji ve iaşesinden donanmanın teçhizatına kadar iki devletin mürettebatının genel panoramasını okurlara sunmuştur. Bu bölümde yazar, erken modern dönemde kadırgalarda görev yapan denizcilerin belirli bir eğitim almasından ziyade yıllar içinde tecrübe kazanmasını ve bunların olası kaybının telafisinin devletler için oldukça zor olduğunu vurgulamıştır (s. 144). Bahsi geçen bölümde yazarın üzerinde durduğu diğer bir mühim nokta ise, 16. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin artan kürekçi ihtiyacı nedeniyle çeşitli suçlulara kürek cezası vermesidir (s. 154). Esasen, bu sistemin Akdeniz'deki öncüsü İspanya'dır. Katolik hükümdarlar Isabel ve Fernando tarafından uygulamaya konmuş olan bu yapıya göre İspanyol Ceza Sistemi'nde (El Sistema Penal Español) 15. yüzyılın sonlarından itibaren idam gerektiren suçları işleyen suçlulara kürek cezası uygulanmaya başlanmıştır (s. 157). Bu cezanın süresi genelde iki ilâ altı yıl arasında değişmektedir (s. 158). Donanma stratejilerine baktığımızda Osmanlı'nın stratejisi ilk topu düşmanın atmasına müsaade edip donanmaya iyice yaklaştıktan sonra kendi toplarını ateşlemesine yöneliktir (s. 174). Donanmanın iaşesi konusuna gelince, şunu söylemek mümkündür: Peksimetler denizcilerin temel gıda maddesi olmakla birlikte bazı özel günlere has çeşitli yemekler çıkabilmekteydi.

"Akdeniz'de Savaş" başlıklı dördüncü bölümde yazar, iki devletin Akdeniz'e yönelik stratejilerini ele alıp Cerbe Savaşı'ndan (1560) başlayarak İnebahtı'ya (1571) kadar olan Osmanlı-İspanya savaşlarını incelemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz stratejisi kıyıların ve Doğu Akdeniz'in korunmasına yöneliktir. İspanyol İmparatorluğu'nun Akdeniz stratejisinde ise üç temel siyaset göze çarpmaktadır. Bunları; imparatorluğun toprak kaybını önlemek, itibarını (reputación) ve Katolik Hıristiyan inancını korumak şeklinde özetleyebiliriz (s. 179-181). Cerbe Savaşı'nda beklenmedik bir yenilgi alan İspanyollar, donanmasını yeniledikten sonra bu kez Osmanlı karşısında Vehrân'ı başarıyla savunmuş, ardından her iki devlet için stratejik bir öneme sahip olan Peñón de Vélez'i ele geçirmeyi başarmıştır. Malta Kuşatması'nda da istediği neticeyi alamayan ve büyük bir kayıp veren Osmanlı, buna rağmen yine önemli sayıda bir donanmayla İnebahtı'da İspanyolların karşısına çıkmıştır.

"İnebahtı Deniz Savaşı (1571)" başlıklı son bölümde yazar, Sultan II. Selim'in Kıbrıs'ı ele geçirmesi sonucu Papa V. Pius öncülüğünde kurulan Kutsal İttifak'ı (Respublica Christiana) ele almıştır. Aynı zamanda İnebahtı Savaşı'nı (La Batalla de Lepanto) tetikleyen süreci, savaşın neden kaybedildiğini ve sonuçlarını kapsamlı bir şekilde ele alan yazar, Tunus'un Osmanlılar tarafından nihai olarak geri alınmasını ve bunun neticesinde

İspanyolların deniz egemenliğinden (el señorío de la mar) feragat etmelerinden söz etmiştir. Osmanlı ile mütareke yapmak zorunda kalan İspanyolları buna iten en önemli sebepler; Venediklilerin Kutsal İttifak'tan çekilmesi ve Osmanlı donanmasının İnebahtı yenilgisine rağmen çabuk toparlanmasıdır. Nihayetinde İspanyol donanması, Osmanlı donanmasının kudretini ve yılmazlığını anlamış, bir süre Akdeniz'deki faaliyetlerine son verip dikkatini kendi topraklarındaki iç meselelere yöneltmiştir.

Netice itibarıyla, Akdeniz'de Osmanlı-İspanya rekabetinin belirli bir dönemini ele alan Tabakoğlu, bu kadar teferruatlı ve alanında nispeten az çalışma bulunan bir konuyu inceleyerek literatüre büyük ölçüde katkı sağlamıştır. Bununla birlikte İspanya iktisadıyla Akdeniz siyaseti ilişkisi üzerinde daha detaylı durulması ve bilhassa İspanya iktisadını zayıflatan Morisko isyanlarının İspanya'nın Akdeniz siyasetine etkisine değinilmesi de bu çalışma açısından faydalı olabilir.

Kaynakça | References

Tabakoğlu, Hüseyin Serdar. *Akdeniz'de Savaş: Osmanlı-İspanya Mücadelesi*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.